

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

BIBLIOTHÈQUE CLASSIQUE UNIVERSELLE

Denis Diderot

LA
RELIGIEUSE

LE NEVEU
DE RAMEAU

Éditions littéraires
D'ÉTAT
Kiev-1963

Дені Дідро

ЧЕРНИЦЯ

НЕБІЖ

РАМО

Переклад з французької

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1963

Дені Дідро (1713—1784)— відомий французький просвітитель, письменник, філософ-матеріаліст. «Черниця» та «Небіж Рамо» — краці зразки прози Дідро. В романі «Черниця» показано моральний занепад та розклад релігійного середовища. Роман сповнений глибокої ненависті до релігійного рабства й насильства над людською особистістю. «Черниця» відіграла велику роль в антиклерикальній пропаганді, що розгорнулася в роки Великої Французької революції. В сатиричному діалозі «Небіж Рамо» змальовано реалістичну картину сучасного Дідро французького суспільства. Дідро піддає суворій критиці аморалізм аристократії, яка зазнає глибокого духовного виродження.

Переклав І. М. КОВТУНОВ

Перекладено за виданням:

**Diderot. La Religieuse. Le Neveu de Rameau.
Ernest Flammarion, éditeur. Paris.**

Відповідь пана маркіза де Круамар — якщо тільки він зволить мені відповісти — покаже, чи починати мені цю розповідь. Перше ніж до нього писати, я вважала за потрібне про нього розвідати. Він — світська людина, відзначився на службовому поприщі, вже в літах, був одружений, має дочку та двох синів, любить їх, і вони ніжно люблять його. Родовитий, освічений, дотепний, веселий, кохається в красних мистецтвах, наділений дуже своєрідною вдачею. Мені вихваляли його чулість, благородство і бездоганну чесність. І з тієї глибокої зацікавленості, яку він виявив до моєї справи, та й з усього, що мені казали про нього, я побачила, що не помилилася, звернувшись до нього. Але годі сподіватись, що він візьметься допомогти мені в моїй долі, зовсім мене не знаючи, і саме це й спонукує мене перебороти своє самолюбство та небажання братися за перо, розпочинаючи оці записки, де я без хисту й уміння, з дитячою простодушністю дівчини мого віку і з усією ширістю моєї вдачі змальовую частину моїх злигоднів. А якщо мій покровитель колись зажадає, щоб я закінчила ці записки, або мені самій спаде на думку зробити це згодом, коли давні події вже зітруться з моєї пам'яті, гадаю, що цього короткого викладу їх і того глибокого враження, яке лишатиметься від них у моїй душі, аж поки житиму, буде досить, щоб нагадати їх мені до найменших дрібниць.

Батько мій був адвокат. Вже в літах він узяв шлюб з моєю матір'ю і мав з нею трьох дочок. Статку в нього було задосить, щоб їх усіх добре забезпечити, та для цього треба було принаймні, щоб його батьківська любов розподілялася рівною мірою, а от похвалитися

цим він аж піяк не міг би. Я, безперечно, була краща за своїх сестер і розумом, і обличчям, і вдачею, і здібностями, але саме це, здавалося, й засмучувало моїх батьків. І через те, що надані мені від природи й розвинені власною старанністю переваги мої над сестрами ставали для мене джерелом прикростей, я, щоб мене так само, як їх, любили, жалували, пестили і завжди все прощали, ще змалку бажала бути подібною до них. Коли, бувало, хто-небудь казав матері: «У вас чарівні діти...» — цих слів ніколи не розуміли як похвалу мені. Іноді траплялося, що мене з лишком винагороджували за цю несправедливість, але ті похвали, що я діставала, коштували мені так дорого, коли ми залишалися самі, що я вже воліла б краще байдужості або навіть осудів. Чим більше прихильності до мене виявляли сторонні, тим дужчим було роздратування проти мене, тільки-но вони виходили. О, скільки разів я плакала, жалкуючи, що не народилася бридкою, тупою, дурною, пихатою, одним словом, з усіма тими вадами, що здобували сестрам ласку в батьків! Я питала себе, звідки ця дивниця і в батькові, і в матері, людях, зрештою, справедливих, чесних і побожних. Чи признатися вам, пане? Деякі слова, що вирвалися в батька в пориві гніву, — бо він таки був запальний, — деякі обставини, підмічені мною в різні часи, балачки сусід, пересуди слуг — змусили мене припустити одну причину, яка могла трохи виправдати моїх батьків. Може, батько був не зовсім певен щодо мого народження; може, матері я нагадувала її провину і невдячність людини, якій вона надто довірилася, — хто його знає? Та коли припущення ці й мало обгрунтовані, чим я ризкую, звіряючи їх вам? Ви спалите цей лист, а я обіцяю спалити вашу відповідь.

Ми з'явилися на світ невдовзі одна після одної, отже, й дорослими стали всі троє разом. Нагодилися підходящі партії. Коло старшої сестри почав упадати один чарівний юнак. Незабаром я помітила, що він накидає оком на мене, і здогадалася, що сестра була лише приводом для його частих відвідин. Я передчувала, яку біду може накликати на мене те, що він віддає мені перевагу, і розказала про це матері. То, мабуть, був за все моє життя єдиний вчинок, котрим я їй догодила, і ось яку я дістала за нього винагороду. Днів за чотири, чи, в усякім разі, незабаром після цього, мені сказали, що

вже домовлено про місце для мене в монастирі, і другого ж дня мене туди відвезли. Вдома мені жилося так погано, що ця подія апітрохи не засмутила мене, і я пішла в монастир святої Марії — мій перший монастир — з великою радістю. Тим часом коханий моєї сестри, не бачачи мене більше, забув мене і одружився з нею. Звати його пан К***. Він нотар, живе в Корбейлі, і вони дуже між собою не ладнують. Друга моя сестра вийшла заміж за пана Бошона, торговця шовками в Парижі, на вулиці Кенкампуа, і живе з ним досить добре.

Після того як обох сестер було віддано, я подумала, що тепер згадають і про мене і що я невдовзі вийду з монастиря. Було мені тоді шістнадцять з половиною років. Сестрам дали чималий посаг, тож і я сподівалася на таку саму долю, і голова моя повнилася знадливими планами; аж ось мене викликали до монастирської приймальні. Там мене ждав отець Серафим, духівник моєї матері. Він був раніше й моїм духівником — отже, йому неважко було пояснити мені мету своїх відвідин: йшлося про те, щоб умовити мене взяти постриг. Я аж скрикнула на таку дивну пропозицію і заявила йому навідріз, що не почуваю в собі ніякого нахилу до чернецтва.

— Тим гірше, — сказав отець Серафим, — бо ваші батьки до останку витратилися на ваших сестер, і я вже не уявляю собі, що б вони могли зробити для вас у тому скрутному стані, в якому тепер опинились. Поміркуйте над цим, панно: треба або довіку залишитися тут, або піти в якийсь провінціальний монастир, де вас приймуть за скромну плату і звідки ви вийдете тільки після смерті батьків, якої доведеться чекати, може, ще довго...

Я стала гірко нарікати на долю й залилася потоком сліз. Настоятелька була наготові; вона чекала на мене при виході з приймальні. Я була така збентежена, що годі й казати.

— Та що це з вами, люба дитино? — спитала вона. (А що зі мною, вона знала краще за мене). — Що сталося? Та я такого розпачу ще ніколи не бачила, — на вас страшно дивитись. Чи не втратили ви вашого батечка або матінку?

Кипувшись їй в обійми, я мало не відповіла: «Ох, якби на те милість божа!..» — але тільки скрикнула:

— Лишенько мені! Нема в мене ні батька, ні матері! Я — нещасна, яку несправдять і хочуть отут живцем поховати.

Вона дала мені виплакаться, почекала, поки я заспокоюсь. Тоді я ясніше виклала їй те, про що мене тільки що повідомили. Вона, здавалося, співчувала мені, висловила жаль, підтримала мене в моєму намірі ні в яким разі не брати на себе звання, до якого в мене не було нахилу, пообіцяла просити за мене, умовляти, клопотатися.

Ох, пане, які ж вони підступні, ці настоятельки монастирів! Ви про це й гадки не маєте. Листа вона, справді, написала. Вона наперед добре знала, яка буде відповідь, і ту відповідь мені показала. І лише згодом я навчилася сумніватись в її щирості. Тим часом день, що призначили мені для остаточного рішення, настав, і настоятелька прийшла сповістити мене про це з чудово вдаваним сумом: Спочатку вона постояла мовчки, потім кинула мені кілька слів співчуття, з яких я зрозуміла вже й решту. Відбулася ще одна сцена розпачу. Але надалі описувати вам інші подібні сцени мені не доведеться. Уміти стримуватись — велика наука черниць.

Потім вона промовила, справді-таки, здається, крізь сльози:

— То ви покидаєте нас, дитино моя! Отже, люба дитино, ми більше не побачимось!..

Вона казала ще й інші слова, яких я вже не почула. Я впала на стілець і то мовчала, то схлипувала, то сиділа нерухомо, то підхоплювалася й тулилася до стіни, а то кидалася до настоятельки й виливала свою скорботу на її грудях.

Отаке зі мною діялося, коли вона сказала:

— А чому б вам не зробити однієї речі? Ось послушайте, та тільки нікому не кажіть, що цю пораду дала вам я. Покладаюсь на вашу непорушну скромність, бо ні за що в світі не хотіла б, щоб мені хтось за це дорікав. Чого від вас вимагають? Щоб ви стали послушницею? Ну й що ж? Чому б вам нею й не стати? До чого це вас зобов'язує? Ані до чого, — тільки перебути ще два роки з нами. Нікому не відомо, хто помре, а хто житиме. Два роки — час чималий: за два роки багато що може статися!

До цих лукавих слів вона додала стільки ласки, стільки запевнень у дружбі, стільки лагідної підступно-

сті,— я, мовляв, тут хоч уже знаю, де я, але не знаю, куди ще мене відвезуть,— що я дала себе перекопати. Отже, вона написала моему батькові. Лист її був дуже гарний,— о, для такого випадку кращого не можна було й бажати! Моє горе, мій біль, мої скарги — вона ні про що не забула,— і, запевняю вас, тут була б уведена в оману й дівчина, хитріша за мене. Проте наприкінці листа писалося про мою згоду. І як швидко все було підготовлено! Призначено день, пошито для мене чернечий одяг, а тут надійшов і момент церемонії — тепер я вже й не пригадую бодай найменшої перерви між цими подіями.

Я забула вам сказати, що бачилася з батьком і з матір'ю, що не спинялася ні перед чим, щоб їх розчулити, але вони були непохитні. Напучував мене абат Блен, доктор Сорбонни, а обряд облачання справляв наді мною єпископ алепський. Церемонія ця сама по собі невесела, а того дня вона була особливо сумна. Хоч черниці й пильнували навколо мене, щоб мене підтримати, я двадцять разів почувала, що ноги мені підломлюються і я от-от упаду на приступки олтаря. Я нічого не чула, нічого не бачила, була в якомусь заціпенінні: мене вели— і я йшла, мене питали — і хтось відповідав за мене. Нарешті ця жорстока церемонія скінчилась: усі пішли, і я лишилася посеред гурту, до якого мене тільки що прилучили. Мої товаришки оточили мене, цілували, говорили між собою:

— А дивіться, сестро, яка вона гарна! Як це чорне покривало відтіняє білість її шкіри, і як їй до лица оця пов'язка! Як вона округляє їй обличчя, як обтягує щоки! Як гарно облягає це вбрання її стан і руки!..

Я їх ледве слухала, була невтішна. А втім, треба признатися, що коли я залишилася сама в своїй келії, то пригадала їхні лестощі. Я не могла встояти проти спокуси перевірити їх у своєму дзеркальці, і мені здалося, що вони були не зовсім недоречні. Є урочисті обряди вшанування, пов'язані з цим днем; для мене у відправлянні їх перебрали міру, але я на них мало зважала. Удавали, ніби вірять, що все було зовсім навпаки, і навіть мені так казали, хоч було ясно, що нічого такого не було. Ввечері, по молитві, до мене в келію увійшла настоятелька.

— Правду кажучи,— промовила вона, уважно оглянувши мене,— я не розумію, чому ви почуваєте таку відразу до цього вбрання. Воно вам дуже до лиця, ви в ньому така чарівна. З сестри Сюзанни прегарна послушничка, і вас за це любитимуть ще більше. Ану лиш трошки пройдіться. От тримаєтесь ви не досить рівно, не треба так горбитись...

Вона надала відповідної постави моїй голові, ногам, рукам, талії, плечам. Це був справжній урок Марселя¹— урок черничої грації: бо ж кожен стан має для неї свої норми. Потім вона сіла й сказала:

— Ну гаразд, а тепер поговорімо серйозно. Отже, вигадано два роки. За цей час ваші батьки можуть змінити своє рішення, але ви, ви самі, може, схочете залишитися тут, коли вони схочуть забрати вас звідси,— в цьому нема нічого неможливого.

— Про це, паніматко, годі й гадати.

— Ви давно вже серед нас, але ви ще не знаєте нашого життя. Воно, безперечно, нелегке, але має й свої приємності...

Ви, звичайно, добре уявляєте собі все, чого вона могла мені ще наговорити про мирське і про монастирське життя. Про це понаписувано багато, і скрізь на один кшталт; бо, дякувати богові, мені довелося перечитати безліч зразків отого марнослов'я, що порозводили ченці, вихваляючи свій стан, який вони добре знають і ненавидять, супроти життя в миру, який вони і люблять, і гудять, але не знають.

Не буду багато говорити про своє послушництво. Коли б точно додержували усіх його суворих правил, то ніхто б його ніколи й не витримав; але насправді це найприємніший час монастирського життя. Матір'ю-наставницею послушниць буває найпоблажливіша з усіх сестер — черниць монастиря. Її завдання—приховати від вас усі терни чернечого стану: це курс найтоншого та наймайстернішого зваблення. Вона згушає в вашій свідомості навколишній морок, вона вас заколисує й присипляє, вона вводить вас в оману і заворожує. Наша мати-наставниця здавалася особливо прихильною до мене. Не думаю, щоб знайшлася хоч одна душа, молода й недосвідчена, котра була б неприступна для впливу цього

згубного мистецтва. Мирське життя має свої безодні, але не уявляю собі, щоб у них скочувались так само легко. Коли я, бувало, чхну двічі зряду, мене вже звільняли від церковної відправи, від праці, від молитви; я лягала спати раніше, вставала пізніше; заведений порядок для мене переставав існувати. Уявіть, пане, бували дні, коли мені навіть хотілося, щоб скоріше вже настав той час, коли мене присвятять богіві. Серед мирян не трапляється жодної неприємної історії, про яку б вам тут не розповідали: справжні факти прикрашають, вигадують таке, чого й не було, а після цього йдуть нескінченні славословлення та подяки богіві, що захищає нас від таких ганебних пригод.

Тим часом день, скорішого настання якого я іноді навіть бажала, наближався. Тоді я почала замислюватись і відчула, що моя давня відраза до чернецтва знову в мені прокидається й зростає. Я ходила сповідати свої почуття до настоятельки або до матері-наставниці послушниць. Ці жінки добре мстяться за нудьгу, якої ви їм завдаєте. Бо не слід думати, що їх тішить та лицемірна роль, яку вони грають, і ті дурниці, що їх вони змушені втовкмачувати вам у голову: усе це, кінець кінцем, так їм приїдається і так набридає! Але вони йдуть на це, і все заради якоїсь там тисячі еску, що, зрештою, перепадає їхньому монастирю. Ось головне, заради чого вони брешуть усе життя і готують простодушним молоденьким дівчатам муки відчаю на сорок-п'ятдесят років, а може, й вічну загибель, бо то певна річ, пане, що на сто черниць, котрі вмирають до п'ятдесяти років, припадає сто загублених душ, не рахуючи вже тих, що божеволіють, тупіють або скаженіють.

Якось одна з таких божевільних утекла з келії, де її тримали під замком. Я її побачила. Ото й було мені на щастя чи на біду, залежно від того, пане, як ви зі мною вчините. Я ніколи не бачила нічого гидкішого. Вона була розпатлана і майже зовсім гола; за нею волочилися залізні кайдани; очі її блукали, вона рвала на собі волосся, била себе кулаками в груди, бігала, вила, вирікала самій собі й іншим жахливі прокляття, намагалася викинутись у вікно. Жах охопив мене, я вся затремтіла, в долі цієї нещасної я побачила свою власну долю, і тоді ж у серці моему поклала краще тисячу разів померти, аніж піддавати себе отакому.

Передчуваючи, яке враження могла справити ця подія на мій розум, визнали за потрібне запобігти цьому. Мені наговорили про ту черницю силу-силенну смішних вигадок, які суперечили одна одній: і що вона була вже несповна розуму, коли її приймали до монастиря, і що у вирішальну годину постригу страшенний жах поійняв її, і що їй почали ввижатися привиди, і що вона вірила, ніби має стосунки з ангелами, і що начиталася згубних книжок, які збентежили їй душу, і що наслухалася проповідників занадто суворої моралі, які так нажахали її судом божим, що її вражений розум зовсім розладнався і що їй тепер тільки й ввижаються скрізь чорти, пекло та геєна вогненна, і що вони всі через неї такі нещасні, бо це ж нечувана річ, щоб у монастирі будь-коли траплялося щось подібне, і ще казна-чого... Це на мене аж ніяк не вплинуло. Мені раз у раз пригадувалася божевільна черниця, і я знов і знов присягалася сама перед собою не давати ніякої обітниці.

Аж ось, проте, настала хвилинка, коли я могла показати, чи зумію додержати даного собі слова. Якось уранці, після відправи, до мене в келію зайшла настоятелька. Вона тримала листа. На обличчі в неї були написані печаль і пригніченість, руки безсило звисали, і здавалося, що той лист був для них надто важкий. Вона дивилася на мене, на очі їй начебто наверталися сльози. Вона мовчала, і я теж: вона чекала, щоб я заговорила перша. Мені й хотілося, але я стрималася. Вона спитала, як я себе почуваю, зауважила, що відправа сьогодні була таки довгенька, що я трохи кашляла, що їй здалося, ніби в мене нездоровий вигляд. На все це я відповіла:

— Ні, паніматко.

Вона все тримала листа в повислій руці. Розпитуючи мене, вона поклала його собі на коліна й напівприкрила долонею. Нарешті, повернувши розмову, почала щось питати про батька, про матір і, бачачи, що я так нічого й не запитую про те, який там у неї в руках папірець, сказала:

— Ось лист...

На цьому слові серце мені замліло, і уриваним голосом, тремтячими губами я спитала:

— Від матері?

— Так. Ось читайте...

Я трохи опанувала себе, взяла листа й стала читати, спочатку досить твердим голосом, але в міру того, як я вчитувалася в нього і різні почуття — то жах, то обурення, то гнів, то досада — переймали мене, — мінився й мій голос, і вираз обличчя, і вся постава. То я ледве тримала в руках цей папірець, то хапала його так, немов хотіла пошматувати, а то стискувала з такою силою, ніби мене кортіло зібгати його й відкинути від себе геть.

— Ну, дитино моя, що ми на це відповімо?

— Ви, паніматко, знаєте.

— Та ні, я ще того не знаю. Обставини складаються несприятливо. Сім'я ваша зазнала великих втрат, справи ваших сестер розладнані, і в одної, і в другій багато дітей. Батьки ваші щедро наділили дочок, віддаючи їх заміж, а тепер і зовсім розоряються, аби їх підтримати. Вони просто неспроможні якось вас забезпечити: ви пішли в послушниці; їм довелося на вас витратитись; цим кроком ви подали надію; серед мирян поширилися чутки про ваш майбутній постриг. А втім, розраховуйте, як і досі, на мою підтримку. Я ніколи й нікого не заманювала в чернецтво. Це стан, до якого кличе нас господь, і дуже небезпечно приєднувати свій голос до його поклику. Я не хочу промовляти до вашого серця, якщо благодать господня нічого йому не каже. Досі мені ще ніколи не доводилось докоряти собі за чуже нещастя, то невже ж я схочу почати з вас, дитино моя, така мені люба? Я зовсім не забула, що саме після моїх умовлянь ви зробили перші кроки, і я нізащо не потерплю, щоб цим зловжили, втягнувши вас у чернецтво всупереч вашій волі. Отож давайте поміркуємо разом, порадимось. Ви хочете бути черницею?

— Ні, паніматко.

— Ви не почуваете ніякого нахилу до духовного стану?

— Ні, паніматко.

— І нізащо не скоритесь вашим батькам?

— Ні, паніматко.

— Ким же ви хочете стати?

— Ким завгодно, тільки не черницею. Я не хочу нею бути і не буду.

— Ну, гаразд, ви нею не будете! Тож давайте домовимось, що нам написати вашій матінці...

Ми обмінялися деякими думками. Вона написала й показала мені свого листа, який і на цей раз видався мені дуже гарним. Тим часом до мене поспішили направити монастирського духівника, прислали того доктора Сорбонни, що напучував мене перед облачанням у послушницю, припоручили мене матері-наставниці послушниць; довелося мені ламати списи в суперечках з побожними жінками, що втрутилися в мою справу, хоч я їх і не знала; відбувалися тривалі наради з ченцями та священиками; приїздив батько, сестри писали мені, останньою з'явилася мати,—я витримала все. Проте призначили день мого постригу. До чого тільки не вдавались, аби здобути мою згоду, та коли побачили, що добитися її годі й думати, поклали обійтися без неї.

Відтоді мене тримали в моїй келії під замком, прирекли мене на мовчанку, відокремили від усіх, полишили на саму себе, і я ясно побачила, що вирішили розпорядитися мною мимо моєї волі. Я нізачо не хотіла давати чернечої обітниці,—це для мене була справа вирішена, і всі жахи, справжні чи уявні, що їх безперестанно викликали в мені, не могли мене похитнути. Проте становище моє було жалюгідне, я не знала, скільки воно може тривати, і ще менше знала, що зі мною може трапитись, коли воно закінчиться. От у такому стані невідомості я прийняла одне рішення, про яке, пане, судить самі, як вам буде завгодно.

Я не бачила більше нікого: ні настоятельки, ні матері-наставниці послушниць, ні моїх товаришок. Я поклікала настоятельку і прикинулася, ніби схиляюсь на волю батьків, але на думці в мене було покласти край усім цим утискам, розголосивши справу, і прилюдно заявити протест проти насильства, що замишлялося. Отже, я сказала, що моя доля в їхніх руках і вони можуть нею розпоряджатись, як їм завгодно: що раз від мене вимагають, щоб я стала черницею, то я й стану нею.

І тут по всьому монастирю розлилася радість, повернулися ласкаві розмови з усіма їх лестощами й зваблівістю. Говорили, що то сам бог напутив моє серце, я ж бо більше, ніж будь-хто, створена для стану духовної довершеності. І що це неминуче мало статися, цього-бо ждали весь час. І що так бездоганно й неухильно не виконує своїх обов'язків той, хто не відчуває до них справжнього потягу. Мати-наставниця послушниць ні-

коли ще, мовляв, не бачила в жодній із своїх вихованок такого виразного покликання; вона була дуже здивована тим, як ото я збочила, але вона ж таки говорила весь час нашій матері-настоятельці, що треба триматися твердо, і все це минеться, що й найкращі черниці переживали такі хвилини, що то нав'яння нечистого духа, який подвоює зусилля, коли бачить, що ось-ось втратить свою здобич. Говорили мені, що тепер-то я вже врятуюсь від нього, що надалі мене ждуть самі троянди, що обов'язки чернечого життя здаватимуться мені тим більш стерпними, чим страшнішими я їх собі уявляла, що й те переобтяження тягара, котрого я раптом зазнала, було ласкою неба, яке скористалося цим способом, щоб його ж таки полегшити.

Мені здавалося досить дивним, що та сама річ походить від бога або від диявола, залежно від того, з якого боку моїм наставницям заманеться на неї подивитись. В релігії є багато таких суперечностей, і часто, втішаючи мене, одні казали про мої думки, що то сатинське підбурення, а другі — що то боже натхнення. Те саме зло походить або від бога, який нас випробує, або від диявола, який нас спокушає.

Я поводитися обачливо і гадала, що можу за себе поручитися. Побачилася з батьком,— він холодно говорив зі мною. Побачилася з матір'ю,— та мене поцілувала. Одержала вітальні листи від сестер і ще від багатьох інших осіб. Мені стало відомо, що напутнє слово виголосить якийсь пан Сорнен, вікарій церкви святого Рока, а мою обітницю прийме пан Тьеррі, канцлер університету. Все йшло гаразд до передодня знаменної днини, за винятком однієї несподіванки: я довідалася, що церемонія має відбутися потайно, що людей на ній буде дуже мало і що церковні двері будуть відчинені тільки для родичів. Тоді я через монастирську воротарку запросила своїх друзів і подруг, усіх, хто тільки жив у сусідстві з нами; до того ж, дістала дозвіл написати декому з моїх знайомих. Усі вони з'явилися. Такого натовпу ніхто не чекав; довелося дозволити всім увійти, і в церкві стало мало чи не таклюдно, як мені саме й треба було для здійснення мого задуму.

О пане, що то була за ніч напередодні цього дня! Я зовсім не лягала. Сидячи на ліжку, я благала допомоги у бога. Я здіймала руки до неба, брала його в

свідки насильства, що вчинялося надо мною. Я уявляла собі свою роль біля підніжжя олтаря — роль молодої дівчини, яка голосно протестує проти виконання обряду, на який вона начебто сама погодилась, — скандал серед присутніх, розпач черниць, лють моїх батьків.

— О боже, що зі мною буде?! — промовила я; сили покинули мене, і я впала непритомна на узголів'я. Прийшовши до пам'яті, я так затремтіла, що аж коліна трусилися й зуби цокотіли, а потім кинуло мене в страшний жар, в голові запаморочилося. Не пам'ятаю ні того, як я роздяглася, ні того, як вийшла з келії, а проте мене знайшли в самій сорочці долі коло настоятельчиних дверей, нерухому і майже без ознак життя. Про це я довідалася згодом. Вранці я очутилася в своїй келії. Навколо мого ліжка стояли настоятелька, мати-наставниця послушниць і так звані сестри-помічниці. Я була зовсім знесилена. Мені поставили кілька запитань, з моїх відповідей побачили, що я не маю ніякого уявлення про те, що сталося, і мені про це нічого не сказали. Спитали, як я себе почуваю, чи тверда в своєму святому намірі та чи певна, що мені вистачить сили знести тяготи цього дня. Я відповіла, що так, і, всупереч їхнім побоюванням, ніщо не розстроїлося.

Все підготували ще напередодні. Задзвонили в дзвони, щоб сповістити всіх, що ось мають зробити ще одну нещасну. Серце мені закалатало знов. Прийшли одягати мене. Цей день є днем облачення. Тепер, коли я пригадую всі ці церемонії, мені здається, що в них таки було щось урочисте й справді зворушливе для молоденької простодушної дівчини, котра б зовсім не почувала в собі потягу до чогось іншого.

Мене провели до церкви, відправили святу месу. Добрий вікарій, гадаючи, що я скорилася моїй долі, чого аж ніяк не було, виголосив мені довгу напутню промову, де не було жодного слова, зміст якого для мене не вивертався б навиворіт. Справді-бо, щось дуже смішне було в усьому тому, що він мені казав про моє щастя, про благодать, про мою мужність, мою ревність, мій запал і про всі ті прекрасні почуття, що їх він у мені вигадував. Протилежність між його похвальними словами і тим вчинком, що я зараз мала зробити, збентежила мене; хвилинами брала мене непевність, але вона тривала недовго. Я лише гостріше відчула, як мені бра-

кує всього того, що треба мати, щоб бути доброю черницею.

Нарешті страшна хвилина настала. Коли треба було вийти на місце, де я мала виголосити свою обітницю, мені відібрало ноги. Дві товаришки взяли мене під руки, голова моя схилилася на плече однієї з них, і отак я поволоклася. Не знаю, що діялося в душі присутніх, але вони бачили перед собою юну вмираючу жертву, яку несуть на олтар, і звідусюди виривалися зітхання й ридання, серед яких — я певна в тому — не чути було лише батькових та материних. Всі стояли; деякі з дівчаток поставали на сидіння й трималися за ґрати. Запала глибока тиша, коли той, хто приймав мою обітницю, звернувся до мене зі словами:

— Маріє-Сюзанно Сімонен, чи обіцяєте ви казати правду?

— Обіцяю.

— Чи з своєї доброї волі та чи за власним бажанням ви тут?

— Ні,— відповіла я, але ті, що супроводили мене, відповіли за мене: «Так».

— Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте ви богові обітницю цнотливості, бідності й покорі?

На якусь мить я завагалася; священник зачекав, і я відповіла:

— Ні, панотче.

Він знову:

— Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте ви богові обітницю цнотливості, бідності й покорі?

Я відповіла йому твердіше:

— Ні, панотче, ні.

Він спинився й сказав мені:

— Дитино моя, схаменіться і слухайте мене.

— Панотче,— відказала я,— ви мене питаєте, чи даю я богові обітницю цнотливості, бідності й покорі. Я вас добре почула і відповідаю вам: ні...

І тоді, повернувшись до присутніх, серед яких здійнявся досить гучний шепіт, я подала знак, що хочу говорити. Шепіт припинився, і я сказала:

— Панове, і особливо ви, мій батько і моя мати, беру вас усіх за свідків...

На цих словах одна з сестер спустила завісу на ґратах, і я побачила, що говорити далі річ марна. Черниці

оточили мене, закидали докорами. Я слухала їх, не кажучи ні слова. Мене відвели до моєї келії і замкнули.

Там, на самоті, віддавшись своїм думкам, я почала заспокоюватись душею: пригадала свій вчинок і нітрохи в ньому не розкаялася. Мені стало ясно, що після бучі, яку я зчинила, мене не можуть залишити тут надовго, а може, й взагалі не наважаться віддати знов у монастир. Я не знала, що зі мною зроблять, але я не уявляла собі нічого гіршого, як бути черницею проти своєї волі.

Досить довго не чула я ні від кого жодного слова. Ті, що приносили мені їжу, заходили, ставили мій обід долі й мовчки виходили. Через місяць принесли мені мирський одяг; монастирський я скинула. Прийшла настоятелька й наказала йти за нею. Я дійшла з нею до монастирської брами. Там я піднялася в карету, де побачила матір: вона була сама й чекала на мене. Я сіла на передне сидіння, і карета рушила. Ми залишилися віч-навіч і деякий час не мовили ні слова. Я сиділа, опустивши очі, і не насмілювалася глянути на матір. Не знаю сама, що діялося в моїй душі, тільки я раптом кинулася їй до ніг і припала головою до її колін. Я нічого не говорила, тільки ридала й задихалася. Вона грубо відштовхнула мене. Я не підвелася; з носа в мене пішла кров. Хоч мати й гнівалася, я схопила її руку і, зрошуючи її сльозами та кров'ю, припавши вустами до цієї руки, цілувала її та приказувала:

— Ви ж таки мені мати, я ж таки ваша дитина...

А вона відповіла мені (штовхнувши мене ще грубіше й висмикнувши свою руку з моїх рук):

— Встаньте, нещасна, встаньте!

Я скорилася, сіла на своє місце й насунула чепчик на обличчя. Мати надала своєму голосові такої владності й невблаганності, що мені захотілося схватись від її очей. Мої сльози й кров, що текла з носа, змішувались, стікали по руках, залили мене всю, але я того не помічала. З кількох слів, вимовлених матір'ю, я зрозуміла, що від моїх сліз та крові забруднилась її сукня й білизна, і це було їй неприємно.

Ми приїхали додому, і тут мене зразу ж повели до кімнатки, що вже була приготована для мене. На сходах я знов кинулася матері до ніг, ухопилася за її плаття, але все, чого я цим добилася, було те, що вона повернулася в мій бік і глянула на мене з таким обуренням в

очах, у складці губ, у русі голови, що його вам легше собі уявити, ніж мені про нього розказувати.

Я увійшла в свою нову в'язницю, де пробула шість місяців, щодня благаючи ласки дозволити мені поговорити з матір'ю, побачитися з батьком або написати їм. Мені приносили їсти, прислужували. В святкові дні служниця супроводжувала мене до обідні і потім знову замикала. Я читала, шила, плакала, іноді співала,— отак і миналися мої дні. Одне таємне почуття підтримувало мене, почуття того, що я вільна і що моя доля, хоч яка вона тяжка, може ще змінитися. Проте було вирішено, що я стану черницею, і я нею стала.

Така нелюдськість, така впертість з боку батьків остаточно підтвердили мої підозри щодо обставин мого народження,— інших причин, щоб виправдати батьків, я ніяк не могла знайти. Мати, очевидно, боялася, щоб мені коли-небудь не спало на думку добиватися розділу майна та вимагати назад своє законне і щоб таким чином я, позашлюбна дитина, не прирівняла себе до законних дітей. Але те, що було лише здогадом, незабаром обернулося в упевненість.

Поки мене тримали в домашньому ув'язненні, церковні обряди я виконувала мало, проте напередодні великих свят мене посилали сповідатись. Я вже казала вам, що духівник у мене був той самий, що й у матері. Я поговорила з ним, змалювала йому всю ту жорстокість, з якою поводяться зі мною ось уже близько трьох років. Він знав це. З особливою гіркотою та досадою скаржилася я на матір. Цей священик пізно висвятився в духовний сан і не втратив людяності. Він спокійно вислухав мене й сказав:

— Дитино моя, пожалійте свою матір, пожалійте ще більше, ніж ви зараз ганите її. В неї добра душа. Будьте певні, що вона чинить так проти своєї волі.

— Проти своєї волі, панотче! Та хто ж її може до цього силувати! Хіба не вона мене народила? І яка різниця між моїми сестрами і мною?

— Велика.

— Велика? Я зовсім не розумію вашої відповіді...

Я вже збиралася почати порівнювати сестер зі мною, коли він спинив мене й сказав:

— Ну-бо, ну, нелюдськість не є пороком ваших батьків. Старайтеся терпляче переносити свою долю і при-

наймі заслужити собі цим ласку божу. Я бачитиму вашу матір, і будьте певні, що використаю все, чим тільки зможу вплинути на її розум, щоб вам допомогти...

Оте слово «велика», що було його відповіддю, стало для мене променем світла: тепер я більше не сумнівалася в правдивості того, що думала раніше про своє народження.

Наступної суботи, так коло пів на шосту вечора, як тільки посутеніло, приставлена до мене служниця прийшла й сказала:

— Пані ваша матінка наказують вам одягтися...

Через годину:

— Пані наказують вам їхати зі мною...

Біля під'їзду я побачила карету, в яку ми й сіли, служниця і я. Мені сказали, що ми ідемо у Фейянський монастир, до отця Серафима. Він на нас чекав і був сам. Служниця залишила мене, і я увійшла в приймальню. Там я сіла, стривожена й зацікавлена тим, що він має мені сказати. А він звернувся до мене ось з якими словами:

— Панно, загадка суворого поведження ваших батьків зараз для вас з'ясується; на це я дістав дозвіл від вашої матері. Ви дівчина розсудлива, маєте ясний розум і тверду вдачу, і ви в тому віці, коли вам можна звірити таємницю, хоч би вона вас зовсім і не торкалася. Я вже давно умовляв вашу матір розкрити вам те, про що ви зараз дізнаєтесь. Вона все ніяк не могла на це зважитись: матері важко признатися перед рідною дитиною в своїй тяжкій провині. Ви знаєте її вдачу: їй нелегко піти на таке приниження. Вона гадала, що ви й так виконаєте її волю, але помилилась і, розгнівана цим, тепер уже хоче зробити, як я не раз їй радив, і доручила мені сказати вам, що ви не дочка пана Сімонена.

— Я це підозривала,— зараз же відповіла я.

— От тепер, панно, подумайте, зважте усе, уявіть собі, чи може ваша мати без згоди, та навіть і за згодою вашого батька зрівняти вас із дітьми, яким ви зовсім не сестра? Чи може вона визнати перед вашим батьком факт, про який той і так уже здогадується?

— Але, панотче, хто ж мій батько?

— От цього, панно, мені не звірено. Цілком певно лише можна сказати, панно, що ваших сестер поставлено в далеко краще становище і що вжито всіх можливих застережних заходів за допомогою шлюбних контрактів, визнання особистого майна дружини спільною власністю подружжя, додаткових умов у договорі, умовних передач спадщини на збереження спадкоємцям і інших способів звести нанівець вашу законну частку в тому разі, якби ви здумали коли-небудь звернутися до суду, щоб її справити. Коли ваші батьки помруть, вам дістанеться дуже мало. Ви відмовляєтесь від монастиря, а може, ще й пожалкуєте, що ви не в ньому.

— Цього не може бути, панотче. Я ж нічого не прошу.

— Ви не знаєте, що таке нужда, робота, злидні.

— Зате я знаю ціну волі і тягар стану, до якого не маєш покликання.

— Я сказав вам те, що мав сказати, а ви вже, панно, самі поміркуюте...

Він підвівся.

— Ще одне запитання, панотче.

— Скільки вам буде завгодно.

— Сестри мої знають те, про що ви розповіли мені?

— Ні, панно.

— То як же вони могли піти на те, щоб обібрати свою сестру? Адже вони думають, що я їм сестра?

— Ах, панно, гроші, гроші! Без них-бо ваші сестри ніяк не зробили б таких вигідних партій. В цім світі кожне дбає про себе, і я не раджу вам розраховувати на сестер, коли помруть ваші батьки. Будьте певні, з вами до останнього обола сперечатимуться за ту мізерну частку, що ви матимете поділити з ними. У них багато дітей; цього поважного приводу буде більше, ніж досить, щоб обібрати вас до нитки. Та, крім того, вони й не можуть нічого вдіяти, все роблять їхні чоловіки. Якби ваші сестри й мали якесь почуття жалю, то допомога, подана вам без відома чоловіків, стала б для них джерелом сімейних незгод. Скрізь тільки такі речі й бачиш: або дітей покинуто, або ж дітям, навіть законним, допомагають на шкоду домашньому мирові. Та ще ж і отой хліб, панно, що отак одержують, дуже гіркий. Якщо ви мені вірите, то примиритесь із вашими батьками, зробіте те, чого жде від вас мати,— підете в монастир. Вам призначать невеличку пенсію, з якою ви

доживете віку коли не щасливо, то хоч принаймні стерпно. До того ж, не стану від вас таїти, що зневажливе ставлення до вас вашої матері, її вперте бажання знов ув'язнити вас у монастирі та й деякі інші обставини — їх я вже зараз не пригадую, але колись знав — справили на вашого батька точнісінько таке саме враження, як і на вас. Ваше народження й досі здавалося йому підозрілим, тепер же його підозри підтвердилися, і хоч таємниці йому не звірено, він анітрохи не сумнівається, що ви його дитина лише за законом, який приписує дітей тому, хто є законним дружиною матері. Панно, ви добра й розумна. Поміркуйте ж над тим, про що ви зараз дізналися.

Я підвелася й заплакала. Побачила, що він і сам розчулився. Він лагідно звів очі до неба і потім провів мене. Я підзвала служницю, що супроводжувала мене, ми знову сіли в карету й повернулися додому.

Було пізно. Частину ночі я думала про те, що мені допіру відкрили, думала про це й наступного дня. Отже, батька в мене не було, матір у мене відняли її ж таки докори сумління; вжито заходів, щоб я не могла претендувати на права законнонародженої; домашнє ув'язнення дуже суворе; нема на що надіятись, нема звідки чекати допомоги. Може, коли б зі мною порозумілися раніше, зразу ж після того, як видали заміж моїх сестер, і залишили мене вдома, де не перестали бувати люди,— знайшовся б серед них такий, котрому моя вдача, розум, зовнішність, мої здібності видалися б достатнім посагом. Це не було чимсь неможливим ще й тепер, але та буча, яку я зчинила в монастирі, дуже утрудняла справу. Адже важко собі уявити, що дівчина сімнадцяти-вісімнадцяти років могла піти на таку крайність, не будши людиною незвичайно сильною вдачі. Чоловіки дуже похваляють цю властивість, але мені здається, що вони залюбки обходяться без неї в тих, з ким збираються одружитись. І все ж таки варто було спробувати цей засіб, перш ніж думати про щось інше. Я вирішила одверто поговорити про все з матір'ю і попросила в неї побачення; вона згодилась.

Це було взимку. Мати сиділа в кріслі перед каміном. Погляд її суворих очей був нерухомий, і всі риси обличчя немов закам'яніли. Я підійшла до неї, кинулася їй до ніг і попросила простити мене за всі мої провини.

— Прошу,— відповіла вона,— коли з ваших слів побачу, що ви на це заслуговуєте. Підведіться. Батька вдома немає, вам вистачить часу, щоб висловитись. Ви бачились з отцем Серафимом і знаєте, нарешті, хто ви і на що можете від мене сподіватися, якщо не маєте наміру все моє життя карати мене за гріх, який я спокутувала й так уже занадто. Ну, панно, чого ж ви від мене хочете? На що ви зважились?

— Мамо,— відповіла я,— я знаю, що не маю нічого і не повинна ні на що претендувати. Я зовсім не хочу завдати вам нових мук, які б вони не були. Може, я була б покірніша вашій волі, коли б ви раніше повідомили про деякі обставини, що про них мені важко було самій здогадатися. Але тепер, нарешті, я знаю все, знаю, хто я, і мені лишається тільки поводитися відповідно до мого становища. Мене вже більше не дивує різниця в ставленні до мене і до моїх сестер: я визнаю справедливість цього і з цим згоджуюсь. Але я все ж таки ваша дитина, ви мене носили в своїй утробі, і я сподіваюсь, що ви цього не забудете.

— Лихо б мене побило,— палко вигукнула вона,— коли я не визнавала вас дочкою, наскільки це в моїй владі!

— Так от, мамо,— сказала я їй,— верніть мені вашу ласку, верніть мені право бути з вами, верніть любов того, хто вважає себе моїм батьком.

— Та він,— зауважила мати,— мало не так само певен щодо вашого народження, як і ви та я. Ніколи не буває, щоб я бачила вас поруч нього і не чула при цьому його докорів: вони звучать мені в тій суворості, з якою він поводить з вами. Не сподівайтесь від нього почуттів ніжного батька. А крім того, скажу вам по правді, ви нагадуєте мені про зраду, про таку мерзенну недвiachність з боку другого, що сама думка про нього мені нестерпна. Той чоловік стає раз у раз між вами і мною, він викликає в мені огиду, і та ненависть, на яку він заслуговує від мене, переноситься на вас.

— Як! — озвалася я.— Невже я не можу сподіватися навіть на те, що ви будете ставитись до мене,— ви і пан Сімонен,— як до чужої, сторонньої дитини, котру ви прихистили з милосердя?

— Цього ми не можемо, ні я, ні він. А тому, дочко моя, не отрууйте мені далі життя. Якби у вас не було

сестер, я б знала, що робити. Але у вас їх двоє, і в обох численна сім'я. Пристрасть, що підтримувала мене, давно погасла, і сумління знову вступило в свої права.

— Але той, кому я зобов'язана життям...

— Його вже нема. Він помер, не згадавши про вас, і це ще найменший з його злочинів...

Тут вона перемінилася на виду, очі запалали, обурення перекосило їй обличчя; вона хотіла говорити далі, але не могла вимовити й слова,— так тремтіли їй губи. Вона сиділа, схиливши голову на руки, щоб приховати від мене жорстокі почуття, що кипіли в ній. Якийсь час вона перебувала в такому стані, потім підвелася і, не кажучи ні слова, пройшлася кілька разів по кімнаті. Насилу стримуючи сльози, що наvertsалися їй на очі, вона нарешті заговорила:

— Чудовисько! Коли б він тільки міг, то задушив би вас у моїй утробі всіма тими стражданнями, яких завдав мені. Але бог зберіг нас обох, щоб мати спокутала свій гріх через дитину. Дочко моя, ви нічого не маєте і ніколи не матимете. Ту дрібницю, що я ще можу зробити для вас, я роблю потай від ваших сестер,— ось наслідки малодушності! Проте сподіваюсь, що не матиму за що докоряти собі, вмираючи: внесок за вас у монастир я зароблю своєю ощадністю. Я зовсім не зловживаю поблажливістю чоловіка, але я день у день відкладаю те, що час від часу одержую від його щедрот. Я спрдала всі мої коштовності і дістала від нього дозвіл розпоряджатися вирученою сумою на власний розсуд. Я любила карти — і не граю в них більше, любила театр — і відмовила собі в ньому, любила товариство — і живу відлюдно, любила розкіш — і зреклася її. Якщо ви підете в черниці, як на те є моя воля і воля пана Сімонена, ваш внесок буде плодом того, що я день у день відбираю у себе.

— Але, мамо, у нас же в домі все ще бувають статечні люди. Може, серед них знайдеться такий, що задовольниться лише моєю особою і навіть не вимагатиме тих заощаджень, які ви призначили для мого влаштування.

— Про це тепер годі й думати,— розголос, якого набув ваш вчинок, погубив вас.

— Невже лиху не можна нічим зарадити?

— Нічим.

— Та коли я й не знайду собі чоловіка, то невже так необхідно ув'язнювати мене в монастирі?

— Принаймні якщо ви не хочете продовжити мої муки й докори сумління, аж поки склеплю очі навіки. Колись це має статися. В ту страшну хвилину коло мого ліжка будуть ваші сестри. Подумайте, чи зможу я бачити вас серед них! Уявіть собі, як затьмарила б ваша присутність мої останні хвилини! Дочко моя,— бо ви все ж таки мені дочка, хоч і проти волі,— сестри ваші законним шляхом дістали ім'я, яке ви носите через злочин; не завдавайте ж болю своїй матері в її смертну годину, дайте їй спокійно зійти в могилу, дайте їй змогу, готуючись стати перед великим суддею, сказати собі, що вона загладила свою провину, наскільки було в її силах; хай вона тішить себе надією, що після її смерті ви не внесете розбрату в дім і не відстоюватимете прав, яких зовсім не маєте.

— Мамо,— сказала я,— будьте спокійні щодо цього. Покличте стряпчого: хай він складе акт зречення, і я підпишу все, що вам завгодно.

— Це неможливо: діти самі себе не позбавляють спадщини; таку кару можуть накласти лише справедливо обурені батьки. Коли б така була воля божа — покликати мене до себе завтра, мені завтра ж довелось би піти на цю крайність і відкритися чоловікові, щоб у згоді з ним вжити спільних заходів. Не примушуйте ж мене до одвертості, яка зробила б мене огидною в його очах і потягла б за собою наслідки, що знеславили б вас. Якщо ви переживете мене, то залишитесь без імені, без достатку і без становища. Нещасна! Скажіть мені, що з вами буде? З якими думками, по-вашому, я муситиму зійти в могилу? Отже, треба буде сказати вашому батькові... Що я скажу йому? Що ви не його дитина!.. Дочко моя, якби треба було лише кинутися до ваших ніг, щоб добитися від вас... Але ж ви нічого не почуваєте, у вас непохитна душа вашого батька...

В цю мить увійшов пан Сімонен. Він побачив збентеження своєї дружини. Він любив її і мав запальну вдачу; тож зразу зупинився і, кидаючи на мене грізні погляди, сказав мені:

— Вийдіть!

Якби він був мені батьком, я б його не послухалась, але він ним не був.

Він додав, звертаючись до слуги, що присвічував мені:

— Скажіть їй, щоб більше сюди не з'являлась.

Я знову опинилася в своїй маленькій в'язниці. Замислилася над тим, що сказала мені мати. Впала навколішки, благала бога, щоб він мене напоумив, благала довго, припавши лицем до підлоги. До голосу неба звертаються звичайно лише тоді, коли не знають, на що зважитись, і рідко коли в таких випадках буває, щоб той голос не порадив нам скоритися. Я так і поклала зробити. «Хочуть, щоб я стала черницею,— може, це також і божа воля. То що ж, я нею стану. Раз уже судилося мені бути нещасною, то хіба не однаково, де це буде!» Я попрохала служницю повідомити мене, коли батько вийде з дому. На другий же день я попросила в матері дозволу поговорити з нею. Вона наказала відповісти мені, що пообіцяла панові Сімонену не робити цього, але що я можу написати їй олівцем, якого мені тут же й було дано. Отже, я написала на клаптику паперу (цей фатальний папірець потім знайшовся і його чудово використали проти мене):

«Мамо! Мені боляче за всі ті страждання, що я вам завдала. Прошу вас простити мене за них. Хочу покласти їм край. Розпоряджайтесь мною, як вам буде завгодно. Коли така ваша воля, щоб я пішла в черниці, бажаю, щоб на те була й воля божа...»

Служниця взяла записку й віднесла матері. За хвилину вона піднялася до мене знов і захоплено промовила:

— Панно! Якщо для щастя вашого батька, матері й вашого власного потрібне було одне лише ваше слово, чого ж ви з ним так довго барилися? У пана й пані такі обличчя, яких я ще ні разу, відколи служу тут, у них не бачила. Вони безперестанно сварилися через вас. Цього вже, дякувати богові, більше мені бачити не доведеться...

Поки вона говорила, я думала про те, як я тільки що підписала свій смертний вирок, і це передчуття справдиться, якщо ви, пане, залишите мене напризволяще.

Кілька днів мені ніхто нічого не казав. Аж ось одного ранку, годині о дев'ятій, двері моєї кімнати рвучко розчинилися: ввійшов пан Сімонен у халаті й нічному ковпаку. Відколи я дізналася, що він мені не батько,

Його присутність тільки жахала мене. Я підвелася й зробила перед ним реверанс. Мені здавалося, що у мене два серця: про матір я не могла думати без жалю; не те почувала я до пана Сімонена. Звичайно, батько навіює таке почуття, що його не маєш ні до кого в цілому світі, крім нього. Цього не усвідомлюєш, не опинившись, як я, віч-на-віч з людиною, яка довгий час носила і щойно втратила для тебе це високе ім'я. Іншим ніколи цього не зрозуміти. Мені здавалося, що якби тоді замість пана Сімонена передо мною була моя мати, то й я була б зовсім іншою.

— Сюзанно,— заговорив він до мене,— ви пізнаєте цю записку?

— Так, пане.

— Ви з доброї волі написали її?

— Так, бо це все, що мені лишається сказати.

— Чи ви принаймні маєте намір виконати те, що в ній обіцяно?

— Так, маю.

— Може, якийсь монастир подобається вам більше від інших?

— Ні, вони мені всі однакові.

— Цього досить.

Ось як я відповідала, та, на жаль, моїх слів не записано. Тижнів зо два я нічогісінько не знала про те, що діялося. Очевидно, зверталися до різних монастирів, але через скандал, викликаний моїм вчинком у першому монастирі, мене ніде не хотіли приймати. Менш вимогливим був монастир у Лоншані і, безсумнівно, тому, що там закинули про мою музикальність та мій гарний голос. В розмові зі мною дуже перебільшили ті труднощі, що довелося подолати, і ту ласку, що зробив цей монастир, прийнявши мене, і навіть змусили мене написати настоятельці. Я не усвідомлювала тоді можливих наслідків цього письмового доказу, що його вимагали від мене, бо, очевидно, побоювались, як би я коли-небудь не зламала своєї обіцянки, і хотіли мати моє власноручне свідчення, що та обіцянка була добровільна. Коли б не ця причина, то як би цей лист, що мав залишитися в руках настоятельки, перейшов згодом до рук моїх зятів? Але заплющмо швидше очі на це, бо тут пан

Сімонен показує себе передо мною таким, яким я не хочу його бачити: його-бо вже нема в живих.

Мене відвезли до лоншанського монастиря². Супроводила мене мати. Я не попросила дозволу попроситися з паном Сімоненом; сказати правду, це мені спало на думку тільки в дорозі. В монастирі на мене чекали, бо вже начулись і про мою історію, і про мої таланти. Про першу мені й слова не сказали, зате поспішили переконатися, чи придбали в моїй особі щось варте клопоту. Коли вже довгенько поговорили про різні сторонні речі,— бо, ви ж добре розумієте, після того, що зі мною сталося, мені не говорили ні про бога, ні про покликання, ні про небезпеки мирського життя, ні про солодкість життя монастирського і не зважилися передо мною на жодне слово з тих благочестивих дурниць, що ними звичайно заповнюються ці перші хвилини,— настоятелька сказала:

— Панно, ви вмієте грати, співаєте. У нас є клавесин. Якщо бажаєте, ми пішли б до приймальні...

Тяжко мені було на серці, та не час був показувати свою відразу. Мати пішла вперед, я за нею; настоятелька з кількома черницями, що надійшли з цікавості, йшла позаду. Вже настав вечір; для мене принесли свічки, і я сіла за клавесин. Довго я награвала, шукаючи в пам'яті якогось музичного уривка,— а їх у мене повно в голові,— і не пригадуючи жодного. Проте настоятелька наполягала, і я заспівала, без якогось там заміру, просто за звичкою, бо ця річ була мені добре знайома:

Збори сумні, свічі бліді,
Світло страшніше, ніж темрява...³

Не знаю, яке це справило враження, але слухали мене недовго: перервали похвалами, і я була дуже здивована, що заслужила їх так швидко і так легко. Мати припоручила мене настоятельці, дала мені поцілувати руку й поїхала.

І ось я в новому монастирі, і сама ж прошу прийняти мене до нього, і зовні все виглядає так, ніби роблю це

з своєї доброї волі. Але ви, пане,—ви ж тепер знаєте все, що сталося, аж до останньої хвилини,—якої ви про це думки? Більшості цих фактів зовсім не наводилося, коли я схотіла зректися своєї обітниці: одних — тому, що вони були позбавлені доказів, інших — тому, що вони мене ж знеславили б, не принісши ніякої користі,— в мені побачили б лише безсердечну дочку, яка, щоб здобути волю, безчестить пам'ять батьків. Були докази, які свідчили пр о т и мене, а того, що свідчило б з а, не можна було ні навести, ні доказати. Я не хотіла навіть, щоб у суддів виникла підозра щодо таємниці мого народження. Деякі люди, необізнані з судовим законоположенням, радили мені притягти до справи духівника моєї матері, що був тоді й моїм духівником. Цього не можна було зробити, та коли б таке й було можливе, я б сама того не дозволила. Але, до речі, щоб мені не забути вам це сказати, та щоб і ви, бажаючи мені допомогти, не випустили з уваги ось чого: я гадаю,—якщо тільки ви не дасте мені кращої поради,—слід мовчати про те, що я знаюся на музиці та граю на клавесині, бо більшого й не треба було б, щоб мене викрити. Не варто хвалитися такими талантами, коли шукаєш невідомості й безпеки. Дівчата мого стану таких речей не знають, тож і я не повинна їх знати. Якщо буду змушена покинути батьківщину, от тоді зроблю з них джерело існування. Покинути батьківщину! Але скажіть, чому ця думка так лякає мене? Бо я не знаю, куди їхати, бо я молода й недосвідчена, бо я боюся злиднів, людей і пороку, бо жила я завжди під замком, і коли б опинилася поза Парижем, вважала б себе загубленою в світі. Все це, може, й не так, але саме так я почуваю. Отже, пане, я не знаю, ні куди податись, ні ким стати,—це залежить від вас.

Настоятельки в Лоншані, як і в більшості монастирів, міняються кожні три роки. Коли мене привезли в монастир, цю посаду щойно зайняла мати де Моні. Про неї можу сказати вам тільки добре, але саме її доброта й згубила мене. Це була розсудлива жінка, яка чудово знала людське серце. Вона була поблажлива, хоч на те й зовсім не було потреби: всі ми були її діти. Вона помічала лише такі провини, яких ніяк не могла не помітити, або серйозність яких не дозволяла їй заплющити на них очі. Говорю вам про це безсторонньо, бо

сама я ретельно виконувала свої обов'язки, і вона лише віддавала мені належне, кажучи, що я ні разу не вчинила нічого такого, за що вона мала б мене карати чи прощати. Якщо вона виявляла прихильність до когось, то це бувало цілком по заслугі. Тепер я вже не знаю, чи годиться мені казати вам, що вона ніжно полюбила мене і що я посіла не останнє місце серед її фавориток. Я розумію, що цим сама себе вихваляю, та ще й в далеко більшій мірі, ніж ви можете собі уявити, зовсім її не знаючи. Фаворитками інші черниці називають із задрощів улюблениць настоятельки. Єдине, що я могла б закинути матері де Моні, це те, що вона свою любов до добродетельності, побожності, щирості, лагідності, талановитості, чемності виявляла надто відверто, хоч їй було добре відомо, що ті, хто не міг претендувати на такі благородні якості, були тим самим ще дужче принижені. Мала вона також дар, звичайніший, мабуть, у монастирі, ніж серед мирян,—швидко розпізнавати душу в людях. Рідко коли траплялося, щоб черниця, котра була їй не до вподоби спочатку, виодобалася коли-небудь згодом.

Вона полюбила мене з першого дня, і я відразу ж безмежно довірилася їй. Горе тим, чию довіру їй важко було здобути! Це були тільки невинно погані жінки, які й самі це усвідомлювали. Вона заговорила зі мною про мої злигодні в монастирі святої Марії. Я розповіла їй про них так само щиро, як вам, і розказала все, що оце вам написала: і про обставини, зв'язані з моїм народженням, і про мої страждання—нічого не забула. Вона пожаліла мене, утішила, вселила надію на краще майбутнє.

А тим часом мій іспитовий період минув, настав час стати послушницею, і я стала нею. Послушництво я відбула без особливої відради. Про ці два роки я згадую побіжно, бо в них не було для мене нічого сумного, крім затаєного почуття, що ось я крок по кроку наближаюсь до вступу в стан, для якого не була створена: Часом це почуття прокидалося в мені з особливою силою, але я зараз же вдавалася до моєї доброї настоятельки, і та обіймала мене, заспокоювала мою душу, влучно викладала свої доводи, а наприкінці завжди казала мені:

— А хіба інші стани не мають своїх тернів? Ми помічаємо їх лише на своїм шляху. Отож, дитино моя, преклонімо коліна та помолімся...

Тут вона падала навколішки й молилася вголос, але з такою розчуленістю, красномовністю, лагідністю, з таким піднесенням і силою, ніби то сам дух божий надихав її. Її думки, вислови й образи проймали до глибини серця: спочатку ви просто її слухали, потім поступово захоплювались, приєднувались до неї, сповнювались душевним трепетом і вже поділяли її запал. Наміру звабити в неї не було, але, безперечно, саме це вона й робила: від неї виходили з палаючим серцем, з радістю й екстазом на обличчі, проливали такі солодкі сльози! Цими почуттями проймався й вона сама, і вони надовго залишали слід і в ній, і в інших. Тут я посилаюся не тільки на свій власний досвід, але й на досвід усіх черниць. Деякі з них казали мені, що вони відчують, як у них виникає потреба в такій розраді, і що вона є для них найбільшою радістю. Гадаю, що мені бракувало лише трохи довшої звички, щоб і самій цього зазнати.

Проте з наближенням дня постригу мене обняла така глибока туга, що це піддало мою добру настоятельку тяжким випробуванням: дар утішительки покинув її,— вона сама мені в цьому призналася.

— Не знаю,— мовила вона,— що зі мною діється. Коли ви приходите, мені здається, що бог покидає мене і голос його замовкає. Даремно я збуджую себе, даремно шукаю думок, даремно хочу запалити свою душу: я відчуваю себе звичайнісінькою обмеженою жінкою, боюсь говорити...

— Ох, паніматонько,— сказала я,— яке передчуття! Що, коли то сам бог віднімає вам мову!..

Одного разу, почувавши себе більш невпевненою й пригніченою, ніж будь-коли, я пішла до неї в келію. Спочатку моя поява збентежила її: очевидно, в моїх очах, в усій моїй постаті вона прочитала, що те глибоке почуття, яке я несла в собі, було їй над силу, і вона не хотіла боротися, не будши певною в своїй перемозі. А проте вона заговорила зі мною і поволі розпалася. В міру того, як моя скорбота спадала, її екстаз зростав. Раптом вона впала навколішки, і я за нею. Мені здавалося, що зараз я поділю її порив, і я бажала цього.

Вона промовила кілька слів, потім враз замовкла. Марно я чекала: вона більше нічого не сказала, підвелася, залилася сльозами, взяла мене за руку і, пригорнувши до себе, промовила:

— Ох, любя дитино, як жахливо вплинули ви на мене! Ось що сталося — дух святий покинув мене, я почувую це. Ідїть, хай бог сам говорить до вас, бо йому не вгодно виявляти свою волю моїми устами...

Не знаю, справді, що з нею діялося: чи то я навїяла їй таку невїру в свої сили, що вже більше не розвіювалася, чи то вселила в неї боязкість, а чи дійсно розірвала її єднання з небом, але дар утїшительки так їй і не повернувся. Напередодні постригу я зайшла до неї: вона була так само засмучена, як і я. Я заплакала, вона теж; я кинулася їй до нїг, вона благословила мене, підвела, поцілувала й відїслала, сказавши:

— Я стомилася жити, мені хочеться померти; я просила в бога, щоб мені зовсім не побачити цього дня, та нема на те його волі. Йдїть, я поговорю з вашою матір'ю, проведу цілу нїч у молитві; молїться й ви, але потім лягайте спати, наказую вам це.

— Дозвольте мені,— попросила я,— помолитися разом з вами.

— Дозволю вам побути зі мною з дев'ятої години до одинадцятої, не більше. О пів на десяту я стану на молитву, і ви теж, але об одинадцятій ви залишите мене молитися саму і підете спочивати. Так, любя дитино, бо решту ночі я не стулю очей перед господом.

Вона хотїла молитися, але не змогла. Я спала, а тим часом ця свята жінка ходила коридорами, стукаючи в кожні двері, будила черниць і казала всім тихенько спустатися до церкви. Всі пішли, і коли зібралися в церкві, вона закликала їх помолитися за мене. Спочатку молилися мовчки, потім вона загасила свїчки, і всі разом прочитали *Misereere* *, крім настоятельки, яка розпростерлася ниць перед олтарем і, жорстоко катуючи себе, промовляла:

— О боже! Якщо ти покинув мене за якийсь гріх, учинений мною, то прости його мені. Я не прошу тебе повернути відібраний у мене дар, але молю: звернися

---

* Помилуй; перше слово і назва одного з католицьких молитовних псалмів (лат.).

сам до цієї безневинної, що спить, тим часом як я волаю тут до тебе, благаючи за неї. Боже мій, скажи їй своє слово, скажи своє слово її батькам і прости мене!

Другого дня вона рано-вранці зайшла до мене в келію. Я цього не почувала, бо ще не прокинулась. Вона сіла коло мого ліжка, легенько поклала руку мені на чоло і так дивилася на мене: тривога, розгубленість і скорбота змінювались на її обличчі, і такою я й побачила її, коли розплющила очі. Вона нічого не сказала мені про те, що відбулося вночі, тільки спитала, чи рано я лягла спати.

— Тоді, коли ви наказали мені,— відповіла я.

— А ви спали?

— Глибоким сном.

— Я так і сподівалась... Як себе почуваєте?

— Дуже добре. А ви, паніматонько?

— Де вже там! — промовила вона.— Спокійно я ніколи не могла бачити жодної з тих, що вступали в чернецтво, але за жодну з них я не тривожилася так, як за вас. Дуже мені хотілось би, щоб ви були щасливою.

— Якщо ви мене завжди любитимете, я й буду щаслива.

— Ох, коли б то від цього тільки залежало! Ви ні про що не думали вночі?

— Ні.

— Уві сні нічого не бачили?

— Нічого.

— Що діється зараз у вашій душі?

— Я отупіла. Корюся своїй долі без відрази і без охоти: усвідомлюю, що мене тягне необхідність, і не опираюсь. Ох, любя матінко, я зовсім не відчуваю в собі ні тієї тихої радості, ні того трепету, ні тієї печалі чи солодкого неспокою, що іноді помічала в інших під таку годину, як та, що переживаю я тепер. Я стала дурною, не можу навіть плакати. Так хочуть, так треба — ось єдина думка, що крутиться в моїй голові... Але ж ви нічого мені не кажете...

— Я прийшла не для того, щоб з вами розмовляти, а щоб вас побачити й почути. Я чекаю вашої матері, тож постарайтесь не хвилювати мене: дайте почуттям зібратися в моїй душі. Коли вона сповниться ними, я вас покину. Мені треба помовчати: я знаю себе, я здатна лише на один порив, але той порив має бути дуже сильним, і не на вас слід мені витратити його силу. Полеж-

те ще хвилинку, я подивлюся на вас. Скажіть мені лише кілька слів і дайте почерпнути в них те, по що я прийшла сюди. Я піду, а решту зробить бог...

Я замовкла, схилилася на подушку, простягла їй руку, і вона взяла її. Здавалось, вона молилася думкою і в ту думку глибоко поринула. Очі її були міцно заплющені, але іноді вона розплющувала їх, підводила вгору і потім дивилась на мене. Вона хвилювалась, душа її то сповнювалась збентеженням, то заспокоювалась, то збуджувалась знову. Воістину ця жінка народилася, щоб бути пророчицею: пророчі були в неї обличчя і вдача. Колись вона була вродлива, але літа, пом'якшивши риси її обличчя й пооравши його глибокими зморшками, додали йому ще більшої гідності. Очі в неї були невеликі, але здавалося, що вони або дивилися в глиб її душі, або проникали крізь навколишні речі і бачили щось ген-ген у минулому або в майбутньому. Часом вона міцно стискала мені руку. Раптом спитала мене, котра година.

— Незабаром шоста.

— Прощайте, я йду. Зараз прийдуть одягати вас, я не хочу при тому бути, це порушить мої думки. У мене тепер одна турбота — зберегти спокій у перші хвилини.

Тільки-но вона вийшла, як увійшла мати-наставниця послушниць і мої товаришки. З мене зняли чернечий одяг і знов наділи мирське плаття: це звичай, який ви знаєте. Я не чула нічого з того, що говорилося навколо мене, я майже перетворилася в автомат, нічого не помічала, тільки час від часу тіло мені немовби судорожно корчилось. Мені казали, що треба робити, до того ж, частенько змушені були повторювати вдруге, бо я не розуміла з першого разу,— і тоді я робила це. Так було не тому, що я думала про щось інше, а тому, що була цілком запаморочена: в голові було порожньо, як буває, коли вкрай зиснажиш себе роздумами. А тим часом настоятелька розмовляла з моєю матір'ю. Я так ніколи й не дізналася, що відбувалося на тому побаченні, яке тривало дуже довго. Мені тільки казали, що коли вони розлучилися, мати моя була така схвильована, що не могла знайти дверей, якими входила, а настоятелька вийшла, стиснувши чоло руками.

Тим часом задзвонили дзвони. Я зійшла вниз. Людей було небагато. Хтось виголосив мені напутнє слово, а

чи добре воно було чи ні, не скажу, бо нічого не чула. Зі мною робили, що хотіли, протягом усього цього ранку, що ніби не існував у моєму житті, бо не уявляю собі, як довго він тривав, і не знаю, ні що робила, ні що казала. Мене, напевно, запитували, а я, напевно, відповідала; я дала обітницю, але нічогісінько про це не пам'ятаю, і я стала черницею так само несвідомо, як стала колись християнкою. В усьому обряді мого постригу я зрозуміла не більше, ніж в обряді хрещення, усвідомивши лише ту різницю між ними, що один дарує благодать, а другий тільки обіцяє її.

То що ж, пане, хоч я й не висловила протесту в Лоншані, як у монастирі святої Марії, невже ви вважаєте, що тепер я більше зв'язана, ніж тоді? Здаюся в цьому на ваш розсуд, здаюся на розсуд божий. Я була в стані такої глибокої протрації, що коли за кілька днів після цього мене сповістили, що я в хорі, я не зрозуміла, що цим хочуть сказати. Я спитала, чи то таки правда, що я взяла постриг, і схотіла побачити свій підпис під обітницею. До цих доказів довелося додати свідчення всієї громади й кількох сторонніх осіб, запрошених на церемонію.

Звертаючись кілька разів до настоятельки, я запитувала:

— Невже це правда?..

І раз у раз сподівалася, що вона відповідь:

— Ні, дитино моя, то вас обманюють...

Її неодноразові запевнення не переконували мене. Я не могла збагнути, як то з усього, що відбувалося на протязі цілого дня, такого бурхливого, такого багатого на незвичайні й разучі події, в моїй пам'яті не лишилося нічого, навіть облич тих, хто прислужував мені, ні обличчя священника, що виголошував мені напутнє слово, ані того, що приймав мою обітницю. Зміна чернечого одягу на одяг мирський — ось єдине, що я пригадую. Після тієї хвилини я була в такому стані, який називають станом фізичної відчуженості. Кілька довгих місяців пішло на те, щоб вивести мене з цього стану, і саме тривалості цього, так би мовити, періоду одужування я приписую глибоке забуття того, що сталося. Щось подібне буває з людьми, які витерпіли довгу хворобу, під час якої і розмовляли цілком розсудливо, і причащалися, а видужавши, нічого про це не пам'ята-

ють. Я бачила кілька подібних прикладів у монастирі і казала самій собі: отак, очевидно, було й зі мною в день мого постригу. Проте ще невідомо, чи це все йде від самої людини та чи бере вона в цьому участь, хоч зовні і здається, що так.

Того ж року я зазнала трьох важливих втрат: помер мій батько, чи, вірніше, той, кого вважали за мого батька,— він був у літах, багато працював і згас; померла настоятелька, і померла моя мати.

Добра черниця задовго відчула наближення смертної години. Вона дала обітницю мовчання і наказала внести до її келії труну. Вона втратила сон і дні й ночі думала та записувала свої думки. Після неї лишилося п'ятнадцять медитацій, які здаються мені сповненими великої краси; у мене є з них список. Якщо вам коли-небудь цікаво буде познайомитися з тим, які думки навіюють передсмертні хвилини, я перешлю їх вам. Вони звуться: «Останні хвилини сестри де Моні».

При наближенні смерті вона звеліла одягти себе й лежала на своєму ліжку. Їй дали останнє причастя. В руках вона тримала розп'яття. Була ніч, тьмяне світло високих свічок осявало цю скорботну сцену. Ми стояли круг неї й заливалися слізьми, келія повнилася зойками, коли раптом очі вмираючої заблищали, вона враз підвелася й заговорила. Голос її звучав майже з такою самою силою, як і тоді, коли вона була здорова. Втрачений нею дар вернувся їй: вона покартала нас за сльози, що ми проливали, так наче оплакували вготоване їй вічне блаженство.

— Діти мої, ваше горе вводить вас в оману. Отам, там,— мовила вона, показуючи на небо,— я служитиму вам: очі мої будуть безперестанно звернені на цю обитель, я молитимусь за вас, і господь зглянеться на мої молитви. Підійдіть усі, я обійму вас, прийміть моє благословення й попрощайтесь зі мною...

З цими останніми словами й померла ця рідкісна жінка, що лишила по собі скорботу, якій не буде кінця.

Мати моя померла невдовзі після подорожі, яку вона зробила наприкінці осені до однієї з дочок. Смуток сушив її, здоров'я дуже підупало. Я так і не довідалася ніколи ні про ім'я мого батька, ні про історію мого на-

родження. Той, хто був її і моїм духівником, передав мені від неї невеличкий пакуночок. В ньому було п'ятдесят луїдорів з запискою, загорнені й зашиті в шматок полотна. Записка була такого змісту:

«Дитино моя, це дрібниця, але моє сумління не дозволяє мені розпоряджатися більшою сумою; це решта того, що я могла заощадити з невеличких дарунків пана Сімонена. Живіть у святості, це найкраще, навіть для вашого щастя на цім світі. Моліться за мене. Ваше народження — єдиний тяжкий гріх, що я вчинила, — допоможіть же мені спокутати його, і нехай бог простить мені те, що я вас породила, зваживши на ті добрі діла, які ви робитимете. А головне — не порушуйте спокою родини, і хоч стан, до якого ви вступили, ви обрали не так добровільно, як мені хотілося б, бійтеся змінити його. І чому тільки я сама не була ув'язнена в монастирі на все життя! Тоді б мене не так турбувала думка, що ось за мить доведеться стати перед грізним суддею. Подумайте, дитино моя, що доля вашої матері на тому світі багато в чому залежить від вашої поведінки на землі: всевидючий бог у справедливості своїй залічить мені все добро і все зло, вчинене вами. Прощайте, Сюзанно, не просіть нічого у ваших сестер, — вони неспроможні допомогти вам; ні на що не надійтесь від батька, — він випередив мене і вже побачив світло вічного дня, і він чекає на мене. Йому буде не так страшно зустрітися зі мною, як мені з ним. Прощайте ще раз. О нещасна мати! О нещасна дитино! Приїхали ваші сестри. Я ними незадоволена: вони все беруть, виносять, на очах умираючої матері починають сперечатися за гроші, і це гнітить мене. Коли вони підходять до мого ліжка, я відвертаюсь: бо що б я побачила в них? Дві істоти, в яких нестатки заглушили природне почуття. Вони, затаївши дух, чатують на ту дещицю, що я залишаю, вони звертаються до лікаря й сиділки з безсоромними запитаннями, що показують, як нетерпляче чекають вони тієї миті, коли я відйду і їм дістанеться все, що мене оточує. Вони запідозрили, — не знаю вже чому, — що в мене під матрацом заховані гроші. Чого тільки вони не робили, щоб змусити мене підвестися з ліжка, але, на щастя, прийшов мій вірник, і я віддаю йому цей пакуночок разом із цим листом, що його він пише під мою диктовку. Листа спаліть. І, коли дізнається, що мене вже нема в живих, а

станеться це скоро, замовте месу за упокій моєї душі і повторіть на ній вашу обітницю, бо я все так само бажаю, щоб ви залишилися черницею. Думка про те, що ви можете опинитися в миру, без допомоги, без підтримки, така молода, остаточно отруїла б мої останні хвилини».

Батько мій помер 5 січня, настоятелька — наприкінці того ж місяця, а мати — наступного різдвя.

Місце матері де Моні заступила сестра Христина. Ох, пане, яка різниця між ними! Я вже казала вам, яка жінка була перша. А в цієї була дріб'язкова вдача і обмежений, затьмарений забобонами розум. Вона захоплювалася новітніми поглядами, радилася з сульпіціанцями⁴ та езуїтами. Всіх улюблениць своєї попередниці вона зненавиділа, і монастир враз наповнився чварами, зловорожістю, лихослів'ям, доносами, наклепами та утисками; нас змушували розбиратися в богословських питаннях, у яких ми нічого не тямали, згоджуватися з релігійними формулами, виконувати дивні обряди. Мати де Моні ніколи не схвалювала тих способів каяття, що виснажують плоть; вона лише двічі за все своє життя піддавала себе самокатуванню: раз — напередодні мого постригу, вдруге — при таких самих обставинах. Вона говорила про такі засоби покаяння, що вони ніякої вади не виправляють, а лише породжують гординю. Вона хотіла, щоб її черниці почували себе добре, щоб у них було здорове тіло і ясний дух. Перше, що вона зробила, як стала настоятелькою, — наказала знести до неї всі волосяниці та канчуки і заборонила посипати їжу попелом, спати на голих дошках і тримати в себе будь-яке знаряддя самокатування. А ця, навпаки, повернула кожній черниці її волосяницю та канчук і забрала у всіх Старий і Новий заповіт. Фаворитки королев-небіжчиць ніколи не бувають фаворитками їхніх наступниць. Нова настоятелька ставилася до мене байдуже, щоб не сказати гірше, саме тому, що мене любила її попередниця. Але незабаром я ще погіршила свою долю вчинками,

що їх ви назвете виявом або нерозсудливості, або стійкості, залежно від того, з якої точки зору на них подивитись.

По-перше, я вся віддалася скорботі, якої завдала мені смерть нашої першої настоятельки, при всякій нагоді вихваляла її, порівнювала її з тою, що керувала нами тепер, і ці порівняння не були на користь останньої. Я змальовувала становище монастиря за минулих років, викликала в пам'яті всіх той мир, яким ми тишилися, ту поблажливість, що її виявляли до нас, ту поживу, як духовну, так і тілесну, що давали нам тоді, і прославляла звичаї, почуття і вдачу сестри де Моні. По-друге, я спалила свою волосяницю й викинула геть канчук, підбурювала своїх товаришок зробити те саме і декого з них, справді, заохотила наслідувати мій приклад. По-третє, я роздобула собі Старий і Новий заповіт. По-четверте, я відкидала всяке сектантство, іменувала себе просто християнкою, не прикладаючи до себе назви янсеністки чи моліністки⁵. По-п'яте, я точно обмежила себе рамками монастирського статуту, не бажаючи робити нічого ні поза ним, ні зверх нього, отже, не згоджувалася на жодну додаткову повинність, бо вже й обов'язкові здавалися мені надто важкими: сідала до органа тільки в святкові дні, співала тільки в хорі, не дозволяла більше зловживати мою люб'язність і мої таланти і виставляти мене напоказ всім і щодня. Я прочитала й перечитала статут і знала його напам'ять. Коли те, що мені наказували, або не було ясно викладене в статуті, або його там зовсім не було, або мені здавалося, що воно суперечить статуту, я рішуче від того відмовлялася. Я брала книгу й казала:

— Ось обов'язки, які я взяла на себе, і ніяких інших не брала.

Мої виступи вплинули на декого з черниць. Влада старших стала дуже обмежена: вони вже не могли попихати нами, як своїми рабинями. Майже не проходило дня без якої-небудь бурхливої сцени. В непевних випадках мої товаришки радилися зі мною, і я завжди обстоювала статут і виступала проти деспотизму. Незабаром я стала виглядати заколотницею та, може, справді трохи й була нею. Безперестанно викликали до монастиря старших вікаріїв пана архієпископа: я ставала перед їх судом, боронилася сама, боронила своїх товаришок, і жодного разу мене не засудили,— так уважно доби-

рала я доводи розуму на свою користь. Неможливо було закинути мені порушення моїх обов'язків,— я їх виконувала сумлінно. Щодо невеличких пільг, які настоятелька вільна надавати, так само як і в них відмовляти, то я їх ніколи й не просила. Я зовсім не виходила до приймальні, а що не мала знайомих, то ніхто мене й не відвідував. Але я спалила мою волосяницю й викинула геть канчук, те саме радила й іншим, ні про янсенізм, ні про молінізм, що б там про них не говорили,— чи добре, чи погане,— не хотіла й слухати. Коли мене питали, чи корюся я Конституції⁶, я казала, що належу церкві. На запитання, чи визнаю папську буллу⁷, відповідала, що визнаю євангеліє. Обшукали мою келію: знайшли там Старий і Новий заповіт. Я одверто говорила про підозрілу близькість декого з фавориток. Настоятелька мала довгі й часті побачення з одним молодим церковником,— я й тут докопалася до їх причини й приводу. Я не проминула нічого з того, що могло збудити страх, ненависть до мене і, зрештою, погубити мене, і в цьому свого домоглася.

На мене більше не скаржилися церковному начальству, зате постаралися зробити мені життя нестерпним. Іншим черницям заборонили навіть підходити до мене, і незабаром я залишилася в самотині. Було в мене кілька подруг, зовсім небагато, і ось запідозрили, що вони, не маючи змоги розмовляти зі мною вдень, спробують нишком порушити заборону і навідуватимуть мене вночі або в недозволені години. Нас вистежили: мене застали раз з одною, потім з другою. З цього необачного вчинку зробили казна-що і покарали мене якнайжорстокіше: присудили мені протягом цілих тижнів вистоювати церковні відправи навколішках, окремо від усіх, посеред хору; житися хлібом та водою; сидіти під замком у своїй келії; виконувати найбруднішу монастирську роботу. Та не набагато краще обійшлися й з тими, кого називали моїми спільницями.

Коли не могли знайти за мною провини, її мені накидали: давали мені разом суперечливі накази і потім карали мене за те, що я якогось із них не виконала; пересували години церковних відправ і трапез; змінюли потай від мене весь монастирський розпорядок, от і виходило так, що, попри всі мої превеликі старання, щодня я була в чомусь винна, і щодня мене карали.

В мене є мужність, але ніяка мужність не може встати проти цілковитої безпорадності, самотності та переслідувань. Дійшло до того, що з можливості мучити мене зробили собі гру; це стало забавкою для півсотні жінок, що об'єдналися проти мене. Неможливо переказати вам усі подробиці їхніх злих вихваток: мені не давали спати, працювати, молитися. То викрадали щось з моєї одежі, то в мене пропадали ключі або молитовник, а то раптом псувався мій замок. Мені або заважали виконувати роботу добре, або псували те, що я вже добре зробила. Вигадували всякі слова, які я нібито говорила, і вчинки, які я нібито робила. Я мала відповідати за все, і моє життя було нескінченною низкою дійсних або вигаданих провин і кар.

Моє здоров'я не витримало таких довгих і жорстких випробувань: мене охопила знемога, смуток і меланхолія. Попервах я шукала сили й покори, припадаючи до підніжжя олтаря, і там іноді знаходила їх. Я вагалася між покорою і відчаєм, то схилиючись перед суворістю своєї долі, то вишукуючи способів заповідати собі смерть, аби тільки визволитися від неї. В монастирському саду був глибокий колодязь. Скільки разів я до нього підходила! Скільки разів заглядала в нього! Поряд була кам'яна лава. Скільки разів я сиділа на ній, спершись головою на край того колодязя! Скільки разів у збентеженні душевному я схоплювалася раптом, наважившись покласти край своїм мукам! Що стримувало мене? Чому я воліла тоді краще плакати, кричати голосно, топтати ногами своє черниче покривало, рвати на собі волосся та дряпати нігтями обличчя? Якщо то бог не дав мені погубити себе, то чому ж йому було не спинити все інше, що я робила?

Я вам зараз скажу одну річ, яка може здатися дуже дивною, а проте вона цілком правдива. В мені нема ні крихти сумніву, що мої учащення до того колодязя були помічені, і жорстокі вороги мої тишили себе надією діждатися дня, коли я таки здійснию намір, що зародився в глибині мого серця. Коли я йшла до колодязя, удавали, ніби відходять геть від нього й дивляться кудись в інший бік. Кілька разів я знаходила садову хвіртку відчиненою в години, коли вона мусить бути на замку, і саме в ті дні, коли мені дошкуляли найбільше. Вони довели до краю запальність моєї вдачі й гадали, що я

вже звихнулася з розуму. Але як тільки я здогадалася, що цей спосіб вкоротити собі віку, так би мовити, підказується моему відчаєві, що мене немовби за руку ведуть до того колодязя і що я завжди знаходитиму його готовим прийняти мене, я перестала про нього думати. Думки мої звернулися на інше. Я зупинялася в коридорах і дивилася, чи високо від землі вікна; увечері, роздягаючись, я несвідомо пробувала, чи міцні у мене підв'язки; бувало й так, що відмовлялася їсти. Я спустилася в трапезну й сиділа там, притулившись спиною до стіни, звисивши руки, заплющивши очі, і не доторкалася до страв, поставлених передо мною. Я так забувалася в цьому стані, що вже всі черниці виходили, а я все сиділа. Тоді всі розходилися навмисне тихо і залишали мене там, а потім на мене накладали кару за те, що я спізнялася на відправу.

І знаєте, що я вам скажу? Отак у мені викликали огиду до майже всіх способів вкоротити собі віку, бо мені здавалося, що, замість мене втримати, мене до них спонукають. Нам, як видно, не хочеться, щоб нас виштовхували з цього світу, і, можливо, мене вже й не було б на ньому, якби вони прикинулися, що уберігають мене від самогубства. Коли людина заподіює собі смерть, цим вона, можливо, намагається завдати розпачу іншим, але вона береже своє життя, коли гадає, що її смерть лише задовольнить їх,— це майже невловимі імпульси нашої душі. Справді, наскільки я можу пригадати свій стан там, біля колодязя, мені здається, що я в душі кричала цим мерзенним жінкам, котрі відходили геть, аби сприяти злочині: «Зробіть хоч крок до мене, виявіть хоч найменше бажання врятувати мене, поспішіть, щоб мене затримати, і будьте певні, що ви прийдете надто пізно». Справді, я жила тільки тому, що вони хотіли моєї смерті. Люте жадання шкодити, мучити може вгамуватися в миру, але воно ніколи не вгамовується в монастирях.

Отак мені жилося, коли я, перебираючи в пам'яті своє минуле, надумала розірвати свою обітницю. Спочатку це здавалося пустою мрією. Самотня, залишена напризволяще, безпорадна, як могла б я здійснити свій задум? Адже добитися цього було так важко і при чи-

Їйсь підтримці, навіть коли б її мені не бракувало? А проте ця думка заспокоїла мене, я зміцніла духом і стала більше володіти собою: уникала кар і терпеливіше зносила ті, що мені припадали. Цю зміну в мені помітили, і вона всіх здивувала. Злісні вихваткі враз припинилися: так, переслідуючи вас, зупиняється полохливий ворог, коли ви несподівано повертаєтесь до нього обличчям і починаєте йому протистояти.

Про одне хотіла б я вас, пане, запитати: чому, коли в голові доведеної до відчаю черниці снуються всякі злощасні замисли, їй ніколи не спаде на думку підпалити монастир? Я про таке ні разу не подумала, та й інші теж, хоч нема нічого легшого, як це зробити: треба тільки у вітряний день винести запалену свічку й залишити її десь на горищі, в дровнику або в коридорі. То чому ж не буває пожеж у монастирях? Адже під час такої події двері розчинені навстіж, і — рятуйтеся, хто може. Чи це не тому, що ми боїмося небезпеки для себе й тих, кого любимо, а також не хочемо, щоб разом з нами врятувалися й ті, кого ми ненавидимо. А втім, ця остання думка надто витончена, щоб бути істинною.

Коли тебе опановує якась невідступна ідея, починаєш відчувати її справедливість і навіть здійсненність, і саме це й надає тобі сили. Обміркувати все було для мене справою двох тижнів,— розум мій працює швидко. Про що, власне, йшлося? Треба було все докладно описати і дати ту записку комусь переглянути. І те й друге було небезпечне. Відтоді як у мені відбувся переворот, за мною наглядали пильніше, ніж будь-коли: з мене очей не зводили, кожен мій крок ставав відомим, кожне моє слово зважувалося. Зі мною знову почали зближатися, стараючись що-небудь вивідати: мене розпитували, удавали, ніби співчують, ніби мають приязнь до мене; згадували моє недавнє минуле і злегка докоряли ним, і тут же прощали мені його, сподівались, що надалі я поводитимусь краще; тішили мене надіями на приємніше майбутнє, а тим часом щохвилини, і вдень, і вночі, заходили під різними приводами до моєї клії, раптом нечутно відслоняли запону на моєму ліжку і потім виходили.

Я мала звичку спати одягнуеною, завела й другу — писати свою сповідь. У дні, на це призначені, я просила в настоятельки чорнила й паперу, і вона мені не від-

мовляла. Отже, я ждала дня сповіді, а поки що обмірковувала задуману мною записку. Це було в скороченому викладі все те, що я допіру вам написала, тільки там я виводила всіх під вигаданими іменами. Але я допустилася потрібної необачності: по-перше, сказала настоятельці, що маю багато про що написати, і під цим приводом попрохала в неї паперу більше, ніж його дається звичайно; по-друге, зайнялася своєю запискою і забула й думати про сповідь; по-третє, нічого не записавши для сповіді і ніяк не підготувавшись до цього релігійного акту, я перебула в сповідальні якусь хвилину, не більше. Все це було помічено, і з цього зробили висновок, що одержаний мною папір використано не на те, на що я просила. Але якщо я використала його не для сповіді,— а це було очевидно,— то на що ж тоді він пішов?

Не знаючи, як усі вже схвилювалися, я все ж таки зрозуміла, що записку такого важливого змісту не повинні знайти в мене. Попервах я думала зашити її собі в подушку або в матрац, потім — сховати в своїй одежі, закопати в саду, кинути в огонь. Ви не можете собі уявити, як я поспішала її написати і в якому скрутному становищі опинилася, коли вона була готова. Спочатку я запечатала її, потім сховала у себе на грудях і пішла до церкви, бо вже дзвонили до відправи. Тривога, що охопила мене, виявлялася в кожному моему русі. В церкві я сиділа поруч з однією черницею, котра любила мене: я бачила не раз, як жалісливо дивилася вона на мене й проливала сльози; вона не говорила мені нічого, але, напевне, страждала. Рискуючи всім, що могло з цього вийти, я зважилася довірити їй свою записку. Під час молитви, коли всі черниці стають навколішки, кладуть поклони і немов зникають за спинками лав, я тихенько витягла з-за пазухи рукописа й простягла їй позад себе; вона його взяла й засунула собі за пазуху. Ця послуга була найбільша з усіх, які вона зробила мені, а треба сказати, що тих послуг було немало. На протязі багатьох місяців вона непомітно усувала всякі дрібні перешкоди, якими старалися утруднити мені виконання моїх обов'язків, щоб потім мати право покарати мене. Вона стукала мені в двері, коли час було виходити; поправляла те, що мені псували; йшла дзво-

нити або співати, коли це треба було; з'являлася скрізь, де я мусила бути. А я всього цього й не знала.

Я добре зробила, що віддала рукопис. Коли ми зішли з криласа, настоятелька сказала мені:

— Сестро Сюзанно, йдіть за мною...

Я пішла. Тоді, зупинившись у коридорі десь не перед моїми дверима, вона промовила:

— Ось ваша келія. А ту, де ви були раніше, тепер займатиме сестра Жерома...

Я ввійшла, і вона разом зі мною. Ми обидві сиділи мовчки, аж тут з'явилася черниця з одежею в руках і поклала її на стілець. Тоді настоятелька сказала:

— Сестро Сюзанно, роздягніться й одягніть цю одяжку...

Я зробила це в її присутності, а вона стежила за кожним моїм рухом. Сестра, що принесла мені одяжку, стояла на дверях. Вона знов увійшла, забрала те, що я скинула, і вийшла. Настоятелька пішла за нею. Мені не пояснили, навіщо все це робиться, а я ні про що не питала. Тим часом обшукали мою келію: розпороли подушку й матраци, попересували все, що тільки можна було пересунути; побували скрізь, де тільки ступала моя нога,— ходили до сповідальні, до церкви, до саду, до колодязя, до кам'яної лави. Частину цих розшуків я бачила, про решту здогадувалась. Не знайшли нічого. Але це не зменшило упевненості в тому, що щось-таки є. За мною шпигували невідступно ще декілька днів: ходили за мною слідом, нишпорили по всіх закутках, але даремно. Нарешті настоятелька прийшла до висновку, що дізнатися правди можна тільки від мене самої. Яюсь вона зайшла до мене в келію і сказала:

— Сестро Сюзанно, у вас є вади, але ви ніколи не брешете. Скажіть мені правду: що ви зробили з усім тим папером, що я вам дала?

— Я вам, паніматко, годі сказала.

— Цього не може бути, бо паперу ви попросили в мене багато, а в сповідальні пробули одну хвилину.

— Це правда.

— То що ж ви з ним зробили?

— Те, що я вам сказала.

— Гаразд! Заприсягніться мені святою покорою, в якій ви дали богові обітницю, що це так. і, незважаючи на всю неймовірність цього, я вам повірю.

— Паніматко, вам не дозволено вимагати присяги в такій незначній справі, а мені не дозволено її давати. Я не можу заприсягтися.

— Ви обманюєте мене, сестро Сюзанно, але не знаєте, на що себе цим наражаєте. Що ви зробили з тим папером, який взяли в мене?

— Я вам сказала.

— Де він?

— У мене його більше нема.

— Що ви з ним зробили?

— Те, що роблять із списаним папером, коли його використано і він уже нікому не потрібний.

— Заприсягніться мені святою покорою, що весь папір пішов на запис вашої сповіді і що у вас його більше нема.

— Паніматко, знов кажу вам, що й це друге питання не важливіше від першого, а тому я не можу заприсягтися.

— Заприсягніться,— сказала вона,— або...

— Я не заприсягнуся.

— Не заприсягнетесь?

— Ні, паніматко.

— Отже, ви винні?

— А в чому ж я можу бути винна?

— В усьому. Нема такого, на що б ви не були здатні.

Ви навмисне вихваляли мою попередницю, щоб мене принизити. Ви зневажали звичаї, які вона скасувала, правила, які вона відмінила, а я визнала за потрібне відновити. Ви баламутили всю громаду, порушували статут, сіяли розбрат у душах, нехтували всіма своїми обов'язками, змушували мене карати вас і карати тих, кого ви спокусили,— це мені найтяжче. Я могла б ужити проти вас якнайсуворіших заходів, але я щадила вас: гадала, що ви визнаєте свої провини, усвідомите, чого від вас вимагає ваш стан, і самі прийдете до мене. Ви цього не зробили. У вашій душі діється щось недобре. Ви маєте якісь плани. Інтереси монастиря вимагають, щоб я їх знала, і я їх знатиму,— за це можу вам поручитися. Сестро Сюзанно, скажіть мені правду.

— Я її вам сказала.

— Я зараз піду, і бійтеся мого повернення... От я сідаю, щоб дати вам ще одну хвилину,— зважуйтесь... Ваші папери, якщо вони ще існують...

— У мене їх більше нема.

— Або присягу, що в них не було нічого, крім вашої сповіді.

— Присягатися я не можу...

Вона помовчала хвилинку, потім вийшла, а повернулася вже з чотирма із своїх фавориток. Вигляд у них був несамовитий і лютий. Я кинулася їм до ніг, благала милосердя. А вони кричали всі разом:

— Ніякого милосердя, паніматко! Не давайте себе розчулити. Нехай віддасть папери або йде з миром*.

Я обіймала то тій, то тій коліна; казала, називаючи їх на ймення:

— Сестро Агнесо, сестро Юліє, що я вам зробила? Навіщо ви підбурюєте нашу настоятельку проти мене? Хіба я колись так чинила? Скільки разів я заступалася за вас! Про це ви вже забули. І ви тоді були винні, а я ж тепер ні в чому не винна.

Настоятелька стояла нерухомо, дивилася на мене й казала:

— Віддай свої папери, нещасна, або признайся, що в них було.

— Паніматко,— казали їй черниці,— не просить її більше. Ви занадто добра, ви її не знаєте. Це непокірна душа, яку приборкати можна лише найсуворішими заходами. Вона сама вас до цього доводить, тим гірше для неї.

— Матінко,— казала я їй,— я не зробила нічого такого, що могло б образити бога або людей, на тому присягаюся.

— Це не та присяга, якої я хочу.

— Вона, певно, написала на нас, на вас якусь заяву старшому вікарієві, архієпископові. Одному богу відомо, як вона там змалювала наші монастирські порядки. Поганому легко вірять. Паніматко, треба розправитися з цією тварюкою, якщо не хочете, щоб вона вчинила розправу нам.

— Бачите, сестро Сюзанно!.. — докинула настоятелька.

---

* З миром (французьке «en paix») — лицемірно-священницький вислів, що являє собою переклад латинського «in pace». Так у католицьких монастирях називалися підземні в'язниці.

Я рвучко підвелася й сказала їй:

— Паніматко, я бачу все. Розумію, що йду на загибель, а чи хвилиною раніше, чи хвилиною пізніше, хіба це має значення? Робіть зі мною, що вам буде завгодно, вдовольняйте їхню лютю, чиніть несправедливість...

І я простягла їм руки. Настоятельчині супутниці вчепилися в них. З мене зірвали покривало, без сорому здерли всю одягу. На грудях у мене знайшли маленький портрет покійної настоятельки й зірвали його. Я благала, щоб хоч дозволили ще раз поцілувати його,— відмовили. Мені кинули якусь сорочку, стягли з мене панчохи, накрили мішком і повели, простоволосу й босу, коридорами. Я кричала, кликала на поміч, але дзвонили в дзвін, попереджаючи, щоб ніхто не виходив. Я волала до неба, билася об землю, а мене волокли. Коли стягли мене вниз по сходах, ступні й долоні мої були закривавлені, а ноги всі побиті. Я була в такому стані, що могла б зворушити й залізні душі. А проте відімкнули величезними ключами двері тісного й темного льоху, де мене й кинули на напівзогнилу від вогкості рогожу. Там я знайшла шматок чорного хліба, глечик з водою та деякий необхідний грубий посуд. Згорнутий валиком край рогожі правив за подушку. На камені стояли череп і дерев'яне розп'яття. Першою моєю думкою було вкоротити собі віку: я притискала руки до горла, шматувала на собі зубами одягу, жахливо кричала, вила, мов дикий звір, билася головою об мури, всю себе закривавила. Прагнучи смерті, я старалася зовсім знесилити себе, що незабаром і сталося. Отак я провела три дні, гадаючи, що мене ув'язнили тут довічно. Щоранку приходила одна з моїх мучительок і казала:

— Скоріться нашій настоятельці, і ви вийдете звідси.

— Я нічого не зробила, не знаю, чого від мене хочуть. Ох, сестро Клементино, є ж таки бог на небі!..

На третій день, годині о дев'ятій вечора, двері відчинились: з'явилися ті самі черниці, що привели мене сюди. Похваливши доброту нашої настоятельки, вони повідомили, що вона помилювала мене і що мене зараз випустять на волю.

— Надто пізно,— промовила я.— Залишіть мене тут. Я хочу тут померти.

Проте вони підвели мене й потягли з собою. В своїй келії я побачила настоятельку.

— Я питалася в бога, що з вами робити, і він розчулив моє серце: він хоче, щоб я змилосердилася над вами, і я корюся йому. Ставайте навколішки й моліть, щоб він простив вас.

Я стала навколішки й промовила:

— Молю тебе, боже мій, простити гріхи, що я вчинила, як ти молив за мене, коли був на хресті.

— Яка гординя! — скрикнули черниці.— Вона прирівнює себе до Ісуса Христа, а нас — до іудеїв, що розіп'яли його.

— Придивіться не до мене,— сказала я їм,— а до самих себе, і тоді судіть.

— Це не все,— сказала мені настоятелька.— Заприсягніться святою покорою, що ніколи не розкажете про те, що сталося.

— Виходить, ви вчинили зі мною дуже погано, коли вимагаєте, щоб я поклялася мовчати про це? Ніхто, крім вашого сумління, про це не знатиме, присягаюся вам.

— Присягаєтесь?

— Так, присягаюсь.

Після цього вони зняли з мене ту одягу, що дали кілька днів тому, і дозволили одягнути колишню.

Я застудилася у вогкому льоху і була в тяжкому стані. Тіло було геть побите; кілька краплин води та трішечки хліба — от і все, чим я живилася протягом кількох днів. Гадала, що це вже буде остання мука, яку маю витерпіти. Але короточасна дія таких жорстоких потрясінь на молодий організм показує, скільки сили закладено в ньому від природи. Я дуже швидко очуняла, і коли почала виходити, то побачила, що вся громада знала тільки про мою хворобу. Я знову почала виконувати всі монастирські обов'язки і зайняла своє місце в церкві. Я не забула ні про свої записки, ні про ту молоденьку сестру, якій я їх довірила. Я була певна, що вона не зловжила відданого їй на схов рукопису, але розуміла, що вона не може спокійно переховувати його в себе. За кілька днів після мого виходу з в'язниці, на криласі, в таку саму мить, як і тоді, коли я передала їй рукописа, тобто коли ми стаємо навколішки і, схиляючись одна до одної, зникаємо за спинками лав, я відчула, як мене тихенько смикають за плаття. Я простягла руку, і

мені сунули записку, в якій були такі слова: «Як я за вас турбувалася! І що мені робити з тим жахливим папером?..» Прочитавши записку, я скачала її в руках і проковтнула.

Все це відбувалося на початку великого посту. Наближався час, коли бажання послухати гарний церковний спів збирає в Лоншані як добре, так і лихе товариство Парижа. У мене був чудовий голос, і він майже не змінився. У монастирях, як ніде, дбають навіть про найдрібнішу вигоду, тож і почали трохи краще поводитися зі мною, дали трохи більше волі. Сестри, котрих я навчала співати, могли тепер вільно спілкуватися зі мною, а серед них і та, якій я довірила свої записки. Якось під час перерви, коли ми були в саду, я відвела її набік, наказала співати, і поки вона співала, сказала їй:

— У вас є багато знайомих серед мирян, у мене ж нема нікого. Я не хотіла б наражати вас на небезпеку і воліла б краще померти отут, аніж стягти на вас підозру в тому, що ви мені допомагаєте. Ви б тільки згубили себе, подруго моя, я знаю, а мене це не врятувало б, та коли б ваша загибель і врятувала мене, я однаково не хотіла б порятунку, купленого такою ціною.

— Облишмо це, — сказала вона. — Що треба зробити?

— Треба передати через вірні руки той папір на консультацію якомусь умілому адвокатові, але так, щоб він не знав, з якого монастиря це йде, і одержати відповідь, яку ви мені передасте в церкві чи десь інде.

— До речі, — мовила вона, — що ви зробили з моєю запискою?

— Будьте спокійні, я проковтнула її.

— Будьте спокійні й ви, я поміркую про вашу справу.

Ви, пане, певно, звернули увагу на те, що я співала, поки вона говорила, а поки я відповідала, співала вона, отже, наша розмова перемішувалася зі співами. Ця молода дівчина ще й досі в тому монастирі, і її доля, пане, в ваших руках. Коли б розкрилося те, що вона зробила для мене, нема таких тортур, яким би її не піддали. Я не хотіла б, щоб через мене її кинули в льох, краще б уже тоді сама повернулася до нього. Спаліть же, пане, ці листи. Коли відняти те, що може бути в них

цікавого для вас, тому що ви з ласки своєї турбуєтесь про мою долю, то в них нема більше нічого такого, щоб варто було їх зберігати.

Отак я писала вам тоді. Але її, бідолашної, вже нема на світі. Я залишилася сама...

Невдовзі вона дотримала слова і сповістила мене про це нашим звичайним способом. Надійшов страсний тиждень. На вечірню відправу в святу п'ятницю з'їхалося багато люду. Я співала так гарно, що навіть викликала оплески, ті ганебні оплески, якими вітають ваших комедіантів у театральних залах, але які ніколи не повинні були б лунати в храмах господніх, а надто в урочисті й скорботні дні, коли славлять пам'ять сина божого, розіп'ятого на хресті заради спокутування гріхів роду людського. Мої молоді учениці були добре підготовані, деякі з них мали гарний голос, виконання майже у всіх відзначалося виразністю й майстерністю, і мені здалося, що публіці було приємно слухати їх, а монастирська громада була задоволена з успіху моїх старань.

Ви знаєте, пане, що в чистий четвер святі дари з дарохранильниці переносять на окремий олтар, де вони лишаються до ранку п'ятниці. Весь цей час черниці монастиря поклоняються святим дарам, вони йдуть до цього олтаря по черзі, одна по одній або парами. Складається табличка, де кожній черниці зазначено її час. Як же я зраділа, прочитавши в ній: «Сестра Сюзанна та сестра Урсула — від другої години ранку до третьої». Я прийшла до олтаря в призначений час, моя товаришка була вже там. Ми стали одна поруч другої на приступках олтаря, разом припали ниць і так півгодини молилися богам. Потім моя молода подруга взяла мене за руку, потиснула її й промовила:

— Ми, мабуть, ніколи не матимемо нагоди так довго й так вільно поговорити. Богамі відомо, в якому підневільному стані ми живемо, і він простить нас, коли ми приділимо собі частину того часу, який повинні віддати йому цілком. Я не читала ваших записок, але неважко розгадати їх зміст. Я ось-ось матиму відповідь. Але якщо ця відповідь зміцнить ваше рішення добива-

тися скасування вашої обітниці, то чи не гадаєте ви, що вам неодмінно треба буде порадитися з юристами?

— Так.

— І що вам потрібна буде свобода дії?

— Так.

— І що ви добре зробили б, коли б скористалися з теперішнього ставлення до вас, щоб її собі забезпечити?

— Я про це думала.

— Отже, ви це зробите?

— Там видно буде.

— Ще одне: якщо почнеться ваш процес, ви накличете на себе лють усієї монастирської громади. Чи подумали ви про переслідування, що на вас чекають?

— Вони будуть не більші від тих, яких я вже знала.

— Того я не знаю.

— Вибачте. Насамперед вони не посміють позбавити мене волі.

— А то чому?

— Тому, що я тоді буду під охороною закону: мені доведеться стати перед судом, я буду, так би мовити, між миром і монастирем. Я матиму змогу вільно говорити, вільно скаржитися. Я скажу правду про всіх. Мені не насміляться чинити кривди, на які я зможу поскаржитись, бо боятимуться, щоб справа не повернулася на погане для них. Якби зі мною повелися зле, я кращого й не бажала б, та тільки цього не зроблять: будьте певні, що їх поведінка буде цілком протилежна. Мене почнуть умовляти, змальовувати велику шкоду, якої я завдам і собі самій, і монастиреві. І ось побачите: коли переконаються, що лагідністю та обіцянками зі мною нічого не вдієш, тоді тільки почнуть погрожувати, але вдатися до насильства собі не дозволять.

— Аж не віриться, що в вас стільки відрази до стану, обов'язки якого ви так легко й сумлінно виконуєте.

— І все ж таки цю відразу я в собі відчуваю: вона в мене зроду і ніколи мене не покине. Я кінець кінцем стала б поганою черницею. Треба цьому запобігти.

— А коли ви, на біду, зазнаєте невдачі?

— Коли зазнаю невдачі, проситиму перевести мене в інший монастир або помру в цьому.

— Перше ніж померти, доведеться багато перетерпіти. Ох, люба моя, ваш намір жахає мене: я боюсь і того,

що вашу обітницю буде скасовано, і того, що вам відмовлять у цьому. Якщо її скасують, що з вами буде? Що ви робитимете в миру? От ви вродлива, розумна і обдарована, але кажуть, що всі ці якості не варті нічого, коли вони поєднані з доброчесністю, а я ж знаю, що від неї ви не відступитеся.

— Ви віддаєте справедливість мені, але не віддаєте її доброчесності. Тільки на неї єдину я й покладаюся. Що більший виняток становить вона серед людей, то в більшій мусить бути пошані.

— Її похваляють, але нічого для неї не роблять.

— Саме ж вона й надає мені сміливості та підтримує мене в моєму намірі. Що б мені не закидали, але моральність мою поважатимуть. Про мене принаймні ніхто не скаже, як то кажуть про більшість інших, що мене пориває вийти з монастиря якась гріховна пристрасть: я ні з ким не бачусь, нікого не знаю. Я прошу повернути мені волю, тому що я пожертвувала нею не добровільно. Ви прочитали мої записки?

— Ні. Я розпечатала пакет, якого ви дали мені, бо він був без адреси, і я подумала, що він призначений мені, але перші ж рядки показали, що я помилилась, і далі я не стала читати. Яке щастя, що вам спало на думку віддати його мені! Хвилиною пізніше його знайшли б на вас... Однак час нашого стояння перед святими дарами кінчається, припадімо ж ниць,— нехай ті, що прийдуть нас заступити, застануть нас у такому стані, як годиться. Просіть у бога, щоб просвітив вас і на добру путь напутив, а я благатиму його разом з вами.

На душі в мене трохи полегшало. Моя товаришка молилася стоячи, а я лежала ниць, припавши чолом до останньої приступки перед олтарем і розкинувши простягнуті руки по верхніх приступках. Думаю, що я ніколи ще не зверталася до бога з таким запалом, ніколи не знаходила в молитві такої розради. Серце шалено калатало в грудях, я миттю забула про все, що мене оточувало. Не знаю, як довго залишалася я в такому стані та чи довго пробула б у ньому ще, але треба гадати, що я являла собою справді зворушливе видовище для моєї товаришки і тих двох черниць, що саме надійшли. Коли я підвелася, то подумала, що, крім мене, тут нікого нема, але це було не так: вони всі трое стояли позад мене, проливаючи сльози. Вони не насмілювались потурбува-

ти мене і ждали, коли я сама вийду із стану захоплення й молитовного піднесення, в якому вони мене бачили. Коли я обернулася до них, в моєму обличчі, очевидно, було щось величне, судячи з того враження, яке воно справило на них, бо вони говорили, що я скидалася тоді на нашу покійну настоятельку, і їх проймав такий самий трепет, як то бувало, коли вона втішала нас.

Коли б я мала нахил до лицемірства або фанатизму та схотіла б відігравати якусь роль у монастирі, не сумніваюсь, що вона б мені вдалася. Моя душа легко займається, розчулюється, умліває, і наша добра настоятелька не раз говорила, обіймаючи мене, що ніхто, мабуть, так не любить бога, як я, що в мене серце з плоті, а в інших з каменю. І справді, я дуже легко проймалася її екстазом, і коли вона молилася вголос, часом, бувало, я теж починала говорити, підхоплювала нитку її думок і, немов силою натхнення, знаходила слова, які становили частину того, що вона й сама сказала б. Інші слухали її мовчки або повторювали за нею її слова, я ж переривала її, випереджувала або говорила разом з нею. Я дуже довго зберігала в собі здобуте враження, і, мабуть, частина його поверталася потім знову до неї, бо якщо на інших відбивалися їх розмови з нею, то на ній відбивалися її розмови зі мною. А втім, яке це має значення, коли нема покликання?..

Наше стояння перед святими дарами кінчилося, і ми поступилися місцем сестрам, що прийшли нам на зміну. Перш ніж розійтися, ми з моєю молодою товаришкою дуже ніжно обнялись.

Сцена перед олтарем наробила шелесту в монастирі. Додайте до цього успіх нашої вечірньої відправи в святу п'ятницю: я співала, грала на органі, мені аплодували. Ой, і безглузді ж голови у черниць! Мені майже не довелося докладати зусиль, щоб відновити добрі стосунки з усією громадою; тепер вони запобігали передо мною, і настоятелька — перша. Дехто з мирян захотів познайомитися зі мною, а це ж так добре пасувало до моїх задумів, що я не відмовлялася. Я бачилася з паном старшим головою суду, з пані де Субіз і з багатьма поважними людьми — ченцями, священниками, військовими, урядовцями, богомільними жінками, світськими дамами. Траплялися серед них і вітрогони, що їх ви назива-

ваєте «червоними каблуками»⁸, та таких я швидко спрорваджувала. Я підтримувала лише ті знайомства, яких ніхто не міг би мені закинути, а рештою поступалася тим з наших черниць, що не були такі вимогливі.

Забула вам сказати, що першою ознакою прихильного ставлення до мене було те, що мене знов оселили в моїй келії. Я зважилася попросити, щоб мені повернули мініатюрний портрет нашої колишньої настоятельки, і мені не насмілилися в цьому відмовити: він знову посів своє місце на моєму серці й лишатиметься там, поки житиму. Щоранку моя перша думка — підвестися душею до бога, друга — поцілувати портрет. Коли я хочу молитися, а на душі холод, я знімаю його з шиї, тримаю перед собою, дивлюсь на нього, і він надихає мене. Дуже шкода, що ми не знали особисто святих, чиї образи поставлені для нашого поклоніння. Тоді б вони справляли на нас зовсім інше враження, і ми не лишалися б такими холодними, припадаючи їм до ніг або стоячи перед ними, як то звичайно буває.

Я одержала відповідь на свою записку. Відповідь ця була від якогось пана Манурі⁹, і її не можна було назвати ні сприятливою, ні несприятливою. Перше ніж висловити свою думку про цю справу, йому треба було багато чого з'ясувати, а це важко було зробити, не побачившись зі мною. Отже, я відкрила своє ім'я й запросила пана Манурі приїхати в Лоншан. Ці добродії важкі на підйом, але він все ж таки приїхав. Ми з ним розмовляли дуже довго, домовилися про такий надійний спосіб листування, щоб його запити напевно доходили до мене, а я надсилала б йому свої відповіді. Поки він займався моєю справою, я, з свого боку, використала весь цей час на те, щоб привернути до себе людей, зацікавити їх своєю долею, забезпечити собі їх підтримку. Я назвала себе і одверто розповіла про свою поведінку в першому монастирі, де я жила, про все, що витерпіла в батьківському домі, про утиски, які мені чинили в монастирі, про свій протест в обителі святої Марії, про своє перебування в Лоншані, про прийняття в послушниці, про постриг, про жорстоке поводження зі мною після того, як я дала обітницю. Мене жаліли, мені пропонували допомогу, але я, не вдаючись у дальші пояс-

нення, поки що стримувала цю готовність допомогти мені, зберігаючи її собі на той час, коли вона зможе стати мені в пригоді.

В монастирі ні про що не здогадувались. Я вже одержала з Рима дозвіл опротестувати свою обітницю, ось-ось мала бути порушена справа, а тут ніхто нічогосінько не знав. Уявляєте, як була здивована настоятелька, коли її повідомили через суд від імені сестри Марії-Сюзанни Сімонен про опротестування нею своєї обітниці з проханням дозволити їй скинути чернечий одяг і вийти з монастиря, щоб розпоряджатися собою за власним своїм розсудом.

Я, звичайно, передбачала, що натраплю на найрізноманітніші перешкоди — і з боку закону, і з боку монастиря, і з боку моїх стривожених зятів та сестер: вони володіли всім майном родини, а звільнившись, я могла б претендувати на повернення значної його частини. Я написала сестрам, благала їх не чинити ніяких перепон моему виходові з монастиря, зверталася до їх сумління, посилаючись на те, що обітниця моя не була добровільна. Я пропонувала підписати формальний акт відмовлення від спадщини, що залишилася після батьків. Я старалася всіма способами переконати їх, що за моєю спробою не криється ні корисливість, ані пристрасть.

Я не мала жодних сумнівів щодо їхніх почуттів. Якби я підписала той акт, ще будучи черницею, він був би потім визнаний недійсним, а вони не могли бути певні, що я підтверджу його, коли вийду на волю. Та чи їм годилося їм приймати мої пропозиції? Як вони залишать сестру без притулку й без грошей? Як користуватимуться її майном? Що скажуть люди? А коли сестра прийде до нас просити шматок хліба, чи зможемо їй відмовити? А коли їй заманеться вийти заміж, хто знає, що то буде за людина її чоловік? А коли ще у неї будуть діти?.. Треба всіма нашими силами не допустити цієї небезпечної спроби... Отак вони собі сказали і відповідно чинили.

Одержавши судове повідомлення про мою заяву, настоятелька зараз же прибігла до мене в келію.

— Як, сестро Сюзанно, — вигукнула вона, — ви хочете нас покинути?

— Так, паніматко.

— І хочете зректися своєї обітниці?

— Так, паніматко.

- Хіба ви дали її не з доброї волі?
- Ні, папіматко.
- А що ж вас примусило до цього?
- Все.
- Ваш батько?
- Так, батько.
- Ваша мати?
- Так, і вона.
- А чому ж ви не заявили про це перед олтарем?
- Я була в такому стані, що не пам'ятаю навіть, чи була присутня при цьому.
- І ви можете таке казати!
- Я кажу правду.
- Як! Ви не чули, як священник запитував вас: сестро Сюзанно Сімонен, чи даєте ви богові обітницю покори, цнотливості й бідності?
- Не пам'ятаю.
- Хіба ви не відповіли: так?
- Не пам'ятаю.
- І ви гадаєте, що люди вам повірять?
- Повірять мені чи ні, правда від того не перестане бути правдою.
- Люба дитино! Та коли б на такі відмовки стали зважати, то подумайте самі, до яких би зловживань це довело! Ви зробили необдуманий крок, вас засліпило почуття помсти. Серце ваше не може примиритися з тими карами, що їх ви змусили на вас накласти, і ви подумали, що це вже достатня причина, щоб розірвати обітницю. Помиляєтесь, її не можна розірвати ні перед людьми, ні перед богом. Не забувайте, що клятвopорушення — це найтяжчий з усіх злочинів, а ви його вже вчинили в серці своєму і тепер хочете довершити.
- Я зовсім не буду клятвopорушницею, бо ні в чому не клялася.
- Якщо вам і заподіяли кривду, то хіба ж цього не загладжено?
- Не ця кривда спонукала мене.
- А що ж?
- Брак покликання, брак волі в моїй обітниці.
- Та якщо у вас не було покликання, якщо вас до обітниці примушували, то чому ж ви про це не сказали, коли ще був час?
- А що б це мені дало?

— Чому ви не виявили такої ж твердості, як у монастирі святої Марії?

— А хіба твердість залежить від нас? Першого разу я була тверда, а другого сама себе не тямила.

— Чому не звернулись до юриста? Чому не протестували? Ви мали право протягом двадцяти чотирьох годин відмовитися від своєї обітниці.

— А хіба я знала щось про ці формальності? Та якби й знала, то чи мала можливість з них скористатися? Та якби й мала таку можливість, то чи в такому була стані, щоб це зробити? Як, паніматко! Хіба ви самі не помітили тоді, що я була в нестямі? А якщо я візьму вас за свідка, невже ви поклянетесь, що я була при здоровому розумі?

— Поклянусь.

— То що ж, паніматко, тоді ви, а не я, будете клятвопорушницею.

— Дитино моя, ви тільки даремно зіб'єте бучу. Опам'ятайтесь, закликаю вас,— це в ваших власних інтересах і в інтересах монастиря. Такі справи ніколи не обходяться без ганебного розголосу.

— То буде не з моєї вини.

— Миряни — лихі люди. Вони робитимуть найгірші припущення щодо вашого розуму, серця, моральності. Вони подумують...

— Хай думають все, що хочуть.

— Але будьте зі мною цілком широкою. Якщо ви з чогось потай незадоволені, то, що б воно не було, можна цьому зарадити.

— Я була, є і буду все моє життя незадоволена з того, що я черниця.

— А чи то не дух-спокусник, який невпинно підстерігає нас і шукає способу нас погубити, скористався з надмірної волі, наданої вам останнім часом, щоб навіяти вам якусь згубну прихильність?

— Ні, паніматко, ви знаєте, що я не так-то легко даю клятви; так от, богом свідчуся, що серце моє чисте і в ньому ніколи не було ніякого ганебного почуття.

— Це щось незрозуміле.

— А тим часом, паніматко, це дуже легко зрозуміти. У кожного своя вдача — і у вас, і у мене: ви любите монастирське життя, а я його ненавиджу; чернецтво для вас — божа благодать, а мені воно осоружне; ви загинули б у миру і тут спасаетесь, а я погубила б себе тут і

надіюся спастись у миру; черниця з мене і є, і буде погана.

— Та чому ж? Ніхто не виконує своїх обов'язків краще, ніж ви.

— Але це робиться через силу і проти волі.

— Тим більша ваша заслуга.

— Ніхто не може знати краще від мене, чого я заслуговую, а я мушу признатися, що, скоряючись усьому, я не заслуговую нічого. Я втомилася бути лицеміркою; роблячи те, в чому знаходять спасіння інші, я проклинаю себе й занпащаю свою душу. Одним словом, паніматко, я визнаю справжніми черницями лише тих, кого затримує тут їхній нахил до відлюддя і хто залишився б тут і тоді, коли б навколо них не було ні ґрат, ані мурів, що не дають їм вийти. Багато чого мені бракує, щоб до таких черниць належати: тіло моє тут, а серце ні, воно по той бік, і коли б довелося вибирати між смертю і довічним затворництвом, я б, не вагаючись, померла. Отакі мої почуття.

— Як! Ви без докорів сумління скинете з себе цю одержу, це покривало, що присвячує вас Ісусові Христу?

— Так, паніматко, бо я наділа їх несвідомо і не з своєї волі...

Я відповіла їй досить стримано, коли зважити, що це було зовсім не те, що підказувало мені серце. А воно мені казало: о, чому це ще не та хвилина, коли я зможу їх подерти й відкинути геть від себе!..

Проте моя відповідь приголомшила настоятельку. Вона зблідла, хотіла ще говорити, але губи їй тремтіли, вона не тямилася гаразд, що їй треба було ще мені сказати. Я широкими кроками походжала по келії, а вона вигукувала:

— О боже мій! Що скажуть наші сестри! О Ісусе, зглянься на неї! Сестро Сюзанно!

— Що, паніматко?

— Так це вирішено? Ви хочете вкрити нас ганьбою, зробити нас і самій стати притчею во язицех, погубити себе!

— Я хочу вийти звідси.

— Та коли справа лише в тому, що вам не подобається цей монастир...

— І монастир, і моє становище, і чернецтво. Я не хочу бути ув'язненою ні тут, ні в іншому місці.

— Дитино моя, ви опановані дияволом. Це він вас підбурює, він підказує вам ці слова, він доводить вас до нестями. Так воно і є: подивіться, в якому ви стані!

Справді, кинувши на себе очима, я побачила, що плаття моє в безладді, нагрудник зсунувся майже задом наперед, а покривало спало на плечі. Мене так дратувало кожне слово злої настоятельки, яка говорила зі мною таким фальшиво-лагідним голосом, що я з досадою сказала їй:

— Ні, паніматко, ні, я не хочу більше цієї одежі, не хочу її...

А проте я все ж таки старалася поправити на собі покривало, але руки тремтіли, і що більше я старалася, то більше зсувала його набік. Втративши терпіння, я несамовито схопила його, зірвала з себе, шпурнула долі й лишилася перед настоятелькою розпатлана, з самою пов'язкою на чолі. Тим часом вона, не знаючи, чи слід їй тут лишатись, ходила туди й сюди, примовляючи:

— О Ісусе! Вона біснувата, то суцця правда, вона біснувата...

І лицемірка осіяла себе хрестом своїх чоток.

Я зараз же опам'яталася й відчула всю непристойність свого вигляду та необачність своїх слів. Я, як могла, опорядилася, підняла покривало й наділа його, тоді повернулася до настоятельки й сказала:

— Паніматко, я не божевільна й не біснувата. Мені соромно за мою запальність, і я прошу вас простити мене; але судіть по ній, як мало пасує до мене звання черниці і як справедливо, що я прагну зректися його, якщо зможу.

Не слухаючи мене, вона приказувала:

— Що скажуть люди! Що скажуть наші сестри!

— Паніматко,— сказала я,— ви хочете уникнути розголосу? Для цього є засіб. Мій вклад мене не цікавить, я домагаюся тільки волі. Я не хочу цим сказати, щоб ви відчинили мені браму, але зробіть тільки — сьогодні, завтра чи трохи згодом — так, щоб її погано охороняли, і постарайтесь помітити мою втечу якомога пізніше...

— Нещасна! Що ви наслідуетесь мені пропонувати!

— Підказую захід, якого всякій добрій і мудрій настоятельці слід би вживати до всіх тих, кому монастир — тюрма. А мені він тюрма, та ще й у тисячу разів страшніша за ті тюрми, в яких ув'язнюють злочинців.

Я мушу або вийти з монастиря, або в ньому загинути. Паніматко,— мовила я, прибравши поважного тону й упевненого вигляду,— вислухайте мене: якщо закон, до якого я звернулася, не справдить моїх сподівань, і я, в пориві відчаю, який уже не один раз охоплював мене... у вас є колодязь... є вікна в монастирі... скрізь передо мною високі мури... є одяга, яку можна розірвати... руки, якими можна скористатися...

— Спиніться, нещасна! Я вся тремчу від ваших слів! Як! Ви змогли б...

— Замість зробити те, що зразу кінчає життєві злигодні, я змогла б відмовитися від їжі, кожному-бо вільно їсти й пити або ні до чого не доторкатися... І коли б після того, що я вам оце сказала, сталося так, що мені вистачило б відваги,— а ви знаєте, що мені її не бракує і що іноді її треба більше на те, щоб жити, ніж на те, щоб померти,— уявіть себе тоді перед судом божим і скажіть мені, котра з двох, настоятелька чи її черниця, здалася б богові більшою злочинницею? Паніматко, я не вимагаю і ніколи не вимагатиму від монастиря нічого з свого вкладу. Врятуйте мене від злочину, врятуйте себе від довгих докорів сумління: давайте домовимось...

— І як ви могли таке подумати, сестро Сюзанно? Щоб я порушила найперший свій обов'язок, доклала рук до злодіяння, взяла участь у блюзнірстві!

— Справжнє блюзнірство, паніматко, щодня вчиняю я, оскверняючи зневагою священний одяг, який ношу. Зніміть його з мене, я його не гідна; пошліть на село знайти мені дрантя найбільшої селянки, і нехай монастирська брама прочиниться для мене.

— І куди ж ви підете шукати кращого?

— Не знаю, куди піду, але погано тільки там, де бог нас не хоче, а бог не хоче, щоб я була тут.

— У вас же нічого немає.

— Це правда, але не бідності я найбільше боюся.

— Бійтеся розпусти, до якої вона веде.

— Моє минуле є мені запорукою майбутнього. Якби я схотіла скоритися злочиніві, то була б уже вільна. Проте хоч мені й треба вийти з монастиря, але я зроблю це або з вашої згоди, або силою закону. Вибирайте...

Ця розмова затяглася надовго. Згадуючи її, я червонію за ті нескромні й смішні речі, що наробила й наговорила тоді. Але було вже пізно. Настоятелька все ще вигу-

кувала: «Що скажуть люди! Що скажуть наші сестри!» Аж тут задзвонили до відправи, і ми мусили розлучитись. Виходячи, вона сказала мені:

— Сестро Сюзанно, зараз ви підете до церкви. Попросіть бога, щоб він розчулив вас і дарував вам смирення, гідне вашого стану. Спитайте свою совість і вірте тому, що вона вам скаже: не може бути, щоб вона не докорила вам. Від співу я вас звільняю.

Ми зійшли вниз майже разом. Відправа кінчилася. По закінченні відправи, коли всі сестри збиралися вже розійтись, настоятелька постукала пальцем по молитовнику і затримала їх.

— Сестри мої,— мовила вона,— закликаю вас припасти до підніжжя олтаря і благати бога змилосердитися над однією черницею, яку він покинув: втративши чернечу благочестивість і нахил до монастирського життя, вона ладна зробити вчинок, блюзнірський перед богом і ганебний перед людьми.

Ви не уявляєте собі, як усі здивувалися. В одну мить кожна, не ворухнувшись, перебігла очима по обличчях товаришок, намагаючись розпізнати винуватницю по її збентеженню. Всі припали ниць і мовчки молилися. Коли минув досить довгий час, настоятелька тихо заспівала: «Veni, Creator»*,— і всі тихо підхопили: «Veni, Creator». Потім знов якийсь час тривало мовчання, а після цього настоятелька постукала по аналою, і всі розійшлися.

Можете собі уявити, яке шепотіння пішло по монастирській громаді: «Хто це? Хто б це міг бути? Що вона зробила? Що хоче зробити?..» Ці здогадки тривали недовго. Про мою заяву пішов поголос у миру. Я приймала безліч одвідачів. Одні несли мені свої докори, інші — поради, були такі, що хвалили мене, а були й такі, що ганили. У мене був тільки один засіб виправдатись перед усіма — розповісти їм про поведження зі мною моїх батьків, але ви розумієте, яку обережність я мусила виявляти в цьому питанні. Цілком одвертою я могла бути лише з тими кількома особами, котрі зберегли щиру приязнь до мене, та з паном Манурі, який взяв на себе мою справу. Коли я починала боятися мук, якими мені загрожували, тоді в моїй уяві поставав той жахливий льох, куди мене вже один раз затягли; я знала, що таке лють чер-

---

* Прийди, творче (лат.).

ниць. Своїми побоюваннями я поділилася з паном Манурі, і він сказав мені:

— Охоронити вас від усіляких прикростей неможливо. Ви їх матимете і мусили до них приготуватися. Треба озброїтися терпінням і підтримувати себе надією на те, що вони кінчатся. Що ж до того льоху, то я обіцяю вам, що туди ви ніколи знов не потрапите,— це вже моя справа...

Справді, за кілька днів він привіз настоятельці наказу дозволяти мені бачитися з ним в будь-який час, коли б він того не зажадав.

На другий день, після відправи, громаді знов було запропоновано гуртом помолитися за мене. Помолилися мовчки, а потім тихо заспівали той самий гімн, що й напередодні. Така сама церемонія відбулася й на третій день, з тією лише різницею, що мені звеліли стояти посеред криласа і проказали молитви за вмираючих та літанії святим з приспівом «Oga rgo ea» *. На четвертий день виконали дивний обряд, в якому цілком проявилася химерна вдача настоятельки. По закінченні звичайної відправи мені наказали лягти в труну посеред криласа, з боків поставили свічки й кропильницю, накрили мене саваном і відправили панахиду, після чого кожна черниця, виходячи, окропила мене свяченою водою, примовляючи: «Requiescat in pace» **. Треба знати монастирську мову, щоб зрозуміти, яка погроза містилася в цих останніх словах ***. Дві черниці скинули з мене саван, загасили свічки й залишили мене там, промоклу до рубця від води, якою вони мене злостиво облили. Одежа висохла на мені — я не мала у що переодягнутись.

За цією наругою почалася інша. Зібралася вся громада: на мене дивились, як на відщепенку, мій вчинок був названий віровідступництвом, і всім черницям під страхом покарання було заборонено зі мною розмовляти, мені допомагати, до мене наближатися і навіть доторкатися до тих речей, якими я користувалася. Ці накази суворо виконувались. У нас вузькі коридори: в деяких місцях двоє насилу можуть розійтися. Отож коли я проходила коридором, а якась черниця йшла мені назустріч, вона або повертала назад, або притискала до стіни, під-

---

* Молись за неї (лат.).

** Хай починає з миром (лат.).

*** Див. примітку на стор. 49.

бираючи покривало й плаття, щоб вони якось не діткнулися до моїх. Коли треба було від мене взяти якусь річ, я клала її долі, і її брали ганчіркою. А коли треба було дати мені якусь річ, то її просто кидали мені. Коли якась черниця мала нещастя доторкнутися до мене, то вважала себе опоганеною і йшла сповідатися та діставати розгрішення в настоятельки.

Кажуть, що лестоці — це річ підла й низька, а до того ж, вона ще й дуже жорстока та хитромудра, коли мають на меті догодити комусь, вигадавши якісь способи наруги над людиною. Скільки разів згадувала я слова моєї дорогої небіжчиці, настоятельки де Моні: «Серед усіх цих створінь, що ви бачите навколо мене, таких покірних, таких невинних, таких лагідних, на жаль, дитино моя, немає майже жодної такої дівчини, так, майже жодної такої, що з неї я не могла б зробити лютого звіра. Дивне перетворення, схильність до якого буває тим більша, чим молодшою потрапляє дівчина в келію та чим менше вона знає суспільне життя. Ці слова вас дивують. Нехай же, сестро Сюзанно, бог вас береже, щоб ви на собі не відчули їх правди! Доброю черницею буває лише та, що йде в монастир спокутувати якийсь великий гріх».

Мені не дозволяли виконувати мої обов'язки. У церкві залишали по одному порожньому місцю обабіч того, яке я займала. В трапезній я сиділа за окремим столом, і мені нічого не подавали. Я змушена була сама йти до кухні просити свою порцію. Першого разу сестра-кухарка крикнула мені:

— Не заходьте, відійдіть далі...

Я послухалась.

— Чого ви хочете?

— Істи.

— Істи! Ви не гідні жити...

Іноді я поверталася ні з чим і цілий день лишалася без їжі, а іноді наполягала, і тоді мені ставили на поріг страви, які соромно було б дати й тварині; я брала їх, плачучи, і йшла. Якщо мені траплялося підійти до дверей криласа останньою, я заставала їх замкненими, і тоді ставала там навколішки й дожидалася кінця відправи; а коли передо мною так само замикали двері до саду, верталася до своєї келії. Тим часом сили мої занепадали через недостатність і погану якість харчу, а ще більше через ті страждання, яких зазнавала від повсякчасних

проявів нелюдяної жорстокості, і я відчула, що коли й далі покійно страждатиму, мені нізащо не дожити до кінця мого процесу. Тому я зважилася поговорити з'настотелькою. Напівжива від страху, я все ж таки тихенько постукала до неї в двері. Вона відчинила. Побачивши мене, вона подалася назад на кілька кроків, скрикнувши:

— Відійдіть від мене, віровідступнице!

Я відійшла.

— Ще.

Я ще відійшла.

— Чого ви хочете?

— Ні бог, ні люди не засуджували мене до смерті, а тому я хочу, паніматко, щоб з вашого наказу мені дали жити.

— Жити! Та хіба ви цього гідні? — мовила вона, повторюючи слова сестри-кухарки.

— Про це знає тільки бог. Але я попереджаю вас, що коли мені відмовлятимуть у їжі, я змушена буду поскаржитися тим, хто взяв мене під свій захист. Я віддана під ваше начало лише до того часу, коли моя доля і стан будуть вирішені.

— Ідіть, — сказала вона, — не поганьте мене своїми поглядами. Я вживу заходів...

Я вийшла, і настоятелька щосили грюкнула дверима. Вона, очевидно, дала відповідного наказу, та мені від того майже не стало краще, бо не виконувати його вважалося за заслугу: мені кидали найгрубішу їжу та ще й псували її попелом і всякими покидьками.

Отак я жила, поки тривав мій процес. Виходити до приймальні мені не було зовсім заборонено, мене не могли позбавити права вільно розмовляти як із суддями, так і з моїм адвокатом, але останньому не раз доводилось вдаватися до погроз, щоб добитися побачення зі мною. Мене завжди супроводжувала одна з черниць. Вона нарікала, коли я говорила тихо, нетерпеливилася, коли я затримувалась у приймальні надто довго, перебивала мене, спростовувала, заперечувала, потім переказувала настоятельці мої слова, перекручувала їх, вливала в них отруту своєї брехні, вигадувала таке, чого я й не казала. Робилося казна-що. Дійшло до того, що мене обібрали, відняли необхідні речі, повитягали стільці,

ковдри і матраци. Мені не давали чистої білизни, одежа моя дерлася, я лишилася майже без панчіх і черевиків. Я насилу могла роздобути собі води, не раз змушена була ходити по неї сама до колодязя, до того самого колодязя, про який я вам уже казала. Мені побили посуд, і тоді я змушена була пити воду тут же, біля колодязя, не маючи змоги принести її до себе в келію. Коли я проходила попід вікнами, то мусила або бігти, або потрапляти під вилівані на мене з келій нечистоти. Деякі сестри плювали мені в обличчя. Я стала страшенно брудна. Побоюючись, що я можу поскаржитися нашим духівникам, мені заборонили ходити на сповідь.

Якось у день великого свята — здається, це було на вшестя — мені забили чимсь замок у дверях, і я не змогла піти до меси. Та я, мабуть, пропустила б і всі інші відправи, коли б не відвідини пана Манурі, якому спочатку сказали, що не знають, де я поділася, що мене більше не бачать і що я не виконую жодних християнських обов'язків. Проте, намучившись, я все ж таки зламала замок і підійшла до дверей криласа, але побачила, що вони замкнені, як то траплялося не раз, коли я приходила не серед перших. Я лягла долі, прихилившись головою й спиною до стіни, схрестивши руки на грудях, і тілом своїм загородила прохід. Коли відправа кінчилась і черниці почали виходити, перша з них раптом спинилась, а слідом за нею й інші. Настоятелька здогадалась, у чому річ, і сказала:

— Ступайте по ній, це ж труп.

Дехто послухався й потоптав мене ногами, інші були не такі жорстокі, але жодна не наслідилась простягти руку, щоб підвести мене. Поки я була відсутня, з моєї келії викрали ослінчика для молитви, портрет засновниці нашого монастиря, інші святі образи, розп'яття. У мене лишилося тільки те, що я носила на своїх чотках, та й то ненадовго. Тож я жила в чотирьох голих стінах, у кімнаті без дверей, без стільця, змушена або стояти, або лежати на солом'яному матраці, без найнеобхіднішого посуду, і мені доводилось вночі виходити за природними потребами, а вранці мене винуватили в тому, що я порушую спокій монастиря, тиняюся коридорами і шаленію. Моя келія більше не замикалася, і до мене входили з галасом уночі, кричали, шарпали моє ліжко, били шибки, старалися всіма способами настрахати мене. Шум дохо-

див і до вищого поверху, і до нижчого, і ті, хто не були в змові, казали, що в моїй кімнаті діються дивні речі, що вони чули тужливі голоси, крики, брязкіт кайданів, і що я розмовляю з привидами та злими духами, що, мабуть, я запродала душу дияволу, а тому треба негайно тікати геть з мого коридора.

У монастирських громадах є недоумкуваті; таких навіть дуже багато. Вони вірили тому, що їм казали, не на смілювались проходити повз мої двері, бачили мене в якомусь огидному образі, змальованому їхньою затьмареною уявою, хрестилися при зустрічі зі мною й тікали чимдуж, волаючи:

— Геть від мене, сатано! Боже, рятуй мене!..

Якось одна з наймолодших черниць була в кінці коридора, а я йшла в її бік, і уникнути зустрічі зі мною не було ніякої змоги. Несвітський жах охопив її. Спочатку вона повернулася лицем до стіни, мурмочучи тремтячим голосом:

— Боже мій! Боже мій! Ісусе! Діво Маріє!..

Тим часом я підходила. Відчувши мене коло себе, вона затуляє обличчя руками, щоб тільки мене не бачити, кидається в мій бік, потрапляє просто мені в обійми і кричить:

— До мене! До мене! Змилуйтесь! Я загинула! Сестро Сюзанно, пожалійте мене!..

І з цими словами вона напівмертва падає горілиць на кам'яну підлогу.

На її крик збігаються, її виносять, і тут уже не знаю, як вам і розказати, на що цю історію обернули. З неї зробили найзлочиннішу подію: сказали, що демон непристойних потягів опанував мене, приписали мені наміри й дії, які я не смію й назвати, і протиприродні бажання, що ними саме й пояснили те безладдя, в якому її застали. Я не жінка і, справді-бо, не знаю, що можна вигадати про жінку, коли вона перебуває десь удвох з другою жінкою, і ще менше — про жінку, коли вона сама. А проте ліжко моє стояло без заповні, до моєї келії заходили коли завгодно, і — знаєте, що я вам скажу, пане? — очевидно, у цих жінок, при всій їх зовнішній стриманості, скромності в очах, цнотливому виразі обличчя, дуже розбещене серце; принаймні вони знають, що на самоті можна робити непристойні речі, а я цього не знаю. Тому я ніколи як слід не розуміла, в чому мене звинувачують, а вони,

до того ж, і висловлювалися так неясно, що я ніколи не знала, що мені їм відповідати.

Я ніколи не скінчила б своєї розповіді, коли б хотіла детально розповісти про всі ці переслідування. Ох, пане, якщо у вас є діти, то нехай моя доля стане вам за приклад того, що на них чекає, коли ви допустите, щоб вони пішли в монастир, не маючи цілком певного і цілком усвідомленого покликання. Як несправедливо ведеться в людей! Дозволяють дитині розпоряджатися своєю свободою в такому віці, коли їй ще не дозволено розпоряджатися навіть одним-єдиним еєю. Краще вже вбити свою дочку, ніж ув'язнювати в монастирі проти її волі. Так, краще вже вбити її. Скільки разів я жалкувала, що мати не задушила мене, коли я народилася. Тоді б вона вчинила меншу жорстокість. Чи ви повірите, що в мене відібрали молитовник і заборонили молитися богові? Але ви, звичайно, розумієте, що тут я не скорилася. Адже це була моя єдина розрада! Я здіймала руки до неба, я кричала й насмілювалася сподіватись, що мої крики почує той єдиний, хто бачить усі мої злигодні. Під моїми дверима підслухували, і одного разу, коли я в сердечній знеможі зверталася до бога й благала його допомогти мені, за дверима було сказано:

— Надаремно благаєте бога, для вас його більше нема. Помріть без надії і будьте прокляті...

А інші додали:

— Хай так і буде віровідступниці! Хай їй так і буде!

Але ось що, напевно, здасться вам дивнішим за все інше. Не знаю, чи то було проявом злоби, чи самообману, але, хоч я не зробила нічого такого, що свідчило б про потьмарення розуму, а тим більше про одержимість злим духом, черниці почали радитися поміж себе, чи не треба вигнати з мене біса. І більшістю голосів ухвалили, що я зреклася свого хрещення й мирування, що в мене вселився демон і що то він відвертає мене від служби божої. Одна з черниць сказала, нібито під час деяких молитов я скреготала зубами і взагалі здригалася в церкві, а під час піднесення святих дарів заломлювала руки. Друга додала, що я топтала ногами розп'яття, перестала носити чотки (які у мене вкрали) і вивергала такі богохульства, що їх не смію вам і переказати. І всі погодились, що зі мною діється щось неприродне і що треба повідомити про це старшого вікарія. Так вони й зробили.

Старшим вікарієм був тоді отець Ебер, людина літня й прониклива, різкий, але справедливий і освічений. Йому докладно розповіли про розрух у монастирі. То така правда, що розрух був великий, але правда й те, що коли я й була йому причиною, то зовсім не через якусь мою провину. Ви, звичайно, не сумніваєтесь, що в посланому до старшого вікарія повідомленні не забули нічого: там написали і про мої нічні прогулянки, і про випадки відсутності в хорі, і про гамір у моїй келії, і про те, що одна бачила, і про те, що друга чула, і про мою відразу до святощів, і про богохульства та приписувані мені непристойні вчинки, що ж до пригоди з молодого черницею, то з неї зробили все, що їм заманулося. Обвинувачення були такі серйозні, що отець Ебер, при всьому своєму здоровому розумі, не міг не зважити на них хоч би частково та не повірити, що було в них чимало правди. Справа видалася йому досить важливою, щоб обізнатися з нею самому. Він повідомив про свій приїзд і справді прибув з двома молодими церковниками, що були при ньому й допомагали йому в його важких обов'язках.

За кілька днів перед тим, вночі, я почула, як хтось тихенько увійшов до мене в келію. Я нічого не сказала, чекаючи, щоб до мене заговорили, і мене окликнули тихим, тремтячим голосом:

— Сестро Сюзанно, ви спите?

— Ні, не сплю. Хто це?

— Це я.

— Хто ви?

— Ваша подруга. Я вмираю з страху, та нехай і загублю себе, але прийшла дати вам пораду, хоч, може, й зайву. Слухайте: завтра або післязавтра до нас приїде старший вікарій; ви станете перед ним як обвинувачена, приготуйтеся оборонятися. Прощайте. Будьте мужні, і господь бог буде з вами. •

Сказавши так, вона зникла, мов легка тінь.

Як бачите, скрізь, навіть по монастирях, є співчутливі душі, яких ніщо не може очерствити.

Тим часом мій процес привертав до себе пильну увагу сили людей усякого звання й становища—і чоловіків, і жінок,—які, хоч я їх зовсім і не знала, цікавились моєю долею і клопоталися про мене. Ви були в їх числі, і можливо,

що історія мого процесу вам краще відома, ніж мені, бо під кінець його я більше не мала змоги бачитися з паном Манурі. Йому сказали, що я хвора. Він запідозрив, що його обманюють, і боявся, чи не кинули мене в льох. Він звернувся до архієпископства, але там не зволили його вислухати, бо вже були попереджені, що я навіжена, а може, й щось гірше. Тоді він вдався до суддів, наполягаючи на виконанні наказу, що зобов'язував настоятельку пред'являти мене, живу чи мертву, коли б то від неї не вимагалось. Мирські судді напосіли на суддів церковних; ті зрозуміли, які наслідки може мати цей випадок, коли не піти назустріч поставленим вимогам, і це, очевидно, й прискорило приїзд старшого вікарія. Бо ці добродії, яким набридли вічні монастирські чвари, звичайно не поспішають у них втручатися: вони знають з досвіду, що там завжди ухиляються від виконання наказів і тим підривають їх авторитет.

Я скористалася з попередження моєї подруги і, благаючи божої допомоги, старалася заспокоїти свою душу та підготуватися до оборони. Я не прохала в неба нічого, крім щастя бути допитаною та безсторонньо вислуханою, і я того щастя добилася, але ви зараз побачите, якою ціною. Якщо в моїх інтересах було показатися перед моїм суддею безневинною і розсудливою, то настоятельці не менш важливо було, щоб мене побачили злою, одержимою демоном, злочинною і навіженою. Отож тим часом як я подвоювала свою старанність і молитви, подвоїлися злі вихватки проти мене: їжі мені давали стільки, аби не померла з голоду; мучили мене своїми знущаннями; старалися якнайдужче нажахати мене; зовсім позбавили нічного спочинку — словом, пустили в діло все, що може підірвати здоров'я й затьмарити розум. То була така витончена жорстокість, що про неї ви і гадки не маєте. Та ось вам приклад, з якого судить про все інше.

Якось я, вийшовши з келії, щоб піти до церкви чи кудись в інше місце, побачила, що на підлозі, посеред коридора, лежать щипці. Я нахилилася, щоб підняти їх і покласти в таке місце, де б-тій, що їх загубила, легко було їх знайти. При світлі я не помітила, що вони були розжарені мало не до червоного, схопила їх, та зараз же й упустила, залишивши на них всю шкіру з обпеченої долоні. Поночі в тих місцях, де я мала проходити, або ставили всякі перешкоди мені під ноги, або прилаштову-

вали їх на рівні моєї голови. Раз у раз я забивалася, і не знаю, як і зовсім не вбилася. Я не мала чим собі присвітити і змушена була йти навпомацки, витягнувши вперед руки. Під ноги мені сипали бите скло. Я твердо вирішила про все це розказати і слова свого майже дотримала. Бувало, що двері до убиральні я заставала замкненими і тоді змушена була сходити вниз кілька поверхів і бігти в глиб саду, коли хвіртка до нього була відчинена, а коли ні... Ох, пане, які ж то лихі створіння ці жінки-відлюдниці, коли вони певні, що допомагають задовольнити лють своєї настоятельки, і вірять, що служать богам, доводячи вас до відчаю! Час уже був приїхати старшому вікарієві, час уже був кінчитися моєму процесові.

Ось вона, найжахливіша хвилина мого життя. Ви ж тільки подумайте, пане, що я нічогосінько не знала про те, якими фарбами розмалювали мене перед очима цього священнослужителя, і що він приїде, сподіваючись побачити дівчину, чи то одержиму дияволом, чи то таку, що прикидається одержимою. На думку моїх мучительок, показати мене в такому стані можна було тільки, страшенно мене налякавши, і ось як вони до цього взялися.

В день приїзду старшого вікарія, рано-вранці, до моєї келії зайшла настоятелька в супроводі трьох сестер. Одна несла кропильницю, друга — розп'яття, третя — віршовки. Настоятелька сказала мені гучним і погрозливым голосом:

— Підведіться... Станьте навколішки й припоручіть вашу душу богам.

— Паніматко,— промовила я,— перш ніж виконати ваш наказ, чи не можу я у вас спитати, що мені буде, що ви вирішили зі мною зробити і чого я мушу просити у бога?

Холодний піт проступив мені по всьому тілі, я тремтіла, коліна підгиналися. З жахом дивилася я на трьох зловісних поплічниць настоятельки: вони стояли в ряд, обличчя в них були похмурі, губи міцно стулені, очі заплющені. Від страху голос мені уривався за кожним словом мого запитання. Всі мовчали, а тому я подумала, що мене не почули, і знов почала вимовляти останні слова свого запитання, бо на те, щоб повторити його цілком,

мені бракувало сили. Отож я мовила слабким, завмираючим голосом:

— Якої милості я мушу просити у бога?

Мені відповіли:

— Просіть у нього прощення за гріхи всього вашого життя. Говоріть з ним так, ніби ви маєте за хвилину стати перед ним.

Почувши ці слова, я подумала, що вони порадилися між собою й вирішили позбутися мене. Я не раз чула, як розповідали, що таке іноді буває по деяких чоловічих монастирях, де ченці самі судять, засуджують і страчують. Правда, я не думала, щоб таку нелюдську розправу вчинили будь-коли хоч в одному жіночому монастирі, але ж було стільки речей, про які я не здогадувалась і які все ж таки відбувалися тут! При думці про близьку смерть я хотіла скрикнути, та тільки рот розкрився, але з нього не вилетіло жодного звуку. Я благально простягла до настоятельки руки, і моє безсиле тіло похилилося назад; я впала, але не дуже забилаь. В такі хвилини смертельного страху, коли сили нас залишають, наші члени непомітно кволіють, зшулюються, так би мовити, припадаючи одні до одних, і життя, неспроможне далі підтримуватися в нас, немов хоче тихенько згаснути. Я втратила свідомість і почуття, чула тільки навколо себе дзижчання чіїхось далеких і невиразних голосів: чи то говорили черниці, чи то мені дзвеніло у вухах,— я не розрізняла нічого, крім цього неугавного дзвону.

Не знаю, як довго перебувала я в цьому стані, але була виведена з нього раптовим холодом, від якого я судорожно здригнулася й глибоко зітхнула. Я промокла до нитки, вода стікала з моєї одежі на підлогу: то вилили на мене всю воду з великої кропильниці. Я лежала на боці в цій калюжі, прихилившись головою до стіни, з напіврозкритим ротом і змертвілими, заплющеними очима. Я старалася розплющити їх і подивитись, але мене немов обгортав густий туман, крізь який я лише невиразно бачила, як передо мною маяли поли чиєїсь одежі, за які я марно намагалася вхопитись. Я старалася поворухнути вільною рукою, хотіла підвести її, але вона була надто важка. Моя смертельна слабкість мало-помалу зменшилася. Я трохи підвелася, притулилася спиною до стіни. Обидві мої руки лишались у воді, голова похилилась на груди, і я лише тихо, уривано, тяжко стогнала. Ці жінки

дивились на мене з виглядом, що свідчив про всю їхню непохитність, про всю неминучість того, що має статися, і я не наважилася благодіяти їм. Настоятелька сказала:

— Поставте її на ноги.

Мене взяли під руки й підвели. Настоятелька додала:

— Якщо вона не хоче припоручити себе богові, тим гірше для неї. Ви знаєте, що вам належить робити. Кінчайте.

Я подумала, що віршовки вони принесли, щоб мене задушити, поглянула на них, і на очі мені набігли сльози. Я попросила дати мені поцілувати розп'яття,— в цьому мені відмовили. Попросила дати поцілувати віршовки,— мені піднесли їх. Я нахилилася, взяла настоятельчин нарамінник, поцілувала його й промовила:

— Боже, зглянься на мене! Боже, зглянься на мене! Любі сестри, не завдавайте мені страждань.

І я підставила їм шию.

Не можу вам сказати, ні що зі мною сталося, ні що мені зробили. Напевно, ті, кого ведуть на страту,— а я ж саме так і думала про те, що діялося,— вмирають до її виконання. Я прийшла до пам'яті на солом'яному матраці, що був мені за ліжку: сиділа зі зв'язаними за спиною руками, на колінах у мене лежало велике залізне розп'яття...

...Пане маркіз, я звідси бачу, якого болю завдаю вам; але ж ви хотіли знати, чи гідна я хоч трохи того співчуття, якого сподіваюся від вас...

Отоді відчула я вищість християнської релігії над усіма релігіями світу. Яка глибока мудрість міститься в тому, що сліпа філософія називає безумством хреста! В тодішньому моєму стані — що міг би дати мені образ щасливого, звеличеного славою законодавця? А я бачила перед собою безневинно засудженого, що конав у муках, з проколотим боком, з терновим вінцем на чолі, з прибитими до хреста руками й ногами, і я казала собі: «Це ж мій господь, а я ще смію нарікати!..» Я пройнялася цією думкою і відчула, як в серце мені вливається розрада. Я пізнала марність життя і тепер вважала за велике щастя втратити його раніше, ніж встигла б помножити свої гріхи. І все-таки, при думці про свій вік, згадувала, що мені ледве сповнилося двадцять років, і зітхала. Я була надто знесилена, надто пригнічена, щоб мій дух міг піднятися над страхом смерті. Думаю, що

в здоровому стані я змогла б зустріти її з більшою мужністю.

Тим часом повернулася настоятелька з своїми поплічницями. Вони знайшли в мені більше самовладання, ніж сподівалися і ніж їм хотілося б бачити. Поставили мене на ноги, обличчя запнули покривалом, дві взяли мене під руки, третя стала підштовхувати ззаду, і настоятелька наказала мені йти. Я пішла, не бачачи, куди йду, але думаючи, що йду на страту, і тільки казала:

— Боже, зглянься на мене! Боже, поможи мені! Боже, не покидай мене! Боже, прости мене, якщо я прогнівила тебе!

Мене привели до церкви. Старший вікарій правив службу божу. Зібралася вся громада. Забула вам сказати, що коли я ступила на поріг, ті три черниці, що вели мене, почали мене тискати, щосили штовхати, удаючи, ніби я завдаю їм великого клопоту; одна тягла мене за руки, інші тримали ззаду, так ніби я опиралася і, перейнята відразою до церкви, не хотіла увійти в неї, а насправді нічого такого не було. Мене підвели до приступок олтаря. Я через силу держалася на ногах, а мене сильно смикнули за руки, ставлячи навколішки, ніби я відмовлялася це зробити, і тримали мене, так наче я намірялася втекти. Проспівали «Veni, Creator», винесли святі дари, старший вікарій благословив усіх присутніх. Під час благословення, коли всі шанобливо вклоняються, ті сестри, що держали мене за руки, нахилили мене, мовби силоміць, а інші сперлися руками мені на плечі. Я усе це відчувала, але не могла збагнути, для чого вони це роблять. Нарешті все з'ясувалось.

Після благословення старший вікарій зняв ризи, облачився тільки в стихар та епітрахіль і рушив до приступок олтаря, де я стояла навколішках. Він ішов між двох церковнослужителів, повернувшись спиною до олтаря, де лежали святі дари, а обличчям до мене. Підійшовши до мене ближче, він сказав:

— Сестро Сюзанно, підведіться.

Сестри, що тримали мене, рвучко мене підвели, інші оточили й обхопили за талію, так наче боялися, щоб я не вирвалася. Він додав:

— Розв'яжіть її.

Черниці його наказу не виконували, удаючи, ніби їм здається незручним і навіть небезпечним звільнити мене.

Проте я вже говорила вам, що старший вікарій був людина різка. Він повторив твердим і суворим голосом:

— Розв'яжіть її.

Черниці скорилися.

Як тільки руки мені звільнили, з моїх грудей вихопився такий болісний і пронизливий стогін, що старший вікарій зблід, а лицемірні черниці, котрі стояли поблизу, кинулися геть від мене, немов з переляку.

Старший вікарій опанував себе, і сестри знов підійшли до мене, удаючи, ніби тремтять зі страху. Я стояла нерухомо, і він спитав мене:

— Що з вами?

Замість відповіді, я показала йому свої руки: віршовка, якою мені зв'язали їх, так глибоко врізалася в тіло, що вони зовсім посиніли від застоюної крові. Він зрозумів, що мій стогін був викликаний раптовим болем при відновленні кровообігу, і сказав:

— Зніміть з неї покривало.

А його ж перед цим, непомітно для мене, пришили в кількох місцях до плаття, і тепер це знову спричинилося до замішання й зайвих зусиль; нічого цього не було б, якби воно не було заздалегідь підготовлене: адже треба було, щоб цей священнослужитель побачив мене одержимою, біснуватою або шаленою. Однак вони мене смикали з такою силою, що в кількох місцях порвалася нитка, а в інших подерлося покривало або плаття, і всі мене побачили.

Обличчя в мене привабливе. Глибока скорбота залягла на ньому, але вираз його не змінився. Голос мій зворушує, в його інтонаціях відчувається щирість. Усі ці прикмети справили сильне враження на молодих супутників старшого вікарія, викликавши у них жалість. Йому ж самому такі почуття були невідомі. Справедливий, але суворий, він був одним з тих людей, чие призначення в світі досить тяжке — служити доброчесності, не зазнаючи від того втіхи. Вони роблять добро, бо до цього спонукає їх почуття обов'язку, голос розуму. Він підняв край своєї епітрахілі, накрив ним мені голову й запитав:

— Сестро Сюзанно, чи віруєте ви в бога отця, сина й святого духа?

— Вірую.

— Чи віруєте в нашу матір святу церкву?

— Вірую.

— Чи зрікаєтесь сатани та діянь його?

Замість відповіді, я раптом рвонулася вперед, голосно скрикнула, і край епітрахілі впав з моєї голови. Старший вікарій нахмурився, його супутники зблідли, деякі з сестер кинулися тікати, а ті, що сиділи, з страшним гуркотом посхоплювалися з своїх місць. Він дав знак, щоб усі втихомирились, а тим часом сам дивився на мене, чекав чогось надзвичайного. Я заспокоїла його, сказавши:

— Це нічого, панотче! Просто одна з черниць боляче вколола мене чимсь гострим.

І, звівши очі й руки до неба, я додала, заливаючись слізьми:

— То ж мене вкололи саме в ту мить, коли ви запитали, чи зрікаюсь я сатани та його сует, і я тепер добре бачу, навіщо...

Настоятелька від імені всіх черниць заявила, що до мене ніхто не доторкався.

Старший вікарій знову наклав край своєї епітрахілі мені на голову. Черниці хотіли знову підійти, але він знаком звелів їм віддалитись, а тоді вдруге спитав, чи зрікаюсь я сатани та діянь його, і я твердо відповіла:

— Зрікаюсь, зрікаюсь...

Він сказав принести йому розп'яття і дав його мені поцілувати. І я поцілувала його в ноги, в руки і рану в боці.

Він наказав мені голосно славословити Христа. Я поклала розп'яття долі і, стоячи навколішках, промовила:

— Боже, спасителю мій, ти, що помер на хресті за гріхи мої і всього роду людського, поклоняюся тобі. Пошир і на мене заслугу мук твоїх, хай на мене впаде краплина крові, тобою пролитої, і очищуся. Прости мене, боже, як я прощаю всім ворогам своїм...

Тоді він сказав мені:

— Засвідчіть устами вашими віру в господа.

І я зробила це.

— Засвідчіть любов вашу до нього.

І я зробила це.

— Засвідчіть надію на нього.

І я зробила це.

— Засвідчіть віру в милосердя його.

І я зробила це.

Я зовсім не пам'ятаю, які саме слова я тоді вживала, але гадаю, що вони, мабуть, були дуже зворушливі, бо

кілька черниць ридало, обидва молоді церковники заплакали, а старший вікарій здивовано спитав, звідки я взяла щойно проказані молитви.

Я відповіла йому:

— З глибини мого серця. Це мої власні думки й почуття, свідчуся в цьому богом, який нас чує скрізь і присутній на цьому олтарі. Я християнка, я безневинна; якщо я вчинила якісь гріхи, про них знає тільки бог, і тільки він має право питати з мене звіту й карати за них...

При цих словах моїх старший вікарій метнув страшним поглядом на настоятельку.

Церемонія, в якій було зневажено величність божу, профановано найсвятіші речі й узято на глум священнослужителя, на цьому закінчилась. Черниці розійшлися, і залишилися тільки настоятелька, я та молоді церковнослужителі. Старший вікарій сів і, доставши подану на мене заяву, почав читати її вголос і ставити мені запитання за кожним із пунктів, що містилися в ній.

— Чому,— спитав він,— ви ніколи не сповідаєтесь?

— Тому що мене не пускають.

— Чому ніколи не причащаєтесь?

— Тому що мене не пускають.

— Чому не буваєте ні на обідні, ні на інших службах божих?

— Тому що мене не пускають.

Настоятелька хотіла щось сказати, але він спинив її з своєю звичайною різкістю:

— Мовчіть, паніматко... Чому ви виходите вночі з своєї келії?

— Тому що мені не дають води, відібрали глек для води і посуд, необхідний для природних потреб.

— Чому вночі чути галас у вашому коридорі і в вашій келії?

— Тому що стараються не давати мені спочинку.

Настоятелька знов хотіла заговорити, але він вдруге спинив її:

— Паніматко, я вже казав вам, щоб ви мовчали. Відповідатимете, коли я вас запитаю... Що то за черниця, яку вирвали з ваших рук і знайшли повалену додолу в коридорі?

— Це наслідок нав'язного їй страху до мене.

— Вона ваша подруга?

— Ні, панотче.

- Ви ніколи не заходили до неї в келію?
- Ніколи.
- І ніколи не робили нічого непристойного ані з нею, ані з іншими?
- Ніколи.
- Чому вас зв'язали?
- Не знаю.
- Чому ваша келія не замикається?
- Тому що я зламала в ній замок.
- Навіщо ви його зламали?
- Щоб відчинити двері й піти на відправу в день вшестя.
- Значить, ви того дня прийшли до церкви?
- Так, панотче.
- Панотче, це неправда,— втрутилася настоятелька,— вся громада...
- Потвердить,— перебила я її,— що двері на крилас були замкнені, що черниці знайшли мене розпростерту долі під тими дверима і що ви наказали їм ступати по мені, як дехто з них і зробив. Але я прощаю їм і вам, паніматко, що ви таке наказали,— я прийшла сюди не для того, щоб когось обвинувачувати, а щоб себе боронити.
- Чому в вас немає ні чоток, ні розп'яття?
- Тому що їх у мене відібрали.
- Де ваш молитовник?
- Відібрали.
- Як же ви молитесь?
- Я молюся серцем і духом, хоч мені й заборонено молитись.
- Хто ж вам це заборонив?
- Паніматка...
- Настоятелька знов хотіла заговорити.
- Паніматко,— мовив він до неї,— це правда чи брехня, що ви заборонили їй молитись? Скажіть так або ні.
- Я гадала і мала підставу гадати...
- Не про те йдеться. Ви заборонили їй молитись — так чи ні?
- Я заборонила їй, але...
- Вона хотіла вести далі, та старший вікарій урвав її.
- Але,— повторив він,— але... Сестро Сюзанно, чому ви боса?

— Тому що мені не дають ні панчіх, ні черевиків.
— Чому на вас білизна й одяг такі ветхі та брудні?
— Тому що вже понад три місяці мені не дають чистої білизни і тому що я змушена спати в одязі.

— Чому ви спите в одязі?

— Тому що нема в мене ні запони, ні матраца, ні ковдр, ні простирадл, ні нічної сорочки.

— Чому ж їх у вас нема?

— Тому що їх у мене відібрали.

— Істи вам дають?

— Я прошу, щоб давали.

— Значить, не дають?

Я промовчала, і він додав:

— Не віряться, щоб до вас застосовували такі суворі заходи, коли б ви не вчинили якоїсь серйозної провини.

— Провина моя в тому, що я не покликана бути черницею і хочу зректися обітниці, яку дала не з своєї волі.

— Цю справу має вирішити суд, і яка б не була його ухвала, поки що ви повинні виконувати всі обов'язки монастирського життя.

— Ніхто, панотче, не виконує їх пильніше за мене.

— У вас повинні бути такі ж умови життя, як і у ваших товаришок.

— Це все, чого я прошу.

— Чи не хочете поскаржитись на кого?

— Ні, панотче, я вже вам сказала: я прийшла зовсім не для того, щоб когось винуватити, а щоб себе боронити.

— Ідіть.

— Куди я повинна йти, панотче?

— До своєї келії.

Я зробила кілька кроків, потім повернулася й кинулася до ніг настоятельці й старшому вікарієві.

— Ну, що таке? — спитав він.

Показавши йому свою побиту в кількох місцях голову, свої скривавлені ноги, мертвотно синюваті, схудлі руки, свою подерту й брудну одяг, я сказала:

— Подивіться!

Я чую ваш голос, пане маркіз, ваш і більшості тих, хто прочитає ці записки: «Які жахливі речі і які численні, різноманітні, безперервні! Скільки жорстокості, та

ще й такої витонченої, в душах черниць! Це неймовірно!» — скажуть вони, скажете ви. Погоджуюсь з вами, але ж це правда, і хай небо, яким свідчуся, покарає мене з усією суворістю й засудить на вічні муки, коли я дозволила наклепові затьмарити своєю, хай найлегшою, тінявою хоч один з цих рядків!

Хоч я довгий час зазнавала на собі, яким могутнім збудником природженої зіпсутості в душах черниць буває неприязнь настоятельки, а надто, коли можна при цьому свої лихі вчинки ставити собі в заслугу, знаходити в них задоволення і навіть пишатися ними, — злопам'ятність не перешкодить мені бути справедливою. Чим більше я над цим міркую, тим більше переконуюсь, що такого, як оце зі мною, ще ніколи ні з ким не було та, може, ніколи й не буде. Один тільки раз (дай боже, щоб то було вперше й востаннє!) з волі провидіння, шляхи якого нам невідомі, на одну безталанну навалилася вся сила-силенна жорстокостей, призначених, за його незбагненними приреченнями, для безлічі тих нещасних, що мучилися по монастирях до неї і мають мучитися там після неї. Я страждала, я багато страждала, але доля моїх мучительок здається і завжди здавалася мені більш жалюгідною, ніж моя. Я воліла і волю краще померти, ніж помінятися з ними ролями. Мої муки кінчатся, — ваша доброта дає мені на те надію, — а пам'ять про злодіяння, сором і докори сумління лишатимуться з ними довіку. Вони вже картають себе, не сумнівайтесь у цьому, і вони картатимуть себе все своє життя, і жах зійде разом з ними в могилу.

А проте, пане маркіз, моє теперішнє становище дуже сумне, і життя є тягарем для мене. Я жінка, слабка духом, як і всі жінки. Бог може покинути мене. Я вже не почуваю в собі ні сили, ні відваги довго ще терпіти те, що досі терпіла. Бійтеся, пане маркіз, щоб не настала фатальна мить. Тоді, хоч би ви й очі собі виплакали за моєю долею, хоч би й як терзалися докорами сумління, я вже не вийду з безодні, в яку впаду, — вона навіки зімкнеться над зневіреною.

— Ідіть, — сказав мені старший вікарій.

Один з його супутників подав мені руку, щоб допомогти підвестися, і старший вікарій додав:

— Я допитав вас, зараз допитаю вашу настоятельку. І не вийду звідси, поки тут не буде відновлено ладу.

Я пішла. Монастир був у тривозі. Всі черниці стояли на порозі своїх келій і перемовлялися через коридор. Як тільки я з'явилася, вони зараз же поховались, і по коридору загрюкали двері, що одні по одних зачинялися. Я увійшла до своєї келії, впала навколішки біля стіни й стала просити бога зважити на мою стриманість у розмові з старшим вікарієм і розкрити йому і мою безневинність, і всю правду.

Я ще молилася, коли старший вікарій, двоє його супутників і настоятелька з'явилися у моїй келії. Я вам уже казала, що в мене не було ні килимка, ні стільця, ні ослінчика для молитви, ні запони, ні матраца, ні ковдр, ні простирадл, ні будь-якого посуду; двері до келії не замикались, у вікнах не було майже жодної цілої шибки. Я підвелася, а старший вікарій, враз спинившись і кинувши гнівним оком на настоятельку, сказав їй:

— Ну, паніматко?

— Я цього не знала,— відповіла вона.

— Ви цього не знали? Неправда! Чи був хоч один такий день, коли б ви сюди не заходили? І чи не звідси спускалися ви, йдучи до церкви вранці?.. Скажіть, сестро Сюзанно, чи не заходила паніматка сюди сьогодні?

Я не відповіла нічого. Він не наполягав на відповіді, але молоді церковники, що стояли, опустивши руки, похиливши голови і втопивши очі в землю, всім своїм виглядом досить виразно виявляли свій біль і подив. Вони всі вийшли, і я почула, як старший вікарій казав у коридорі настоятельці:

— Ви негідні своєї посади. Вас треба було б усунути. Про це я подам скаргу єпископові. А все це неподобство виправити ще перед моїм від'їздом!

І, йдучи далі, він усе похитував головою та приказував:

— Це жахливо! Християнки! Черниці! Людські створіння! Жахливо!

Після цього вже не було більше ніяких розмов, але мені дали білизну, верхній одяг, запону, простирадла, ковдри, посуд, мій молитовник, мої побожні книжки, чотки, розп'яття, заклили в моїй келії вікна,— одним словом, забезпечили всім, що відновлювало мене в становищі, звичайному для всіх черниць. Виходити до при-

ймальні мені теж дозволили, але тільки для ділових побачень.

А справа моя посувалася кепсько. Пан Манурі подав першу доповідну записку, яка не справила великого враження: в ній було забагато розуму, недосить патетики, і майже зовсім не було підстав. Не слід, проте, скидати всю вину на цього дуже вправного адвоката. Я нізачо не хотіла, щоб він кинув найменшу тінь на репутацію моїх батьків. Я хотіла, щоб він щадив чернецтво, а особливо той монастир, де я була. Я не хотіла, щоб він надто огидними фарбами змалював моїх зятів та сестер. На мою користь свідчив лише перший мій протест, щоправда, заявлений привселюдно, але в іншому монастирі, і ніде згодом не повторений. Коли ставлять обороні такі вузькі межі, маючи справу з представниками супротивної сторони, котрі в своїх нападах не визнають ніяких меж, топчуть під ноги правду, мішають її з неправдою, щось твердять або заперечують з однаковою безсоромністю і, не червоніючи, вдаються до брехливих обвинувачень, підозр, лихослів'я, наклепів,— то їх перемогти важко, особливо в судах. Адже там звичка до набридлих і нудних справ здебільшого заважає сумлінно розглядати навіть найважливіші з них, а на процеси такого роду, як мій, там всяка обачна людина завжди дивиться скося, побоюючись, як би успіх однієї черниці, що опротестовує свою обітницю, та не захотив до такого ж кроку безлічі інших. Потай передчувають, що коли дозволити браму цих в'язниць розчинити перед однією нещасною, то за нею рине ціла юрба й намагатиметься пробитися силою. От і стараються віднадити від суду кожную таку, як я, і упокорити всіх нас перед нашою долею, позбавивши надії на її зміну.

Мені здається, проте, що в добре керованій державі мусило б бути навпаки: вступати в чернецтво важко, а виходити з нього легко. Та й чому б не прирівняти цей випадок до сили інших, де при найменшому недодержанні формальності визнається недійсною вся процедура, хоч би вона й була правильна в усьому іншому?

Хіба монастирі так істотно необхідні для державного устрою? Хіба то Ісус Христос завів на землі ченців та черниць? І хіба церква ніяк не може без них обійтися? Навіщо небесному женихові стільки божевільних дів, а

людському родові стільки жертв? Невже ніколи не зрозуміють потреби звизити зяоче жерло цієї прірви, де гинуть майбутні покоління? А всі ті заяложені молитви, що читаються там, чи варті вони одного обола, поданого бідному з жалю до нього?

Чи може бог, який створив людину для життя в товаристві собі подібних, схвалювати її відлюдництво? Чи може бог, який створив її такою непостійною, такою слабкою, узаконювати її необачні обітници? А самі ті обітници, що суперечать закладеним в нас природним потягам,— чи може їх додержати цілком хто-небудь, крім лише небагатьох покривджених природою істот, в котрих зародки пристрастей зів'яли, не розвинувшись, і яких з цілковитою рацією можна було б залічити до потвор, якби наші знання дозволяли нам так само легко й добре розглядати внутрішню будову людини, як і її зовнішню форму? Хіба всі ці скорботні церемонії, виконувані під час прийняття послушництва і під час постригу, коли чоловіка або жінку присвячують чернечому життю і прирікають на нещастя,— хіба вони припиняють дію природних інстинктів? Хіба, навпаки, в умовах тиші, скованості й неробства не прокидаються вони з силою, не знаною мирянам, яких захоплює безліч розваг?

Де ще можна бачити, щоб голову людини так обсідали невідступні й дразливі нечисті примари? Де можна бачити таку глибоку тугу, блідість, змарнілість — усі ці ознаки знемагаючої, виснаженої природи? Де ночі бувають сповнені тривожних стогонів, а дні зрошені безпричинними слізьми, якими виливається не знати чим навіюваний сум? Де природа, повстала проти примусу, для якого вона не створена, ламає поставлені їй перепони, шаленіє і призводить організм людини до такого розладу, що проти нього вже й ліків немає? В якому іншому місці журба й досада вбили в людині всі суспільні прикмети? Де це немає ні батька, ні брата, ні сестри, ні рідні, ні друга? Де це людина, розглядаючи себе лише як істоту тимчасову й скороминущу, ставить до найнижчих у світі зв'язків, як мандрівник до тих речей, на які натрапляє в дорозі,— зовсім байдуже? Де оселя ненависті, огиди та істерії? Де місце рабства й деспотизму? Де кипить негасима злоба? Де жевріє в затишку жар пристрастей? Де панують жорстокість і порожня цікавість?

«Історії цих притулків не знають,— говорив пан Манурі в своїй промові на суді,— ніхто не знає її». І ще він додавав в іншому місці: «Дати обітницю бідності — це значить зобов'язатися під присягою бути ледарем і злодієм. Дати обітницю цнотливості — значить пообіцяти богові постійно порушувати наймудріший і найважливіший з його законів. Дати обітницю покори — значить зректися невід'ємного права людини — свободи. Той, хто додержує своїх обітниць,— злочинець, той, хто їх не додержує,— клятвопорушник. Монастирське життя — це життя фанатика або лицеміра».

Одна дівчина попросила в батьків дозволу вступити в наш монастир. Батько сказав, що згоден, але дає їй три роки на обміркування. Молодій дівчині, сповненій релігійного запалу, така умова здалася жорстокою, проте довелося скоритись. Покликання не зрадило її, тож вона знову прийшла до батька й сказала, що три роки минуло. «Ну от і добре, дитино моя,— відповів той.— Я дав вам три роки, щоб вас випробувати. Сподіваюсь, що й ви дасте мені стільки ж, щоб я сам міг усе зважити». Це здалося їй іще жорстокішим, і тут полилися сльози. Але батько її був людина тверда і зробив по-своєму. Коли минули ці шість років, вона вступила в монастир і взяла постриг.

Це була добра черниця, простосерда, побожна, пильна до своїх обов'язків. Але сталося так, що духівники зловжили її відвертість на сповіді і повідомили церковний суд про те, що діялося в монастирі. Наші старші черниці здогадалися, що то все пішло від неї, замкнули її, позбавили можливості виконувати релігійні обряди, і вона через це збожеволіла. Та й як може встояти розум проти переслідувань півсотні жінок, котрі з ранку до вечора тільки те й роблять, що мучать вас? А ще перед тим її матері поставили пастку, яка свідчить про користолюбство в монастирях. Матері цієї ув'язненої нав'яли бажання побувати в монастирі й одвідати келію своєї дочки. Вона звернулася до ради старших вікаріїв, і там їй дали дозвіл на одвідини. Вона приїхала й пішла до келії своєї дитини. Але який же був її подив, коли вона побачила там лише чотири голісінькі стіни! Звідти все винесли, зміркувавши, що ця ніжна й чутлива мати не залишить дочку в такому становищі. Вона й справді опорядила заново келію, придбала для дочки нову білиз-

ну та одяг, але заявила черницям, що цікавість коштувала їй надто дорого, щоб вона зважилася задовольнити її вдруге, бо три-чотири такі візити до дочки на рік розорили б її братів і сестер...

Отак заради порожнього гонору та розкошів приносять у жертву одного з членів родини, щоб для решти її забезпечити кращу долю. Монастир — це та помийна яма, куди суспільство скидає усіх знедолених. Скільки матерів, подібно до моєї, один таємний злочин спокутують другим!

Пан Манурі подав другу доповідну записку, яка справила трохи більше враження. Клопоталися за мене дуже гаряче. Я ще раз звернулася до своїх сестер з пропозицією полишити в їх цілковитому й непорушному володінні спадщину батьків. Був такий момент, коли мій процес повернув уже зовсім на добре, і я сподівалася на волю. Але тим жорстокіше було моє розчарування. При розгляді справи на засіданні суду її було програно. В монастирі вся громада вже дізналася про те, чого я ще не знала. Почався якийсь рух, збудження, радість, таємничі перешіптування, метушлива біганина до настоятельки й черниць одна до одної. Я вся тремтіла, не могла ні всидіти в своїй келії, ні вийти з неї. І не було жодної подруги, до якої я могла б кинутися в обійми.

О, цей жорстокий ранок, ранок суду! Я хотіла молитися — і не могла; ставала навколішки, збиралася з думками, починала молитву, але незабаром, всупереч моїй волі, дух мій линув туди, в суд: я бачила суддів, чула адвокатів, зверталася до них, перебивала мого оборонця, вважаючи, що він погано захищає справу. Нікого з суддів я не знала на обличчя, проте уявляла їх собі в різних образах — тих бачила доброзичливими, тих похмурими, тих байдужими. Я була така збуджена, в голові у мене так усе перемішалось, що годі й казати.

Галас у монастирі змінився глибокою тишею. Черниці більше не перемовлялися між собою. Мені здалося, що на криласі голоси їх звучали гучніше, ніж звичайно, — принаймні в тих, котрі співали. А решта не співала зовсім. По закінченні відправи вони мовчки розійшлись по келіях. Я переконувала себе, що то чекання непокоїть їх так само, як і мене, але після полудня галас і рух

раптом скрізь поновилися. Я чула, як відчинялися й зачинялися двері, як черниці ходили коридором туди й сюди, чула гомін притишених голосів. Я припала вухом до дверного замка, але мені здалося, що, проходячи повз мої двері, черниці замовкали й ступали навшпиньках. Я відчула, що процес мій програно; тепер я вже ні на мить не сумнівалася в цьому. Я почала мовчки кружляти по келії, задихалася, не могла навіть стогнати, заломлювала руки над головою, тулилася чолом то до однієї, то до другої стіни. Хотіла спочити на ліжку, та не могла, — так калатало серце. Я справді чула, як воно б'ється, аж підіймаючи плаття в мене на грудях. В отакому була я стані, коли прийшли сказати, що мене кличуть до приймальні.

Я спустилася вниз, але не наважувалася йти далі. Черниця, що приходила сповістити мене, була така весела, що я зрозуміла зразу, якою сумною має бути принесена звістка. І все-таки я пішла. Підійшовши до дверей приймальні, я раптом спинилася й забилася в закуток ніші в стіні — не могла стримати свого хвилювання. Нарешті увійшла. В приймальні нікого не було. Я почекала. Тому, хто просив покликати мене, не дали увійти до приймальні раніше від мене: звичайно, здогадалися, що то був посланець від мого адвоката, і хотіли знати, про що буде розмова між нами, тож і зібралися, щоб підслухати. Коли він увійшов, я сиділа, схиливши голову на руку і спершись на ґрати.

— Від пана Манурі, — промовив він.

— Щоб повідомити мене, що процес мій програно? — спитала я.

— Про це я, пані, нічого не знаю; але він дав мені цього листа. Доручаючи передати його вам, вигляд він мав дуже засмучений, і я щодуху примчав до вас, як він і наказав.

— Дайте...

Він подав мені листа, і я взяла його, не зрушивши з місця й не дивлячись на посланця. Я поклала листа на коліна і знову завмерла нерухомо. Тоді він спитав мене:

← Відповіді не буде?

— Ні, — сказала я. — Можете йти.

Він пішов, а я все сиділа на тому самому місці, не маючи сили ні ворухнутись, ні наважитись вийти з приймальні.

В монастирі не дозволяється ні писати, ні одержувати листи без дозволу настоятельки: їй показують і ті листи, що пишуть, і ті, що одержують. Отже, треба було віднести їй цього листа. Я побрела з ним до її келії. Думала, що не дійду ніколи,— в'язень, виходячи з своєї камери, щоб вислухати смертний вирок, не йде, мабуть, повільніше й не буває більш пригніченим, ніж я була тоді. Та ось, нарешті, я опинилася перед її дверима. Черниці звіддалік спостерігали мене. Вони не хотіли пропустити нічого з видовища мого горя й приниження. Я постукала, мені відчинили. У настоятельки було кілька інших черниць. Я помітила їх лише по подолах їхніх суконь, бо не зважувалася підвести очі. Тремтячою рукою подала я їй листа; вона взяла його, прочитала й віддала мені.

Я повернулася до своєї келії, кинулася на ліжку, поклала листа поруч і, не читаючи його, пролежала так, не вставши навіть, щоб піти пообідати, не поворухнувшись, аж до пообідньої відправи. О пів на четверту дзвін сповістив, що треба йти до церкви. Там уже зібралось кілька черниць. Настоятелька стояла при вході на крилас. Вона спинила мене й наказала стати навколішки за дверима. Решта громади увійшла, і двері зачинились. Після відправи всі черниці вийшли, я пропустила їх повз себе, підвелася й пішла останньою. І з тої хвилини я почала сама піддавати себе всьому, чого тільки могли б від мене зажадати: мені заборонили входити в церкву, я ж сама собі заборонила входити в трапезну і в сад на прогулянку. Я всебічно обмірковувала своє становище й побачила, що тепер мене можуть порятувати тільки мої таланти, яких все-таки потребує монастир, та цілковита моя покура.

На кілька днів мене немовби зовсім забули, і я була б задоволена, коли б так тривало й далі. До мене приходило кілька відвідувачів, але побачитись мені дозволили тільки з паном Манурі. Увійшовши в приймальню, я застала його в такій самій позі, в якій була сама, приймаючи його посланця: він сидів, схиливши голову на руки і спершись руками на ґрати. Я впізнала його, але не сказала йому нічого. Він не зважувався ні глянути на мене, ні заговорити.

— Пані,— промовив він нарешті, не змінюючи пози,— я писав вам. Ви прочитали мого листа?

— Я одержала його, але не читала.

— Отже, ви не знаєте...

— Ні, пане, я знаю все, я здогадалася про свою долю і скорилася їй.

— Як після цього поведуться з вами?

— Про мене поки що не думають, але минуле показує, яке мені готується майбутнє. Єдина моя втіха — це свідомість того, що, втративши надію, яка мене підтримувала досі, я не зможу витерпіти стільки, скільки вже перетерпіла: я помру. Моя провина не з тих, які прощають у монастирях. Я не прошу в бога зм'якшити серця тих, в чиї руки йому вгодно було мене віддати, я прошу його тільки дарувати мені силу страждати, порятувати мене від розпачу та скоріше покликати до себе.

— Пані,— промовив він із сльозами на очах,— коли б ви були мені рідна сестра, то й тоді я не зміг би зробити більшого...

У цієї людини чуле серце.

— Пані,— додав він,— якщо я можу бути в чомусь корисним вам, розпоряджайтеся мною. Я побуваю у голови суду, він мене поважає. Побуваю у старших вікаріїв і архієпископа.

— Не звертайтеся, пане, ні до кого; все скінчено.

— А якби вам можна було перейти в інший монастир?

— До цього є надто багато перешкод.

— А в чому ж ті перешкоди?

— Важко дістати дозвіл, треба зробити новий вклад або взяти назад старий—із цього монастиря. Та й що знайду я в іншому монастирі? Своє непохитне серце, безжалісних настоятельок, черниць, не кращих від тих, що й тут, такі самі обов'язки, такі самі муки. Краще вже мені тут дожити свої дні, тут вони будуть коротші.

— Але ж ви, пані, зацікавили чимало поважних людей, і більшість з них дуже багаті. Вас тут не затримуватимуть, коли ви вийдете, нічого з собою не беручи.

— Гадаю, що так.

— Черниця, яка виходить з монастиря або вмирає, збільшує добробут тих, що лишаються.

— Але ті поважні люди, ті багаті люди більше не думають про мене, і ви побачите, які вони будуть холодні, коли йтиметься про те, щоб їхнім коштом зробити вклад за мене. Чому вам хочеться думати, що мирянам легше піти на витрати для визволення з монастиря чер-

ниці без покликання, аніж людям побожним з-поміж них допомогти дівчині з певним покликанням вступити в нього? А чи легко роблять вклади навіть і за таких? Ех, пане, всі відступились від мене, коли мій процес було програно. Ніхто до мене більше не приходить.

— Пані, доручить мені цю справу, в ній я буду щасливіший.

— Я нічого не прошу, нічого не жду, нічого не відкидаю. Єдина надія, що жила в мені, розбилася. Якби я тільки могла упевнити себе в тому, що бог змінить усю мене і що прикмети, потрібні для чернечого стану, змінять у моїй душі втрачені надії скинути його з себе... Але такого не може бути; цей одяг прикипів до моєї шкіри, до моїх кісток і тепер обтяжує мене ще більше. Ох, яка доля! Бути черницею назавжди і знати, що з тебе завжди буде погана черниця! Все життя битись головою об ґрати своєї тюрми!

На цих словах я розридалася. Хотіла стримати себе і не могла. Пан Манурі, вражений таким моїм станом, промовив:

— Дозвольте, пані, запитати вас про щось?

— Питайте, пане.

— Чи не має таке нестримне горе якоїсь таємної причини?

— Ні, пане. Я ненавиджу відлюдне життя, ненавиджу його тепер і знаю, що ненавидітиму завжди. Не можу я підкорити себе всім тим дурницям, що заповнюють день самітниць; це суцільне плетиво наївних нісеніниць, які я зневажаю. Я б до них звикла, коли б могла звикнути. Скільки разів старалася сама себе примусити, перемогти, і не змогла. Я заздрила щасливій духовній тупості моїх товаришок і просила її для себе у бога, але надаремно; бог мені її не дає. Роблю я все погано, кажу все невлад; брак покликання видно з кожного мого вчинку, і це бачать усі. Я раз у раз порушую уклад чернечого життя; мою нездатність до нього називають гордощами, стараються мене принизити, провини й покарання множаться нескінченно, і дні минають у тому, що міряеш очима височінь мурів.

— Пані, не в моїх силах їх повалити, але я можу інше.

— Пане, не пробуйте нічого.

— Вам треба перемінити монастир, я за це візьмуся. Я ще навідаю вас; сподіваюсь, що вас не заховать;

про все, що робитиму, зараз же матимете від мене звістки. Запевняю вас, що коли буде на те ваша згода, мені вдасться витягти вас звідси. Якщо з вами поведуться надто суворо, неодмінно повідомте мене про це.

Коли пан Манурі пішов, було вже пізно. Я повернулася до своєї келії. Незабаром задзвонили до вечерні. Я прийшла одна з перших, дала пройти всім черницям, а сама спинилася, пам'ятаючи, що мені належить лишатися за дверима, і настоятелька справді зачинила їх передо мною. Після відправи, коли йшли вечеряти, вона, входячи, дала мені знак сісти долі посеред трапезної. Я скорилася, і мені дали тільки хліба та води; я з'їла трохи, зросивши хліб слізьми.

Другого дня радили раду. Всю громаду скликали судити мене, і вирок був такий: позбавити мене годин відпочинку, дозволити мені протягом місяця слухати церковні відправи тільки за дверима, що ведуть на крилас, їсти, сидячи долі посеред трапезної, три дні зряду прилюдно каятися, поновити мої послушницькі зобов'язання і чернечі обітници, носити волосяницю, поститися через день і щоп'ятниці після вечерні умертвляти плоть. Коли виголошували цей вирок, я стояла навколішках, опустивши на лице покривало.

Наступного ранку настоятелька зайшла до мене в келію з черницею, яка несла на руці волосяницю й одержину з грубої матерії, ту, що надівали на мене перед тим, як відвести до льоху. Я зрозуміла, що це означає: я роздяглася,— чи, певніше, з мене зірвали покривало й здерли все, що на мені було,— і наділа на себе ту одержину. Голова моя була непокрита, ноги босі, довге волосся спадало на плечі; все моє вбрання складалося з волосяниці, що мені дали, дуже грубої сорочки та отієї довгої одержини, що спускалася мені до п'ят. Отак вдягнена ходила я цілий день і з'являлася на всі відправи.

Увечері, коли вже сиділа в своїй келії, я почула, що до неї наближаються черниці, виспівуючи літанії: то двома рядами йшла вся монастирська громада. Зайшли до мене, я встала. Мені накинули на шию вірвовку, вклали в одну руку запалений смолоскип, а в другу — канчук. Одна з черниць узяла вірвовку за кінець, втягла мене всередину між двох рядів, і процесія рушила далі, до маленької внутрішньої каплички, присвяченої святій Марії. До мене йшли, тихо співаючи, тепер посувалися

мовчки. Коли я увійшла в капличку, освітлену двома свічками, мені наказали просити в бога і громади прощення за сором, якого я наробила. Черниця, котра вела мене, тихенько підказувала мені те, що треба було повторювати, і я повторювала все слово в слово. Після цього зняли з мене віршовку, роздягли до пояса, підбрали розсипане по плечах волосся, відкинули його через одно плече на груди, вклали мені в праву руку канчука, якого я несла в лівій, і почали співати «Miserere». Я зрозуміла, чого від мене ждуть, і виконала це. Коли проспівали «Miserere», настоятелька проказала мені коротке напучення, свічки загасили, черниці розійшлись, і я одяглася.

Коли я вже повернулася до своєї келії, то відчула гострий біль у ступнях. Глянула на них: вони були геть закривавлені від порізів скляними скалками, що їх зозла порозсипали мені на дорозі.

Так само я прилюдно каялася й наступні два дні, тільки останнього дня до «Miserere» додали ще одного псалма.

На четвертий день мені повернули чернечий одяг, і зроблено це було майже з такою самою урочистістю, з якою ця церемонія відбувається публічно.

На п'ятий день я поновила свою обітницю. Протягом місяця я виконувала решту накладеної на мене епітимії, після чого майже зовсім повернулася до звичайного свого становища в монастирській громаді: знову зайняла своє місце в хорі і в трапезній і, в свою чергу, стала відбувати різні монастирські обов'язки. Але як я здивувалася, коли придивилась тепер до тієї юної подруги, що турбувалася моєю долею! Мені здалося, що вона змінилася майже так само, як і я: схудла так, що на неї страшно було дивитись; обличчя її було смертельно бліде, губи побіліли, а очі майже погасли.

— Сестро Урсуло,— пошепки спитала я її,— що з вами?

— Що зі мною!— відповіла вона.— Я люблю вас, а ви ще мене питаєте! Добре, що ваше покарання нарешті кінчилося, а то я мало не вмерла.

Якщо останні два дні мого привселюдного каяття я не ранила собі ніг, то тільки тому, що вона нишком підмітала коридори та відкидала набік, попід стіни, скляні скалки. В ті дні, коли я, засуджена на голодний піст,

одержувала лише хліб та воду, вона з своєї порції уривала частину, загортала її в чисту ганчірочку й підкидала мені в келію. Черниці кидали жеребок, кому з них вести мене на віршовці, і жеребок випав на неї, але їй вистачило твердості піти до настоятельки й заявити, що вона скоріше помре, аніж зважиться виконати такий ганебний і жорстокий обов'язок. На щастя, ця дівчина була з поважної родини і мала велику пенсію, яку витрачала за розсудом настоятельки. От вона й знайшла за кілька фунтів цукру та кави черницю, що її заступила. Не смію думати, що то божа рука покарала цю негідницю, але вона збожеволіла і тепер сидить під замком, а от настоятелька живе, керує, мучить і почуває себе добре.

Моє здоров'я не могло встояти проти таких довгих і тяжких випробувань: я захворіла. Отоді-то сестра Урсула й виявила всю свою приязнь до мене; їй я завдячую життям. Не було воно мені добром, те життя, збережене нею,— вона сама мені це не раз казала; проте не було такої послуги, якої б вона мені не зробила в ті дні, коли чергувала в лазареті. Та й в інші дні я не була полишена напризволяще завдяки її турботам про мене і тим невеличким даруночкам, якими вона наділяла черниць, котрі вартували біля мого ліжка, винагороджуючи їх залежно від того, наскільки вони мене вдовольняли. Вона просилася доглядати мене вночі, але настоятелька відмовила їй під тим приводом, що вона для цього надто тендітна... Це було для неї справжнім горем. Та всі її турботи не могли спинити розвитку хвороби. Я вже була зовсім доходила, мені дали останнє причастя. За кілька хвилин перед тим я попросила, щоб коло мене зібралася вся громада, і мою просьбу задовольнили. Черниці оточили моє ліжко, серед них була й настоятелька. Моя юна подруга стояла у мене в головах і тримала мене за руку, обливаючи її слізьми. Коли побачили, що я хочу щось сказати, мене підвели на ліжку й посадили, підмостивши під спину дві подушки. Тоді, звернувшись до настоятельки, я попрохала її дати мені своє благословення й забути провини, вчинені мною, а всіх моїх товаришок — прости за той сором, що я їм наробила. На мою просьбу поруч мене склали купу всяких дрібничок, що прикрашали мою келію або були в моєму особистому користуванні. Я попросила в настоятельки дозволу розпоряди-

тися ними. Вона погодилась, і я роздала їх сестрам, котрі були їй за поплічниць, коли мене кидали в льох. Я підзвала до себе ближче ту черницю, що вела мене на вірвовці в день мого привселюдного каяття, і сказала, обіймаючи її і віддаючи їй мої чотки та розп'яття:

— Люба сестро, поминайте мене в своїх молитвах і будьте певні, що я не забуду вас перед богом...

І чому бог не взяв мене до себе в ту мить? Я йшла до нього без тривоги. Яке це велике щастя! І хто може сподіватися на таке вдруге? Хто знає, яка я буду в мою останню хвилину? А вона ж таки неминуха. Якби-то бог наслав на мене знову страждання та за ними дарував би й такий самий спокій останньої хвилини, якого я вже зазнала! Я бачила розкриті небеса, і так воно, напевно, й було, бо в передсмертну мить сумління не обманює нас, а воно обіцяло мені вічне блаженство.

Після того як мене запричастили, я впала в якусь летаргію, і протягом цілої ночі стан мій вважали безнадійним. Час від часу підходили помацати в мене пульс. Я відчувала, як проводили руками по моему обличчю, і чула різні голоси, що долинали немовби здалека:

— Конає... Ніс уже похолонув... До завтра не дотягне... Чотки й розп'яття лишаться вам...

А другий, розгніваний голос говорив:

— Відійдіть-бо, відійдіть, дайте їй померти спокійно! Чи ви ще не досить мучили її?..

Дуже солодка була мені та хвилинка, коли я вийшла з цієї кризи і, розплющивши очі, побачила себе в обіймах моєї подруги. Вона ні на мить не залишала мене, цілу ніч провела коло мого ліжка; доглядала мене, читала молитви за вмираючих, давала мені цілувати розп'яття і сама потім припадала устами до нього. Побачивши, як я широко розплющила очі та глибоко зітхнула, вона подумала, що то вже востаннє, й почала кричати, називати мене своєю подругою, молитися:

— Боже, зглянься на неї й на мене! Боже, прийми її душу! Люба подруго, коли станете перед богом, згадайте сестру Урсулу...

Я подивилася на неї, сумно посміхнулася і, зронивши сльозу, потиснула їй руку.

На той час надійшов пан Бувар, монастирський лікар. Він, як кажуть про нього люди, лікар вправний, але деспот, людина гордовита й груба. Він різко відсторонив

мою подругу, помацав мені пульс і шкіру. Разом з ним прийшли настоятелька та її фаворитки. Він задав кілька коротких запитань про те, що зі мною було, і промовив:

— Вона видужає.

І, дивлячись на настоятельку, якій ці слова, очевидно, не сподобались, повторив:

— Так, паніматко, вона видужає; шкіра добра, гарячка спала, в очах починає жевріти життя.

При кожному з цих слів на обличчі моєї подруги розливалася радість, а на обличчях настоятельки та її поплічниць проступав вираз досади, яку вони марно старалися приховати.

— Пане,— мовила я лікареві,— я зовсім не хочу жити.

— Тим гірше,— відповів він; потім щось прописав і вийшов.

Кажуть, що в стані летаргії я кілька разів промовила: «Люба матінко, я йду до вас! Я вам усе розкажу». То я, очевидно, зверталася до нашої колишньої настоятельки,— я в цьому не сумніваюсь. Я нікому не дала її портрета, бажала забрати його з собою в могилу.

Прогноз пана Буvara справдився: гарячка спала, рясний піт остаточно визволив мене від неї, і в тому, що я видужаю, вже більше не було сумнівів. Я справді видужала, але здоров'я поверталось до мене дуже повільно. В цьому монастирі на мою долю випали всі муки, яких тільки можна зазнати. Хвороба моя ще показала свою підступність. Сестра Урсула майже не відходила від мене. Коли я почала набиратися сили, вона сама знесиліла, травлення в неї розладналося, після полудня вона непритомніла, і це тривало іноді чверть години. В цьому стані вона була немов мертва: очі гасли, холодний піт проступав на чолі, збирався краплями й стікав по щоках; руки безсило звисали. Тільки коли розшнуровували її та розстібали плаття, їй ставало трохи легше. Коли вона опритомнювала, першою її думкою було відшукати мене коло себе, і я була поруч неї завжди. Іноді навіть, коли в ній ще лишалося трохи почуття й свідомості, вона водила рукою навколо себе, не розплющуючи очей. Було цілком зрозуміло, чого вона хоче, бо коли деякі черниці давали тій руці діткнутися до них, вона мляво опадала, не знайшовши того, чого шукала. І тоді черниці казали мені:

— Сестро Сюзанно, це вона вас шукає, підійдіть же до неї...

Я припадала до її ніг, клала її руку собі на чоло, і рука її лишалася там, аж поки вона не приходила до пам'яті. Коли ж вона опритомнювала, то казала мені:

— Отак-то, сестро Сюзанно! Це мені судилося померти, а вам лишитися. І я перша побачуся з нею, я розкажу їй про вас, і вона плакатиме, слухаючи мене. Якщо є гіркі сльози, то бувають також і солодкі, і якщо там, на небесах, люблять, то чому б не могли й плакати?

Тоді вона схилила голову мені на плече, заливалася рясними сльозами і примовляла:

— Прощайте, сестро Сюзанно, прощайте, моя подруго! Хто ділитиме ваші муки, коли мене не буде? Хто ж бо, хто?.. Ох, любя подруго, шкода мені вас! Мені вже не жити, чую, що не жити. Та коли б ви були щасливою, як би мені тоді не хотілось помирати!

Її стан лякав мене. Я сказала про неї настоятельці. Я хотіла, щоб її поклали в лазарет, дозволили не приходити до церкви та звільнили від інших важких монастирських обов'язків і щоб покликали лікаря. Але мені завжди відповідали, що то дрібниця, що ці випадки минуться самі собою. А любя сестра Урсула кращого й не бажала, як тільки виконувати свої обов'язки й жити, як усі в громаді. Якось, після утрени, під час якої її бачили в церкві, вона повернулася до себе та більше вже не вийшла. Я подумала, що їй дуже погано, і як тільки закінчилася вранішня обідня, мерщій побігла до неї. Вона лежала на своєму ліжку, зовсім одягнена.

— Це ви, любя подруго? — промовила вона. — Я знала, що ви зараз же прийдете, і чекала на вас. Слухайте. Як мені хотілося, щоб ви прийшли! Мое зомління було таке глибоке й довге, що я вже думала: ніколи більше не прийду до пам'яті і не побачу вас більше. Візьміть, ось ключ від мого божника, відімкнете шафку, піднімете планочку, що поділяє надвое нижню шухляду: за цією планочкою ви знайдете пакунок з паперами. Я ніяк не могла наважитися розлучитися з ними, хоч як небезпечно було їх зберігати і хоч як болісно було їх перечитувати. На жаль, вони майже зовсім стерлися від моїх сліз. Коли мене вже не буде, спалить їх...

Вона була така слаба і так важко дихала, що не могла зв'язно вимовити й двох слів, майже на кожному

складі запиналась і, до того ж, говорила так тихо, що я насилу розбирала її, хоч майже припала вухом до її уст. Я взяла ключ, показала пальцем на божник, і вона ствердно кивнула головою. Тоді, передчуваючи, що ось-ось втрачу її, і переконана в тому, що до її недуги спричинилася моя хвороба, турботи та піклування, якими вона оточувала мене, я почала гірко й невтішно плакати. Я цілувала їй чоло, очі, обличчя, руки, просила в неї прощення, але вона немовби полинула думками кудись далеко, мене вже не чула і тільки одну руку поклала мені на обличчя й пестила мене. Мабуть, вона вже не бачила мене, може, навіть гадала, що я вийшла, бо поклікала мене:

— Сестро Сюзанно, де ви?

— Я тут,— відповіла я.

— Котра година?

— Пів на дванадцятю.

— Пів на дванадцятю! Ідіть обідати, ідіть, ви ж зразу повернетесь...

Подзвонили на обід, довелось її покинути. Коли я вже була коло дверей, вона знов поклікала мене, і я вернулася. Зробивши зусилля, вона підставила мені щоки, я поцілувала їх. Вона взяла мою руку і, стиснувши, затримала в своїй. Здавалося, вона не хотіла, не могла розлучитися зі мною.

— А втім, так треба,— мовила вона, відпускаючи мене,— так хоче бог. Прощайте, сестро Сюзанно. Дайте мені моє розп'яття...

Я вклала їй в руки розп'яття і вийшла.

Усі вже кінчили обідати. Я звернулася до настоятельки, в присутності всіх черниць сказала їй, в якому сестра Урсула небезпечному стані, благала її піти переконатися в цьому самій.

— Що ж,— промовила вона,— треба її навідати.

Вона піднялася до неї в супроводі кількох черниць. Я пішла за ними. Вони зайшли в її келію. Бідної сестри вже не було в живих. Вона лежала вдягнена на ліжку, схилившись головою на подушку. Рот її був напіввідкритий, очі заплющені, в руках було розп'яття. Настоятелька холодно поглянула на неї і сказала:

— Вона мертва. Хто б подумав, що її кінець такий близький? Це була дуже хороша дівчина. Скажіть, щоб дзвонили по ній, і загорніть її в саван.

Я зосталася сама коло її узголів'я. Горе моє було безмежне, а проте я заздрила на її долю. Я схилилася до неї, заплакала, поцілувала кілька разів і натягла простирадло на її обличчя, риси якого вже почали змінюватись. Потім подумала про дане мені доручення. Щоб мені в цьому ділі ніхто не завадив, я діждалася, коли всі пішли до церкви, тоді відчинила божник, зняла планку і знайшла чималий згорток паперів, який спалила того ж дня ввечері. Ця дівчина завжди була сумна, і я не пам'ятаю, щоб бачила колись усмішку на її обличчі, крім одного разу під час її хвороби.

І ось я лишилася сама в цьому монастирі, сама на світі, бо не знала жодної живої істоти, яка цікавилась би мною. Про адвоката Манурі я більше нічого не чула. Я гадала, що він або відступив перед труднощами, або, захоплений світськими розвагами чи своїми справами, зовсім забув про те, що пропонував мені колись свої послуги. Та я за це на нього не дуже й сердилася, бо така вже в мене поблажлива вдача: все можу людям простити, крім несправедливості, невдячності та жорстокості. Тож я й вибачала, наскільки могла, адвокату Манурі і всім тим мирянам, котрі так живо цікавилися моїм процесом, поки він тривав, і для яких я вже більше не існувала,— як і для вас теж, пане маркіз. Коли це до монастиря завітало наше церковне начальство.

З'явившись, воно обходить келії, розпитує черниць, править звіт за господарське й духовне керування і, залежно від ставлення до своїх обов'язків, або усуває безладдя, або збільшує його. Отже, я знову побачила поважного й суворого отця Ебера з його двома молодими й співчутливими супутниками. Вони, очевидно, згадали, в якому жалюгідному стані я колись з'явилася перед ними: очі їх зволожились, і на обличчі в них я помітила зворушення й радість. Отець Ебер сів і наказав мені сісти навпроти нього. Обидва його супутники стояли за його стільцем і не спускали з мене очей. Отець Ебер заговорив до мене:

— Ну, сестро Сюзанно, як тепер поведуться з вами?

— Про мене забувають, панотче,— відповіла я.

— Тим краще.

— Та я тільки цього й бажаю. Але маю до вас прохання зробити мені велику ласку: покликати сюди матір-настоятельку.

— А навіщо?

— Бо коли хто-небудь поскаржиться вам на неї, вона неодмінно обвинуватить у цьому мене.

— Розумію, але скажіть мені все-таки, що ви про неї знаєте.

— Панотче, благаю вас послати за нею, і хай вона сама почує ваші запитання і мої відповіді.

— Кажіть усе-таки.

— Панотче, ви мене погубите.

— Ні, не бійтесь нічого. З цього дня ви більше їй не підвладні. Ще на цьому тижні вас переведуть до монастиря святої Євтропії, біля Арпажона. У вас є добрий друг.

— Добрий друг, панотче! Я такого не знаю.

— Це ваш адвокат.

— Пан Манурі?

— Він самий.

— Не думала, що він ще пам'ятає про мене.

— Він бачився з вашими сестрами, бачився з паном архієпископом, з старшим головою суду, з особами, відомими своєю побожністю. Він зробив вклад за вас у монастир, який я тільки що назвав, і вам тепер лишатися тут лічені хвилини. Отже, коли ви знаєте про якийсь нелад, можете розказати мені все, нічого не боячись, і я наказую вам це в ім'я святої покорі.

— Я про таке нічого не знаю.

— Як! Хіба бачили ви тут хоч трохи милосердя після того як програли процес?

— Тут вважали, та й мусили вважати, що я вчинила гріх, зрікаючись своєї обітниці, й звеліли мені вимолити в бога прощення.

— Але я хотів би знати, як саме вимолювалося те прощення...

І, вимовляючи ці слова, він похитував головою і сунув брови. Я зрозуміла, що тепер лише від мене залежить поквитуватися з настоятелькою, хоч би частково, за ті удари канчуком, що їх я дістала з її наказу, але не було в мене такого наміру. Старший вікарій переконався, що нічого від мене не дізнається, і пішов, порадивши зберігати в таємниці те, що він сказав мені про моє переведення до арпажонського монастиря святої Євтропії.

Коли шановний Ебер уже вийшов у коридор, обидва його супутники обернулись і вклонились мені дуже при-

вітно й ласкаво. Я не знаю, хто вони, але хай їм бог збереже цю чулість і жалісливість, яку так рідко можна побачити в людях їхнього стану і яка так личить повірникам людських слабостей і заступникам людини перед милосердям божим.

Я гадала, що отець Ебер зайнятий тепер тим, що втішає, розпитує або напучує якусь іншу черницю, аж тут він знову зайшов до моєї келії і звернувся до мене з таким запитанням:

— Звідки ви знаєте пана Манурі?

— З мого процесу.

— Хто вам його порекомендував?

— Дружина пана голови суду.

— Вам, мабуть, часто доводилось радитися з ним, поки тривав ваш процес?

— Ні, панотче, я з ним бачилася рідко.

— Як же ви повідомили його про все?

— Кількома власноручними записками.

— У вас є копії тих записок?

— Ні, панотче.

— Хто йому передавав ті записки?

— Дружина пана голови суду.

— А з нею ви як познайомились?

— Мене познайомила з нею сестра Урсула, моя подруга і її родичка.

— Чи бачилися ви з паном Манурі після того, як програли процес?

— Один раз.

— Дуже мало. Він не писав вам?

— Ні, панотче.

— І ви не писали йому?

— Ні, панотче.

— Він, звичайно, повідомить вас про все, що він для вас зробив. Наказую вам зовсім не бачитися з ним у приймальні, а коли він напише вам, безпосередньо чи через кого-небудь, надіслати мені його листа, не розпечатуючи, — чуєте, не розпечатуючи.

— Так, панотче, чую і зроблю, як ви наказуєте...

Чи то отець Ебер не довіряв мені, чи моєму благодійникові, — я однаково була цим ображена.

Пан Манурі приїхав у Лоншан того ж вечора. Я дотримала слова, даного старшому вікарієві: відмовилася розмовляти з моїм адвокатом. На другий день він пере-

дав листа через свого посланця. Я одержала листа й надіслала його, не розпечатавши, отцю Еберу. Це було, наскільки я пригадую, у вівторок. Я весь час нетерпляче чекала наслідків обіцянки старшого вікарія і заходів пана Манурі. Середа, четвер, п'ятниця минули без будь-яких новин для мене. Ох і довгими ж видалися мені ці дні. Я все боялася, що, може, виникла якась несподівана перешкода і все розстроїлося. Я не здобувала волі, але я переміняла в'язницю, а це вже було немало. Перший щасливий випадок породжує в нас надію на другий, і звідси, може, й виникло прислів'я: «Пощастило в одному — пощастить і в другому».

Я знала товаришок, яких покидала, і не дивно, що сподівалася хоч на трохи краще життя з іншими в іншій в'язниці. Які б там вони не були, а вже ж не могли бути ні лихішими, ні зловмиснішими від тутешніх. В суботу вранці, годині о дев'ятій, у монастирі знялася метушня. Та воно небагато й треба, щоб збудоражити черниць. Вони ходили туди й сюди, розмовляли про щось пошепки, двері келій відчинялися й зачинялися. Все це, як ви вже могли бачити,— ознака надзвичайних подій у монастирі. Я була сама в своїй келії, серце мені шалено колотилося. Я прислухалася коло дверей, позирала у вікно, металася, не знаючи, що робити, і казала собі, тремтячи з радості: «Це ж по мене приїхали, зараз мене вже тут не буде...» І я не помилилася.

До мене з'явилися дві незнайомі жінки. То були черниця й воротарка з арпажонського монастиря. Вони коротко повідомили мене про мету свого приїзду. Я поспіхом зібрала своє манаття й покидала його як попало воротарці в фартух, а та вже згорнула його в пакунки. Я не висловила бажання проститися з настоятелькою, сестри Урсули вже не було в живих,— отже, я нікого тут не покидала.

Спускаюсь униз; передо мною відчиняють браму, спочатку оглянувши те, що я беру з собою; я сідаю в карету і від'їжджаю.

Старший вікарій та його молоді помічники, дружина голови суду і пан Манурі зібралися в настоятельки арпажонського монастиря: їх повідомили про мій виїзд з Лоншана. Дорогою черниця розповідала мені про монастир, і до кожного її похвального слова воротарка додавала, мов той прислів: «То суцця правда...» Черниця була

дуже задоволена з того, що саме її вибрали, щоб привезти мене, і хотіла виявити свої дружні почуття до мене, а тому довірила деякі секрети та дала кілька порад щодо моєї поведінки. Ці поради годилися, мабуть, їй, але ніяк не могли пригодитися мені.

Не знаю, чи бачили ви арпажонський монастир. Це квадратна будівля, що переднім фасадом виходить на битий шлях, а заднім — на поле й сади. Біля кожного вікна переднього фасаду стояли одна, дві або три черниці, і сама ця обставина сказала мені більше про лад, що панував у монастирі, ніж усе те, що розповіла про нього черниця та її товаришка. Карета, в якій ми їхали, була, очевидно, відома черницям монастиря, бо всі ці закутані покривалами голівки у вікнах мяттю позникали, і ось я під'їхала до брами моєї нової в'язниці. Настоятелька вийшла мені назустріч з розкритими обіймами, поцілувала мене, взяла за руку й повела до монастирської зали, куди вже встигли прийти кілька черниць, а решта позбігалися слідом за ними.

Цю настоятельку звати мати ***. Не можу побороти в собі бажання змалювати її вам, перш ніж розповідати далі. Це маленька, кругленька жіночка, проте жвава й моторна. Голова її ніколи не держиться спокійно на плечах; в її вбранні завжди якийсь нелад; з лиця вона непогана; очі в неї, що з них одно, праве, вище й більше від другого, сповнені вогню і нездатні ні на чому зосередитись; ідучи, вона широко розмахує руками. Коли хоче щось сказати, то розкриває рота перше, ніж зібралася з думками, і через це трохи заїкається. Коли сидить, то йорзає в кріслі, так наче їй щось муляє. Тут вона забуває всяку пристойність: піднімає свій нагрудник, щоб почесатися; кладе ногу на ногу. От вона вас про щось запитує, а коли ви їй відповідаєте, вона вас не слухає. От вона з вами розмовляє і раптом забуває, про що допіру казала, замовкає, не знає, на чому зупинилася, сердиться й узиває вас дурною, тупоголовою, недоумкуватою, якщо ви не наведете її знову на загублену стежку. Вона буває то така фамільярна, що звертається до вас на «ти», а то така владна й гордовита, що поводить ся з вами вкрай зневажливо. Але моменти захоплення власною гідністю в неї короткі. Вона буває поперемінно

то співчутлива, то жорстока. Її перекривлене обличчя відображає всю сумбурність її розуму та нерівність вдачі.

Отож і в монастирі лад і безлад ішли попеременно один за одним. Бували дні, коли все перемішувалось, і не відрізнити було пансіонерок від послушниць, а послушниць від черниць, коли всі бігали одна до одної в келії, коли пили разом чай, каву, шоколад, лікери, коли церковну службу відправляли з непристойною швидкістю. І от серед цього сум'яття настоятелька раптом переміняється на обличчі, дзвонить дзвін, усі розходяться й замикаються по келіях, і після шуму, галасу й сум'яття настає така глибока тиша, що можна подумати, ніби тут усе раптом вимерло. І якщо тоді якась черниця схибить хоч у найменшій дрібниці, настоятелька кличе її до себе в келію, суворо вичитує їй, наказує роздягтися й дати собі двадцять ударів канчуком. Черниця покірливо роздягається, бере канчука й починає себе шмагати. Та ледве встигає вона вдарити себе кілька разів, як настоятелька, зненацька розчулившись, вириває в неї каральне знаряддя, починає плакати, каже, яка вона нещасна, що мусить карати, цілує черницю в чоло, в очі, в губи, в плечі, голубить її, вихваляє:

— Та яка ж у неї шкіра біла та ніжна! І яка вона повненька! Яка гарна шия! Яке чудове волосся!.. Сестро Августино, та ти збожеволіла, ну чого соромитись? Спусти сорочку, я ж бо жінка і твоя настоятелька. О, які чудові груди! А які пружні! Та хіба ж я допущу, щоб оце все було пошматоване канчуками? Ні, ні, такого ніколи не буде...

І вона знову цілує черницю, підводить її, сама одягає, говорить їй всякі милі речі, звільняє від церковних відправ і відсилає до келії.

Дуже важко мати справу з такими жінками: ніколи не знаєш, що їм буде до вподоби чи не до вподоби, чого слід уникати чи що треба робити. Ні в чому ніякого ладу: то тебе годують дуже щедро, а то морять голодом. Господарство монастиря підупадає, а будь які попередження або приймаються вороже, або не беруться до уваги. Настоятельки такої вдачі завжди або надто віддаляють від себе, або надто наближують, не дотримуючи ні певної відстані, ні міри в поведженні з черницями: у них з неласки потрапляєш у милість і з милості в неласку, ніколи не знаючи, за що.

Хочете, я вам на одній дрібниці дам загальний приклад її урядування? Двічі на рік вона бігала з келії до келії і наказувала викидати геть за вікно всі пляшки з лікером, які знаходила, а минало якихось чотири дні, і вона ж сама посиляла лікер більшості черниць. Ось яка була та, котрій я принесла урочисту обітницю покори, бо ми ж свої обітници переносимо з монастиря в монастир.

Я увійшла разом з нею; вона вела мене, обійнявши за талію. Подали угощення — фрукти, марципани й варення. Поважний старший вікарій почав мене вихвалити, але вона перебила його:

— До неї були несправедливі, так, несправедливі, я це знаю...

Поважний старший вікарій хотів говорити далі, але настоятелька знову перебила його:

— Як тільки вони відпустили її? Та це ж втілення скромності й лагідності, до того ж, кажуть, дуже талановита...

Поважний старший вікарій хотів усе-таки договорити те, що почав, але настоятелька ще раз перебила його, прошепотівши мені на вухо:

— Ви просто чарівна, і коли ці педанти підуть, я скличу наших сестер, і ви заспіваєте нам якоїсь пісеньки, правда?..

Мені кортіло засміятись. Поважний отець Ебер трохи розгубився, а його молоді супутники посміхалися з того ніякового становища, в яке потрапили він і я. Проте отець Ебер зараз же оправився і вже своїм звичайним суворим тоном наказав настоятельці сісти й мовчати. Вона сіла, але їй було якось не по собі: вона крутилася на своєму місці, чухала голову, поправляла на собі одягу там, де й так усе було гаразд, позіхала. А тим часом старший вікарій виголошував цілу напутню промову: говорив про монастир, що я покинула, про злигодні, яких зазнала, про монастир, куди я вступала, про те, яка я маю бути вдячна особам, котрі допомогли мені. При цих словах я поглянула на пана Манурі; він опустив очі.

В розмову зайшли й інші присутні. Настоятелька звільнилася від нав'язаної їй обтяжливої мовчанки. Я підійшла до пана Манурі й подякувала за зроблені мені послуги. Я тремтіла, запинала, не знала, що й пообіцяти йому на знак своєї вдячності. Моя схвильованість,

замішання й розчулення,— бо я насправді була зворушена,— сльози, змішані з радістю, і вся моя поведінка сказали йому все куди краще, ніж я могла висловити. Його відповідь не була доладніша за мою мову, бо він був так само збентежений, як і я. Не знаю, що саме він мені казав, але я зрозуміла, що за найбільшу винагороду для себе він вважатиме вже саме пом'якшення моєї суворой долі, що про все, зроблене ним, він згадуватиме ще з більшим задоволенням, ніж я, що йому дуже шкода, що численні судові справи в Парижі не дозволять йому часто відвідувати арпажонський монастир, але він сподівається дістати від пана старшого вікарія і пані настоятельки дозвіл довідуватись про моє здоров'я та становище...

Старший вікарій цього недочув, а настоятелька відповіла:

— Коли тільки вам буде завгодно, пане. Вона робитиме все, що їй подобатиметься. Ми постараємося загладити тут ті прикrostі, яких їй завдали...

І тут же, звернувшись до мене, додала зовсім тихо:

— То ти, значить, дуже намучилася, дитино моя? Та як же ці лоншанські тварюки могли наважитись тебе кривдити? Я знала колись твою настоятельку, ми разом були пансіонерками в Пор-Роялі,— вона й там була нам як сіль в оці. У нас іще буде час наговоритись, ти мені про все розкажеш...

Кажучи це, вона тримала мою руку й злегка поплескувала по ній своєю. Молоді церковники теж привітали мене. Було вже пізно; пан Манурі попрощався з нами, старший вікарій із своїми супутниками рушив до пана ***, сеньйора Арпажона, куди його було запрошено, і я лишилася сам на сам з настоятелькою. Але це було ненадовго: безладною юрбою збіглися черниці, послушниці й пансіонерки, і за мить мене оточила мало не сотня жінок. Я вже не знала, кого тут слухати, кому відповідати. Яких тут тільки не було облич, і про що тут тільки зі мною не говорили! А втім, я помітила, що ні мої відповіді, ні вся моя особа невдоволення не викликали.

Ця докучлива розмова точилася якийсь час, та коли першу цікавість було задоволено, натовп зменшився. Настоятелька випроведила решту і пішла сама влаштувати мене в моїй келії. Вона по-своєму гостинно прийняла мене в ній. Показала мені божник і промовила:

— Отут моя голубонька молитиметься богу. Я накажу покласти їй подушку на цю ось приступку, щоб її колінечка не подряпались. Нема ні краплі свяченої води в кропильниці,— ця сестра Доротія завжди щось забуває. А ся цьте-но в це крісло, спробуйте, чи вигідно вам у ньому...

І, отак безперестанку говорячи, вона посадовила мене, прихилила мені голову до спинки крісла і поцілувала в чоло. Тоді підійшла до вікна, щоб пересвідчитись, чи легко підіймаються й опускаються рами, потім — до ліжка, над яким відігнула й запнула поли завіси, щоб побачити, чи добре вони закривають ліжку. Оглянула ковдри:

— Ковдри добрі.

Взяла подушку і, перебиваючи її, примовляла:

— Любій голівоньці буде на ній дуже добре. Простирала не дуже тонкі, та такі вже вони всі в монастирі, а от матраци м'які...

Потім вона підходить до мене, цілує і тоді вже відходить. Під час цієї сцени я сама собі думала: «Яке безумне створіння!» І розуміла, що тут треба приготуватися і до добрих, і до лихих днів.

Я влаштувалася в моїй келії, була в церкві на вечірній відправі, в трапезній з усіма повечеряла, а тоді перейшла до рекреаційної зали. Там деякі черниці підійшли до мене, а деякі трималися осторонь: перші розраховували на мою підтримку перед настоятелькою, другі вже були стривожені тією прихильністю, яку вона виявила до мене. Хвилини цієї першої зустрічі пройшли у взаємних похвалах, у розпитах про той монастир, що я покинула, у вивідуванні моєї вдачі, моїх нахилів, уподобань, розуму.

Тут вас вивчають з усіх боків, розставляють перед вами цілу низку пасток і з того, як ви — потрапляєте чи не потрапляєте в них, роблять якнайправильніші висновки. Наприклад, закинуть про кого-небудь лихе слівце і дивляться на вас; почнуть розповідати якусь історію і ждуть, чи спитаєте ви, що сталося далі, а чи так і залишите розповідь незакінченою; ви скажете щось найзвичайнісіньке, а від ваших слів усі в захопленні, хоч і добре розуміють, що нічого особливого в них немає: вас навмисно хвалять або гудять; намагаються вивідати ваші найпотаємніші думки; розпитують, що ви читаєте; пропонують вам книги священні й мирські і примічають,

що ви вибираєте; спонукають до дрібних порушень статуту; повіряють вам свої секрети, в розмові з вами закидають про чудні властивості настоятельчиної вдачі,— при цьому все береться до уваги й пересуджується. Вас облишають, потім беруться за вас знову; вивідують ваші погляди на доброзвичайність, на побожність, на релігію, на мирське і монастирське життя — словом, на все. Наслідком цих повторних випробувань стає епітет, що вас характеризує, і його додають як прізвисько до вашого імені. Отак мене прозвали сестра Сюзанна-скритниця.

Першого ж вечора мене навідала настоятелька. Вона прийшла, коли я вже збиралася лягати спати. Вона сама зняла з мене покривало й нагрудник, сама зачесала мене на ніч, сама й роздягла. Вона наговорила мені безліч ніжних слів і такими осипала пестощами, що мені аж стало трохи ніяково, сама не знаю чому, бо ні я не вбачала в них нічого поганого, ні вона так само. Та навіть і тепер, коли замислююсь над цим, то не розумію, що тут могло бути недозволеного. А втім, я розказала про це моему духівникові, і той поставився до настоятельчиної фамільярності, що здавалася мені тоді, та й тепер здається, цілком невинною, дуже серйозно і суворо заборонив мені надалі такого допускатися. Настоятелька поцілувала мені шию, плечі, руки, похвалила моє красиве, повне тіло і поклала мене в ліжку; тоді підіткнула на мені ковдру з обох боків, поцілувала в очі, запнула завісу і пішла. Забула вам сказати ще таке: гадаючи, що я втомилася, вона дозволила мені лишатися в ліжку, скільки мені захочеться.

Я скористалася з її дозволу. Це була, здається, єдина добра ніч, проведена мною в монастирській келії, а я ж її майже ніколи не покидала. Другого дня, годині о дев'ятій, я почула, як хтось тихенько стукає до мене в двері. Я ще була в ліжку, але озвалася, і до мене зайшла черниця. Вона сказала мені досить-таки різким тоном, що вже пізно і що мати-настоятелька кличе мене. Я встала, одяглася похапцем і пішла до неї.

— Добридень, дитинко моя,— промовила вона,— чи ж добре вам спалося? Ось кава, що вже цілу годину на вас чекає. Думаю, що вона ще добра. Пийте її скоріше, а тоді вже побалакаємо...

І, кажучи це, вона розстелила на столі хусточку, другою запнула мое плаття, налила каву, поклала в чашку

цукор. Інші черниці так само пили каву одна в одній по келіях. Поки я снідала, настоятелька розважала мене балачками про моїх товаришок, змальовуючи мені кожну з них відповідно до своєї симпатії чи антипатії, на всі способи виражала мені свою прихильність, без кінця розпитувала про монастир, що я залишила, про моїх батьків, про пережиті мною злигодні, хвалила, гудила, базікала про все, що спадало на думку, ні разу не дослухавши до кінця моєї відповіді. Я їй ні в чому не суперечила, і вона була задоволена моїм розумом, моїми міркуваннями й моєю стриманістю.

Тим часом надійшла одна черниця, потім друга, далі третя, за нею четверта, п'ята. Зайшла мова про пташок матері-настоятельки, одна заговорила про химерні звички якоїсь сестри, друга — про всякі смішні рисочки у вдачі декого з відсутніх, і всі розвеселилися. В одному з кутків келії стояв спінет, і я знічев'я діткнулася пальцями до клавіш. Бо мене, новачку в монастирі, яка зовсім не знала тих, з кого жартували, всі ці балачки майже не забавляли. Та коли б я була й більш обізнана з їх особливостями, вони б мене не забавили дужче. Щоб жартувати вдало, треба багато розуму. І потім, у кого немає смішних рис? Поки всі сміялись, я взяла кілька акордів, далі ще, і мало-помалу привернула до себе увагу. Настоятелька підійшла до мене і, поплескавши мене злегка по плечу, промовила:

— Ану, сестро Сюзанно, потіш нас, спочатку заграй, а потім заспіваєш.

Я зробила, як вона сказала: зіграла кілька п'ес, які знала напам'ять, потім якусь імпровізовану прелюдію і, нарешті, проспівала кілька стихів з псалмів на музику Мондонвіля.

— Усе це чудово,— мовила до мене настоятелька,— але святості у нас в церкві досхочу. А тут ми самі, це все мої приятельки, які стануть і твоїми. Заспівай нам щонебудь веселіше.

Деякі з черниць заперечували:

— Та вона, може, нічого іншого й не знає. Вона з дороги втомилася, треба її пошанувати, для першого разу й цього досить.

— Ні, ні,— сказала настоятелька,— вона чудово собі акомпанує, і в неї найкращий у світі голос.— (А я й

справді маю непоганий голос, тільки більше беру правильністю слуху, м'якістю й гнучкістю голосу, аніж його силою та широким діапазоном).— Я не відпущу її, поки вона не заспіває нам чогось іншого.

Я була трохи ображена словами черниць і відповіла настоятельці, що сестер це вже не потішить.

— Зате воно потішить мене.

Я й думала, що буде така відповідь. Тож проспівала одну гарненьку пісеньку, і тут усі заплескали в долоні, почали мене вихваляти, цілувати, голубити, просили заспівати ще одну. То було лише фальшиве манірнічання, продиктоване настоятельчиною відповіддю,— серед них не було майже жодної, яка не позбавила б мене голосу та не переламала б мені пальців, якби могла це зробити. Ті, що, може, ніколи в житті не чули музики, здумали кинути кілька ущипливих і безглузких зауважень про мій спів, але вони не справили ніякого враження на настоятельку.

— Замовчіть,— сказала вона їм,— вона грає й співає, як ангел, і я хочу, щоб вона приходила сюди щодня. Я колись трохи вміла грати на клавесині і хочу, щоб вона мене підучила.

— О паніматко,— мовила я,— той, хто колись щось знав, не міг усього забути.

— А я охоче спробую,— пусти-но мене на своє місце...

Вона взяла кілька акордів, потім зіграла якісь хиמרні речі, такі ж шалені й безладні, як і її думки. Але я побачила, незважаючи на всі хиби її виконання, що рука в неї незрівнянно легша, ніж у мене. Я це їй сказала, бо люблю хвалити й рідко коли пропускаю нагоду висловити будь-яку правдиву похвалу,— це ж так приємно! Черниці одна по одній позникали, і розмовляти про музику я залишилася майже сам на сам з настоятелькою. Вона сиділа, я стояла. Вона взяла мене за руки і, потискуючи їх, промовила:

— Мало того, що вона добре грає, у неї ще й найкращі в світі пальчики. Ось подивіться. сестро Терезо...

Сестра Тереза опустила очі, зашарілася й щось пробелькотала. Однак гарні чи не гарні в мене пальці, мала настоятелька рацію чи помилялася, але чим це обходило ту сестру?

Настоятелька обняла мене за талію і сказала, що в мене дуже гарна фігура. Вона притягла мене до себе,

посадила собі на коліна, підвела мені руками голову і попросила дивитись на неї: хвалила мої очі, рот, щоки, колір обличчя. Я не відповідала нічого і, потупивши очі, приймала покірливо, як дурка, всі ці пестоші. Сестра Тереза була якась неуважна, стурбована, походжала туди й сюди, торкалася до всього без будь-якої потреби, не знала, що з собою робити, дивилась у вікно, починала прислухатись, бо їй усе здавалося, ніби хтось стукотить у браму, і настоятелька сказала їй:

— Сестро Терезо, ти можеш іти, якщо тобі нудно.

— Мені, паніматко, не нудно.

— Річ у тому, що мені треба багато про що розпитати цю дитину.

— Розумію.

— Я хочу знати всю її історію. Як я загляджу заповідні їй страждання, коли я їх не знаю? Хочу, щоб вона розповіла мені чисто все, нічого не пропускаючи. Я певна, що мені краятиметься серце і я плакатиму, але то дарма. Сестро Сюзанно, коли ж я довідаюсь про все?

— Коли накажете, паніматко.

— Я попросила б тебе розповісти все зараз же, коли на те маємо ще час. Котра година?..

Сестра Тереза відповіла:

— П'ята година, паніматко, і зараз задзвонять до вечерні.

— Хай все-таки почне.

— Але, паніматко, ви ж обіцяли мені хвилинку розради перед вечернею. Тривожні думки обсідають мене. Я б так хотіла відкрити матінці своє серце. Якщо без цього піду до вечерні, не зможу молитись, не зможу відвернутись від своїх думок.

— Ні, ні,— відповіла настоятелька,— ти просто якась божевільна. Б'юсь об заклад, що знаю, в чому річ. Ми про це поговоримо завтра.

— Ох, любя матінко,— мовила сестра Тереза, кидаючись настоятельці до ніг і заливаючись сльозами,— поговоримо зараз!

— Паніматко,— звернулася я до настоятельки, підводячись у неї з колін, де я сиділа,— виконайте прохання сестри, полегшіть їй страждання. Я зараз піду, я завжди встигну задовольнити ваше бажання й розповісти все про себе, а коли ви вислухаєте сестру Терезу, вона перестане мучитись...

Я зробила крок до дверей, щоб вийти, але настоятель-ка затримала мене однією рукою. Сестра Тереза схопи-ла її другу руку і, стоячи навколішках, цілувала її й пла-кала, а настоятелька казала їй:

— Справді-бо, сестро Терезо, ти надто набридлива з своїми турботами. Я вже казала тобі, це мені не подо-бається, це зв'язує мене, обмежує, а я не хочу для себе ніяких обмежень...

— Я це знаю, але не володію своїми почуттями,— і хотіла б, та не можу...

Тим часом я вийшла й залишила настоятельку з мо-лоденькою сестрою. В церкві я не могла утриматись, щоб не поглянути на неї: вона була така сама пригнічена й сумна. Наші очі кілька разів зустрілися, і мені здалося, що вона насилу витримує мій погляд. Що ж до настоя-тельки, то вона задрімала в своєму кріслі.

Службу відправили за одну мить. Здавалося, в цьому монастирі не дуже полюбляли надовго затримуватися в церкві. Сестри з полегкістю випурхнули з неї, шебечучи, мов зграя пташок, що вирвалися з клітки на волю, і по-розходились одна до одної мало не бігцем, із сміхом та балачками. Настоятелька замкнулась у себе, а сестра Тереза стала на порозі своєї келії, стежачи за мною, так ніби їй цікаво було знати, що я робитиму. Я пішла до себе, а двері келії сестри Терези зачинилися тільки зго-дом, і притому зачинилися дуже тихо. Мені спало на думку, що ця молода дівчина ревнує до мене й побоюєть-ся, як би я не позбавила її настоятельчиної ласки та приязні, захопивши те місце, що досі посідала вона в сер-ці настоятельки. Я придивлялася до неї кілька днів, і коли цілком упевнилася в своїй підозрі з того, як вона по-дитячому сердилась або тривожилась, як уперто сте-жила за мною, приглядалася до мене; старалася завжди опинятись між настоятелькою і мною, уривати наші роз-мови, применшувати мої добрі властивості й підкреслю-вати мої вади, а ще більше з її блідості, скорботи, плачу, розладу здоров'я і навіть розуму,— я пішла до неї й спи-тала:

— Серденько, що з вами діється?

Вона мені не відповіла. Мої відвідини були для неї несподіванкою і збентежили її: вона не знала, ні що ка-зати, ні що робити.

— Ви несправедливі до мене. Скажіть мені правду: ви боїтесь, щоб я не зловжила прихильності до мене нашої настоятельки та не витіснила вас з її серця. Заспокойтесь, не така я людина. Якби мені пощастило коли-небудь добитися якогось впливу на її душу...

— Ви матимете від неї все, чого вам забажається. Вона вас любить. Вона робить тепер для вас точнісінько те саме, що спочатку робила для мене.

— Ну, то будьте певні, що я скористаюся з довір'я, яким вона мене обдарує, тільки на те, щоб зробити вас ще любішою для неї.

— Та чи це ж залежатиме від вас?

— А чому б воно й не залежало від мене?

Замість відповіді, вона кинулась мені на шию й промовила зітхаючи:

— Тут не ваша провина; я це добре знаю, кажу собі це щомиті, але пообіцяйте мені...

— Що ж мені вам пообіцяти?

— Що...

— Кажіть, я зроблю все, що від мене залежатиме.

Вона завагалася, затулила очі руками й сказала мені так тихо, що я її ледве розчула:

— Що ви бачитиметесь із нею якомога рідше...

Це прохання здалося мені таким дивним, що я мимоволі спитала:

— А що вам до того, часто чи рідко бачусь я з нашою настоятелькою? Мене ж не турбує те, що ви частенько бачитеся з нею. Тож і ви не повинні турбуватися тим, що я з нею бачитимусь так само часто. Хіба не досить того, що я обіцяю не шкодити в розмовах з нею ні вам, ні будь-кому іншому?

Відійшовши від мене й кинувшись на ліжку, вона мені у відповідь тільки тужливо промовила:

— Я пропала.

— Пропала! Але чому ж? Та ви меце, мабуть, вважаєте за найлихіше створіння в світі!

Щойно я це сказала, як увійшла настоятелька. Вона заходила до моєї келії, там мене не застала і марно оббігала мало не весь монастир,— їй і на думку не спадало, що я у сестри Терези. Коли вона дізналася про це від тих, кого посилала мене шукати, прибігла сюди. В її очах і на обличчі був помітний вираз якогось збен-теження, а втім, вона ж взагалі так часто бувала не

при собі! Сестра Тереза мовчки сиділа на ліжку, я стояла.

— Люба матінко,— звернулася я до настоятельки,— простіть мені, що я зайшла сюди без вашого дозволу.

— А й справді,— відповіла вона,— краще було б спитати дозволу.

— Але мені стало жаль любої сестри, я бачила, що вона страждає.

— А чому?

— Чи сказати вам? А чому б і не сказати? Адже така чутливість робить велику честь її душі і свідчить про її глибоку прив'язаність до вас. Ваша прихильність до мене стривожила її любов: вона боїться, щоб я не здобула в вашому серці переваги над нею. Це ревниве почуття, таке, зрештою, природне, отже, й варте поваги, і таке втішне для вас, любя матінко, стало, як мені здалося, причиною страждань для сестри Терези, і я прийшла заспокоїти її.

Вислухавши мене, настоятелька прибрала суворого та поважного вигляду й сказала їй:

— Сестро Терезо, я вас любила і ще люблю. Я не маю за що нарікати на вас, та й вам не доведеться нарікати на мене, але я не зможу терпіти подібних претензій на якоесь виключне становище. Відмовтесь від них, якщо не хочете погасити те, що лишається від моєї прив'язаності до вас, і якщо ви ще пам'ятаєте долю сестри Агати...

Тут, повернувшись до мене, настоятелька сказала:

— Це та висока брюнетка, яку ви бачили на криласі навпроти мене.

А я справді так мало з ким зналася, так недавно появилася в монастирі, була тут такою новачкою, що не знала ще на ім'я всіх своїх товаришок.

І настоятелька розповіла мені таке:

— Я любила її, коли до нашого монастиря вступила сестра Тереза, яку я почала жалувати. Сестра Агата стала теж отак непокоїтись, робити отакі самі дурниці. Я попередила її, але вона не виправилась, і мені довелося вдатися до суворих заходів, які застосовувалися до неї довгенько, хоч вони й зовсім не відповідають моїй вдачі. Бо ж усі сестри вам скажуть, що я добра, і коли й караю, то лише знехотя...

Звернувшись потім знову до сестри Терези, вона додала:

— Дитино моя, я не хочу для себе ніяких обмежень, про це я вже вам казала. Ви мене знаєте, не виводьте ж мене з терпіння...

Тоді, спершись на моє плече, вона сказала мені:

— Ходімо, сестро Сюзанно, проведіть мене.

Ми вийшли. Сестра Тереза хотіла піти за нами, але настоятелька, зневажливо повернувши до неї голову через моє плече, промовила тоном деспота:

— Верніться до своєї келії і не виходьте з неї, поки я не дозволю вам...

Сестра Тереза скорилася, гримнула дверима й прохопилася кількома словами, від яких настоятелька здригнулася, не знаю чому, бо в них просто не було ніякого змісту. Я побачила, що вона гнівається, і сказала їй:

— Паніматонько, якщо ви хоч трохи добрі до мене, простіть сестру Терезу; вона зовсім розгубилась, не знає вже, що їй каже, не знає, що робить.

— Щоб я простила її! Охоче, але що я за це від вас матиму?

— Ох, паніматонько, яка б я була щаслива, коли б мала чим вас потішити та заспокоїти!

Вона опустила очі, зашарілася й зітхнула справді мов закоханий. Потім сказала, безсило припадаючи до мене, так наче зовсім знемагала:

— Схиліть до мене ваше чоло, я поцілую його...

Я нахилилася, і вона поцілувала мене в чоло.

З того часу, коли якась черниця, бувало, чимсь завинить, я заступалася за неї і була певна, що дістану їй прощення, дозволивши настоятельці якусь невинну ласку: то був звичайно поцілунок або в чоло, або в шию, або в очі, в щоки, в уста, або в руки, в груди, в плечі, але найчастіше в уста,— вона вважала, що в мене чисте дихання, білі зуби, свіжі й рум'яні губи.

Я, мабуть, справді була б дуже вродлива, коли б заслуговувала хоч би невеликої частини її похвальних слів за ті якості, що ними вона всю мене наділяла: чоло в мене було біле, рівне й чарівної форми, очі — блискучі, щоки — рум'яні й ніжні, руки — маленькі й пухленькі, груди — тверді, мов камінь, і чудової форми, плечі — такі, що краще окреслених та кругліших і бути не може, шия — такої вишуканої й рідкісної краси та постави, що подібної не було в жодної з сестер. Та хіба все те, що вона мені казала, перекажеш! Було, звичайно, й дещо

правдиве в її похвалах: багато чому з них я не могла вірити, але не всьому.

Іноді, окидаючи мене з голови до ніг таким захопленим поглядом, якого я ніколи не бачила в жодної іншої жінки, вона казала:

— Справді, це превелике щастя, що бог покликав її до монастирського захистку! З таким обличчям, живучи в миру, вона погубила б усіх чоловіків, на яких би тільки поглянула, і сама б з ними загинула. Все, що бог робить, він робить на краще.

Тим часом ми підійшли до її келії; я збиралася покинути її, але вона взяла мене за руку й сказала:

— Вже надто пізно, щоб починати розповідь про те, що з вами сталось в монастирі святої Марії та лоншанському; але зайдіть — дасте мені маленький урок гри на клавесині.

Я ввійшла за нею. За одну мить вона відкрила клавесин, дістала ноги, підсунула стільця,— вона ж бо була дуже прудка. Я сіла. Вона подумала, що я можу змерзнути, зняла подушку з крісла, поклала її передо мною, нахилилася, взяла мої ноги й поставила їх на подушку. Тоді я зіграла кілька п'єс Куперена, Рамо та Скарлаті. А тим часом вона підняла край мого покривала, і її рука лягла мені на голе плече, а кінчики пальців торкнулися моїх грудей. Вона зітхала, здавалося, що їй було душно, і вона дихала все важче. Рука, яку вона тримала на моєму плечі, спочатку міцно його стискала, а потім зовсім відпустила, так ніби не стало в ній сили й життя, а голова її схилилася на мою голову. Справді ця навіжена жінка була неймовірно чутлива і музикою захоплювалась якнайпалкше. Я ніколи ще не бачила людей, на яких музика справляла б таке незвичайне враження.

Отак ми розважалися немудро й приємно, коли раптом розчинилися навстіж двері. Я перелякалася, настоятелька теж. На порозі з'явилась ота шалена сестра Тереза: плаття на ній було розхристане, в очах була тривога; вона оглядала нас, одну й другу, з дуже чудною пильністю; губи їй тремтіли, вона не могла говорити. А проте вона швидко опам'яталась і кинулась настоятельці до ніг. Я приєднала мою просьбу до її благання і знову здобула їй прощення. Але настоятелька заявила якнайрішуче, що прощає їй востаннє, при-

наймі провини такого роду, і ми з нею вдвох вийшли з настоятельчиної келії.

По дорозі до наших келій я сказала їй:

— Люба сестро, остерігайтесь, бо прогніваєте нашу паніматку. Я вас не покину, але ви підірвете мій вплив на неї, і я буду в розпачі, не маючи більше змоги нічого зробити ні для вас, ні для котроїсь іншої. Що у вас на думці?

Ніякої відповіді.

— Чого ви боїтесь мене?

Ніякої відповіді.

— Хіба наша паніматка не може любити однаково нас обох?

— Ні, ні,— палко відповіла мені вона,— це неможливо! Незабаром я стану їй осоружна й помру з горя. Ох, навіщо ви сюди приїхали? Ви тут недовго будете щасливою, я в тому певна, а я стану нещасною навіки.

— Але,— промовила я,— хай це й велике нещастя — втратити ласку настоятельки, та я знаю ще більше — заслужити неласку її. А вам же нема за що докоряти собі.

— О, якби-то бог дав!

— А коли ви самі визнаєте якусь провину за собою, треба її виправити, і найпевніший засіб — це терпляче зносити кару за неї.

— Я не можу, не можу, та й чи їй карати мене!

— Йй, сестро Терезо, їй! І хіба так говорять про настоятельку? Це не гаразд, ви забуваєтесь. Я певна, що ця ваша провинна тяжча за всі, якими ви собі докоряєте.

— Ох, якби-то бог дав,— повторила вона,— якби-то бог дав!..

І ми розлучились. Вона пішла до своєї келії журитись, а я до своєї — поміркувати про дивність жіночої натури.

Ось вона, дія відлюдництва. Людина народжується на світ, щоб жити в суспільстві; відокремте її, ізолюйте, і мислення в неї розладнається, вдача зіпсується, безліч смішних примх прокинуться у неї в душі, безглузді думки зародяться в її голові, як терни серед дикого поля. Залиште людину саму в дрімучому лісі, і вона в ньому здичавіє; в монастирі, де свідомість своєї безпорадності й поневолення тяжіє над людиною,— ще гірше. З лісу можна вийти, з монастиря вже не вийдеш; в лісі людина

вільна, в монастирі вона раб. І, може, ще більше треба душевної сили, щоб боротися проти самотності, аніж проти злиднів. Злидні принижують, відлюдництво призводить до розпусти. Чи краще жити в мерзоті, ніж у божевіллі? Це таке питання, що я б не наважилася дати на нього відповідь, але треба, на мою думку, уникати й того, й того.

Я бачила, що ніжна прихильність до мене, яка зародилася в душі настоятельки, день у день зростає. Я годинами не виходила з її келії, або вона сиділа в мене. Коли я, бувало, хоч трошечки захворію, вона зразу ж клала мене в лазарет. Вона звільняла мене від церковних відправ, відсилала рано спати або забороняла вставати до ранкової молитви. На криласі, в трапезній, в рекреаційній залі — скрізь вона знаходила спосіб виявити мені свою приязнь. В хорі, на криласі, коли траплявся стих, в якому звучало щось задушевне й ніжне, вона співала його, звертаючись до мене, або на мене дивилась, коли його співала якась інша черниця. В трапезній вона завжди посилала мені чогось смачненького з тих страв, що їй подавали. В рекреаційній залі вона обіймала мене за талію і говорила всякі солодкі й приємні речі. Що б їй не подарували, я мала свою частку з кожного подарунка — шоколаду, цукру, кави, лікерів, табаки, білизни, носових хусточок, чи чого б там не було. Вона познімала з стін своєї келії естампи, повиносила з неї чимало посуду, меблів і ще безліч гарних та зручних речей, щоб прикрасити ними мою келію. Я майже не могла на хвилину вийти з неї, щоб, повернувшись, не знайти там якогось нового дарунка. Я йшла подякувати їй, і вона так раділа, що не знала, як висловити свою радість: обіймала мене, голубила, садовила до себе на коліна, розповідала мені про всякі монастирські секрети і провіщала самій собі, якщо я її любитиму, життя без міри щасливіше, ніж те, що вона була б провела в миру.

Потім дивилася на мене розчулено й казала:

— Сестро Сюзанно, ви мене любите?

— Та як же мені вас не любити! Для цього треба було б мати дуже невдячну душу.

— То правда.

— Ви така добра!

— Скажіть краще — захоплена вами...

— І, вимовляючи ці слова, вона опускала очі, однією рукою міцніше обіймала мене, а другою, покладеною на моє коліно, все дужче стискала його. Вона пригортала мене до себе, моє обличчя притискалося до її обличчя, а вона зітхала, відкидалася на стільці, тремтіла, і тоді здавалося, ніби вона має щось звірити мені, та все не наважується. Проливаючи сльози, вона якось сказала мені:

— Ах, сестро Сюзанно, не любите ви мене!

— Я не люблю вас, паніматонько?!

— Ні.

— Та скажіть же, що мені треба зробити, щоб довести вам свою любов?

— Треба б вам самій здогадатися.

— Стараюсь, але ніяк не здогадуюсь.

Тоді вона зірвала з себе шийну накидку і поклала мою руку собі на груди. Вона мовчала, і я мовчала також. Здавалось, що вона зазнає величезної втіхи. Вона просила мене цілувати їй чоло, щоки, очі й уста, і я слухалася. Не думаю, щоб у цьому було щось погане. Її втіха зростала, а що я нічого кращого й не бажала, як отак невинно додавати їй щастя, то й цілувала її ще й ще в чоло, в щоки, в очі та в уста. Рука її, що досі лежала на моєму коліні, ковзала тепер по всій моїй одежі від кінчиків пальців на ногах аж до пояса, стискаючи мене то там, то там. Притишеним, схвильованим голосом, так, немовби їй дух затинався, вона умовляла мене ще дужче приголубити її, і я послухалася. І тут настала мить, коли вона, не знаю, чи то з утіхи, чи з болю, раптом смертельно зблідла, очі в неї заплющились, усе тіло судорожно напружилося, губи спочатку стиснулись, узявшись немовби легкою піною, потім рот піврозтулився, вона глибоко зітхнула, і мені здалося, що вона вмирає. Я враз схопилася, подумала, що їй не добре, хотіла вийти, щоб когось покликати. А вона ледь розплющила очі й промовила ослабленим голосом:

— Невинне дитя, це нічого. Що ви хочете робити? Постривайте...

Я дивилася на неї безтямно, не знаючи, чи мені йти, чи залишатися. Вона ще трохи розплющила очі, говорити не могла зовсім і знаком попросила мене підійти й знову сісти до неї на коліна. Не знаю, що діялося в мені самій: я боялася, тремтіла, серце калатало в гру-

дах, важко було дихати, я почувала себе збентеженою, пригніченою, схвильованою, мені було страшно, здавалося, що сили покидають мене і я ось-ось знепритомнію. А проте я б не сказала, що все це було мені неприємно. Я підійшла до настоятельки; вона ще раз зробила мені знак рукою, щоб я сіла до неї на коліна. Я сіла. Вона була як мертва, а я, здавалося, от-от помру. В такому дивному стані і я, і вона лишалися досить довго. Якби тоді надійшла якась черниця, то справді-таки дуже б налякалася: уявила б, що ми обидві або зомліли, або послули.

Тим часом моя добра настоятелька,— бо неможливо ж бути такою чутливою, не будши доброю,— почала, як мені здалося, опритомнювати. Вона так само напівлежала, відкинувшись на спинку стільця, і очі її були так само заплющені, але на обличчі вже заграли ясніші барви. Вона брала то одну мою руку, то другу й цілувала їх, а я казала їй:

— Ох, паніматонько, як же ви мене налякали!..

Вона лагідно посміхнулася, не розплющуючи очей.

— Та хіба ж вам ніщо не боліло?

— Ні.

— А я подумала, що вам недобре.

— Невинна дитина! Ах, яка мила, невинна дитина! Як вона мені подобається!

Кажучи це, вона підвелася, знову сіла на своєму стільці, схопила мене обіруч і дуже міцно поцілувала в обидві щоки, а потім спитала:

— Скільки вам років?

— Скоро двадцять.

— Аж не віриться.

— Але ж справді так, паніматонько.

— Я хочу знати все ваше життя; ви мені його розповісте?

— Так, паніматонько.

— Все розповісте?

— Все.

— Проте сюди можуть увійти. Сядьмо до клавесина, ви дасте мені урок.

Ми підійшли до клавесина. Але тут я не знаю, чому воно так сталося, тільки руки мені почали тремтіти, на папері я бачила лише безладне скупчення нот, грати не могла зовсім. Я про це сказала настоятельці, вона

розсміялася й сіла на моє місце, але в неї виходило ще гірше: вона насилу могла тримати руки на клавішах.

— Дитино моя,— сказала вона,— бачу, що зараз ні ти неспроможна мені щось показувати, ні я чогось навчатися. Я трохи стомлена, мені треба відпочити. Завтра, не гаючись далі, хочу довідатися про все, пережите в цьому любому сердечку. До побачення...

Досі бувало так, що коли я йшла від неї, вона проводжала мене до дверей, дивилася мені вслід, аж поки я доходила коридором до своєї келії, посилала мені рукою поцілунок і верталася до себе тільки тоді, коли я зачиняла за собою двері. А цього разу вона насилу підвелася, і єдине, що спромоглася зробити, це дістатися до крісла, що стояло поруч її ліжка; вона сіла, схилила голову на подушку, послала мені рукою поцілунок; очі в неї заплющились, і я пішла.

Моя келія була майже навпроти келії сестри Терези. Двері до неї були відчинені. Вона чекала на мене, спина й промовила:

— Ох, сестро Сюзанно, це ж ви йдете від паніматки?

— Так,— відповіла я.

— І довго ви в неї були?

— Стільки, скільки вона побажала.

— Не таке ви мені обіцяли.

— Я вам нічого не обіцяла.

— То чи наважитесь сказати мені, що ви там робили?..

Хоч сумління моє було перед нею чисте, проте признаюсь вам, пане маркіз, що її запитання мене збентежило. Вона помітила це, стала наполягати, і тоді я відповіла їй:

— Люба сестро, мені ви, може, не повірите, але ж напевне повірите нашій паніматці, то я її й попрошу вам про все те розказати.

— Люба сестро Сюзанно,— жваво промовила вона,— боронь вас боже від цього! Адже ви не хочете зробити мене нещасною. Вона мені такдо не простить ніколи. Ви її не знаєте: вона здатна від найбільшої добросердості перейти до лютості, і тоді вже не знаю, що зі мною буде. Пообіцяйте мені, що нічого їй не скажете.

— Ви так хочете?

— Навколішках благаю. Я у відчаї, добре бачу, що треба скоритися, і я скорюся. Пообіцяйте, що нічого їй не скажете...

Я підвела її, дала їй слово мовчати. Вона на нього поклатася і не помилилась, так зробивши. Ми розійшлися по своїх келіях.

Повернувшись до себе, я глибоко замислилась; хотіла молитись — і не змогла, старалася чим-небудь зайнятись, почала одну роботу — кинула її і взялася за іншу, потім і її кинула — взялася за ще іншу; руки мої спинялися самі по собі, я була мов одуріла. Ніколи ще я не переживала нічого подібного. Очі мої самі собою сплющились, і я задрімала, хоч удень ніколи не сплю. Прокинувшись, я сама себе спитала, що ж, власне, сталося між настоятелькою і мною, спробувала розібратися в собі, і нарешті мені здалося, що я нібито здогадуюсь... але то були такі невиразні, шалені й смішні думки, що я їх відкинула геть. Після всіх моїх роздумів у мене виникло припущення, що, може, то якась хвороба мучить настоятельку, а потім спало мені на думку, що та хвороба, мабуть, заразлива, що вона передалася вже сестрі Терезі і передасться також і мені.

На другий день, після вранішньої відправи, настоятелька сказала мені:

— Сестро Сюзанно, сьогодні я сподіваюсь довідатися про все, що ви пережили... Приходьте...

Я пішла до неї. Вона посадила мене в крісло, а сама сіла на трохи нижчому стільці, отже, я трохи підносилася над нею, бо й на зріст була вища, й сиділа вище. Вона присунулася до мене так близько, що мої коліна були затиснуті між її коліними, а ліктями вона спиралася на ліжку.

Якусь хвилину помовчавши, я сказала:

— Хоч я ще дуже молода, але вже зазнала чимало горя. Ось уже незабаром буде двадцять років, як я живу на світі, і двадцять років, як терплю муки. Не знаю, чи зможу вам розказати все, та чи й вистачить вам сили це все вислухати: про мої злигодні в батьківському домі, злигодні в монастирі святої Марії, злигодні в лоншанському монастирі — злигодні скрізь. З чого ж мені починати, паніматонько?

— Починай з перших.

— Але ж, паніматонько, — промовила я, — розповідь моя буде дуже довга й дуже сумна, а я не хотіла б так довго вас засмучувати.

— Не бійся нічого, я люблю поплакати. Пролити сльози — це всякій чутливій душі так приємно! Та ти, мабуть, і сама любиш поплакати. Ти втиратимеш мої сльози, я — твої, і, може, серед розповіді про твої страждання ми зазнаємо щастя: хто знає, до чого нас може довести розчулення?..

Сказавши це, вона поглянула на мене знизу вгору вже зволеними очима, взяла мене за руки і ще ближче присунулася до мене, так що ми раз у раз дотикались одна одній.

— Розповідай, дитинко моя, — промовила вона, — я жду, я зараз у такому настрої, коли мені так треба розчулитись! Думаю, що за все своє життя я ніколи ще не була так охоплена співчуттям і любов'ю...

Отже, я почала свою розповідь приблизно так, як оце описала все вам. Ніякими словами не перекажеш вам, яке враження справила на неї моя розповідь і як вона тяжко зітхала, як гірко плакала, як обурювалася жорстокістю моїх батьків та огидних черниць з монастиря святої Марії і з лоншанського монастиря. Мені було б шкода, коли б їм довелось зазнати хоч малу частину того лиха, що вона їм бажала. Я не хотіла б навіть, щоб хоч єдина волосина впала через мене з голови найлютішого мого ворога.

Час від часу вона переривала мою розповідь, підводилася, походжала по келії, знову сідала на своє місце. Іноді вона зводила очі д'гори, а потім ховала обличчя в моїх колінах. Коли я розповідала їй, як мене ув'язнили в льоху, як виганяли з мене біса, як я привселюдно каялася, вона мало не кричала, а коли я закінчила й замовкла, вона ще якийсь час сиділа нерухомо, похилившись усім тілом на ліжко, уткнувшись обличчям у ковдру й заломивши руки над головою.

— Паніматонько, — мовила я до неї, — простіть мені той біль, якого я вам завдала. Я ж вас попереджала, але ви самі схотіли...

А вона мені на все це відповідала:

— Лихі тварюки! Жахливі тварюки! Тільки в монастирях і можуть так втрачати людяність. Коли до лихої вдачі долучається ще й ненависть, тут уже доходять казна до чого. На щастя, я лагідна, я люблю всіх моїх черниць. Та й вони теж — які більше, які менше — перейняли мою вдачу, і всі одна одну люблять. Але

як же таке слабке здоров'ячко могло встояти проти стількох мук? Як ці рученьки й ніжечки та не вломилися? Як такий тендітний організм усе це витримав? Як тільки блиск цих очей не згас у сльозах? Жорстокі! Скрутити вірьовками ці ручки!..

І вона брала мої руки й цілувала їх.

— Залити сльозами ці очі!..

І вона цілувала мені очі.

— Виривати скарги й стогін з оцих уст!..

І вона цілувала мене в уста.

— Безперестану затьмарювати хмарами смутку таке чарівне й ясне обличчя!..

І вона цілувала його.

— Зв'язати троянди цих щік!..

І вона гладила рукою й цілувала мої щоки.

— Спотворювати цю голівку! Рвати це волосся! Засмучувати це чоло турботами!..

І вона цілувала мені голову, чоло, волосся.

— Насмілитися накинути на цю шию вірьовку і шматувати ці плечі гострими колючками!..

І вона зсувала мою накидку з шиї та голови, відкочувала верх мого плаття; волосся моє розсипалося по відкритих плечах, груди були напівоголені, і вона вкривала поцілунками і шию, і плечі, і груди.

Тут по тому, як вона вся тремтіла, як плуталася її мова, як блукали її очі й руки, як її коліно тиснулося між моїми коліньми, як палко вона пригортала мене до себе і як несамовито її руки обіймали мене,— я здогадалася, що то підступає її хвороба. Не знаю, що діялося в мені самій, але мене поймав жах, я вся тремтіла, знемагала, і це підтверджувало мою підозру, що та хвороба заразлива.

Я сказала їй:

— Паніматонько, гляньте, що ви зі мною зробили! Коли хто зайде...

— Залишся, залишся...— промовила вона здавленим голосом,— ніхто не зайде...

Проте я спробувала підвестися й вирватися від неї і сказала їй:

— Остерезіться, паніматонько, а то ваша хвороба знов уразить вас. Дозвольте вже мені піти...

Я хотіла піти,— так, так, безумовно, хотіла,— але не могла. Була зовсім безсила, ноги в мене підламува-

лись. Вона сиділа, а я стояла; вона потягла мене до себе, і я боялася впасти на неї та забити її. Тоді я сіла на край ліжка й сказала їй:

— Паніматонько, не знаю, що зі мною, але мені недобре.

— І мені теж,— промовила вона,— але спочинь хвилинку, це минеться, це дрібниця...

Справді, моя настоятелька заспокоїлась, і я теж. Ми були обидві знеможені; я схилилась на її подушку, вона поклала голову мені на коліно, притулившись чолом до моєї руки. В такому стані ми просиділи кілька хвилин. Не знаю, про що вона думала, що ж до мене, то я й не могла ні про що думати, бо була вкрай знесилена.

Ми обидві мовчали. Аж ось настоятелька заговорила перша й сказала мені:

— Сюзанно, з того, що ви розказали мені про вашу першу настоятельку, мені здалося, що вона вам була дуже дорога.

— Дуже.

— Вона любила вас не більше, ніж я, але ви любили її більше... Чого ж ви мовчите?

— Я була нещасна, вона полегшувала мої муки.

— Але звідки у вас взялася відраза до монастирського життя? Ви не все мені сказали, Сюзанно.

— Даруйте, паніматко.

— Як! Не може ж бути, щоб такій гарненькій, як ви,— а ви ж таки, дитинко моя, дуже гарна, ви й самі не знаєте, яка ви гарна,— не може бути, щоб ніхто вам про це не казав.

— Мені казали.

— А той, хто це казав, не був вам неприємний?

— Ні.

— І він припав вам до серця?

— Аж ніяк.

— Як! Ваше серце ніколи нічого не почувало?

— Нічого.

— Як! Хіба то не пристрасть, потаємна чи, може, невгодна батькам, навіяла вам відразу до монастиря? Звіртеся мені, я поблажлива.

— Мені, люба паніматонько, нема з чим звірятися вам.

— Тоді скажіть все-таки, звідки взялася ваша відраза до монастирського життя?

— А з самого того життя. Я ненавиджу його обов'язки, заняття, відлюдництво, підневільність. Мені здається, що я покликана до іншого.

— Але чому вам так здається?

— Тому що нудьга гнітить мене, я нудьгую.

— Навіть тут?

— Так, паніматонько, навіть тут, незважаючи на всю вашу ласку до мене.

— А чи не відчуваєте ви в собі якихось потягів, бажань?

— Ніяких.

— Вірю; ви, здається мені, дівчина спокійної вдачі.

— Досить спокійної.

— Навіть холодної.

— Не знаю.

— Ви не знаєте мирського життя?

— Трохи знаю.

— Чим же воно вабить вас?

— Цього я й сама як слід не розумію. А проте воно, мабуть, таки має якісь принади.

— Жалкуєте за волею?

— Так, за нею, а може, й ще багато за чим іншим.

— А це інше, що ж воно таке? Скажіть мені, серденько, щиро: ви хотіли б вийти заміж?

— Авжеж, краще було б мені вийти заміж, ніж бути тим, що я є.

— А чим же краще?

— От цього я не знаю.

— Не знаєте? А скажіть, яке враження справляє на вас присутність чоловіка?

— Ніякого. Коли він розумний і добре говорить, мені приємно його слухати; коли він гарний на вроду, я помічаю його.

— І ваше серце лишається спокійним?

— Досі ще не знало хвилювань.

— Як! Коли чоловіки палко дивилися вам в очі, ви не відчували...

— Іноді відчувала ніяковість,— вони змушували мене опускати очі.

— І це вас зовсім не хвилювало?

— Зовсім.

— І ваші почуття вам нічого не говорили?

— Я не знаю, що то за мова почуттів.

— А проте вони свою мову мають.

— Можливо.

— І ви її не знаєте?

— Анітрохи.

— Як! Ви... Та це ж така солодка мова! А хотіли б ви знати її?

— Ні, паніматонько, навіщо вона мені?

— Щоб розвіяти вашу нудьгу.

— А може, щоб збільшити її. І, крім того, що значить та мова почуттів, коли нема до кого з нею звертатись?

— Коли тією мовою говорять, то завжди до когось; так воно, безперечно, краще, ніж розмовляти самій із собою, хоч і від цього можна мати втіху.

— Я на цьому зовсім не розуміюсь.

— Якби ти, серденько, схотіла, то я б тобі пояснила.

— Ні, паніматонько, ні. Я нічого не знаю і волію краще не знати нічого, ніж набути знань, які можуть зробити мене тільки ще більш нещасною. У мене немає бажань, та я й не хочу шукати таких, яких не змогла б задовольнити.

— А чому не змогла б?

— А як би змогла?

— Отак, як я.

— Як ви! Таж у монастирі нікого нема!

— Тут є я, серденько мое, і є ви.

— Ну то й що ж? Що я вам? І що ви мені?

— Яка невинність!

— О, це правда, паніматонько! Я дуже невинна, але я воліла б краще померти, ніж перестати бути такою.

Не знаю, що в цих останніх словах могло бути неприємного для неї, але від них вона раптом перемінилася на обличчі, стала серйозна, наче чимсь збентежена. Рука її, що лежала на моему коліні, перестала його стискувати, а потім вона забрала ту руку зовсім. Очі її були опушені.

— Паніматонько,— промовила я до неї,— що я таке зробила? Може, прохопилася якимсь словом, що вас образило? Даруйте мені. Я ж користаюся з волі, якої ви мені надали, і кажу вам усе, не думаючи, а втім, коли б і обдумувала, говорила б не інакше, а може, й ще гірше. Адже я нічогоісінько не знаю про всі ті речі, про які ми оце розмовляємо! Даруйте мені...

На цих словах я оповила руками шию настоятельки й припала головою до її плеча. Вона теж обняла мене й дуже ніжно пригорнула до себе. Отак ми пробули якусь хвилину, і тоді вона, опанувавши себе, знову лагідна й безжурна, спитала мене:

— Сюзанно, ви добре спите?

— Дуже добре,— відповіла я,— особливо останнім часом.

— Засинаєте зразу?

— Звичайно, так.

— А от коли не засинаєте зразу, про що ви думаєте?

— Про своє минуле життя, про те, що ще лишається прожити, або молюся богу, або плачу, що ж іще?

— А вранці, коли ви рано прокидаєтесь?

— Встаю.

— Зразу?

— Зразу.

— Так ви не любите помріяти?

— Ні.

— Поніжитись на подушці?

— Ні.

— Порозкошувати в теплому ліжку?

— Ні.

— Ніколи?..

Тут вона запнулася, та й було чому. Те питання, що вона мала мені поставити, було погане, і я, може, роблю ще гірше, згадуючи про нього, але ж я вирішила нічого не таїти. Вона спитала:

— Вас ніколи не брала спокуса помилуватися на свою вроду, подивитися, яка ви гарна?

— Ні, паніматонько. Не знаю, чи така вже я гарна, як ви кажете, та коли б воно було й так, то гарною ж буваеш для інших, а не для себе.

— А вам ніколи не спадало на думку провести руками по цих чудових персах, по стегнах, по животу, по всьому своєму тілу, такому пружному, ніжному та білому?

— О ні, такого не було! Це ж гріх, і коли б таке зі мною сталося, не знаю, як би я в тому призналася на сповіді...

Не пам'ятаю, про що ми ще говорили, коли це прийшли доповісти настоятельці, що її просять до приймальні. Мені здалося, що ця звістка про чиїсь відвіди-

ни її роздратовала і що вона воліла б краще побалакати ще зі мною, хоч предмет нашої розмови зовсім і не вартий був того, щоб за ним шкодувати. Проте ми розлучились.

Ніколи ще монастирська громада не знала такого щасливого життя, як з часу мого вступу до неї. Настоятелька начебто позбулася нерівностей своєї вдачі; казали, що то я так згладила їх. Вона навіть надала громаді, з ласки до мене, кілька днів відпочинку й так званих свят. У такі дні годують трохи краще, ніж звичайно, відправи бувають коротші, а весь час між ними приділяється відпочинкові. Але ця щаслива пора мусила минутися і для інших, і для мене.

Після сцени, яку я вам щойно змалювала, відбулося чимало інших, подібних до неї,— їх я обминаю. А ось продовження першої.

Яксь тривога почала охоплювати настоятельку: вона марніла, втрачала свою веселість і спокій. Наступної ночі, коли всі вже спали і в монастирі запанувала тиша, вона встала з ліжка і, поблукавши якийсь час коридорами, підійшла до моєї келії. Сон у мене чуткий, і мені здалося, що я пізнаю її ходу. Вона спинилася і, мабуть, притулившись чолом до моїх дверей, так стукнула в них, що коли б я й спала, то прокинулась би. Я мовчала, мені почулося, ніби там якась жінка жалібно стогне й зітхає. Спочатку я вся затремтіла, потім наважилася проказати «Ave»*. Замість відповісти, вона тихесенько відійшла від дверей, а за якийсь час повернулася й знову почала стогнати та зітхати. Я ще раз проказала «Ave», і вона відійшла вдруге. Я заспокоїлася і заснула. Поки я спала, вона увійшла й сіла поруч мого ліжка. Запона була напіввідслонена; та, що увійшла, держала в руці свічку, якою освітлювала мені обличчя, й дивилася, як я сплю,— в такій принаймні позі я побачила її, коли розплющила очі. То справді була настоятелька.

Я враз схопилася. Вона побачила мій переляк і промовила:

— Заспокойтесь, Сюзанно, це я...

Я знов поклала голову на подушку й спитала її:

---

* Назва і перше слово католицької молитви матері божій (лат.).

— Що ви тут робите, паніматонько, в таку пору? Що могло привести вас сюди? Чому ви не спите?

— Не можу заснути,— відповіла вона,— давно вже не сплю. Невідступні кошмари мучать мене. Ледве заплющу очі, як у моїй уяві постають ті муки, яких ви зазнали: я бачу вас у руках тих нелюдок, бачу ваше волосся, розсипане пасмами по обличчю, бачу вас із закривавленими ногами, з смолоскипом у руці й вірьовкою на шиї, і мені здається, що вони зараз уб'ють вас. Я кидаюся, тремчу, все тіло обливається холодним потом, хочу прийти вам на поміч, скрикую, прокидаюся і вже марно стараюся знову заснути. Отаке сталося мені цієї ночі. Страх мене взяв: я подумала, чи не віщує мені небо якогось нещастя, що трапилось з моєю голубонькою. Я встала й підійшла до ваших дверей. Прислухалася, і мені здалося, що ви не спите. Ви заговорили, я відійшла, потім вернулася, ви знову заговорили, і я знову відійшла. Тоді вернулася ще раз, і коли подумала, що ви вже спите, зайшла. Я вже якийсь час сиджу коло вас і боюсь розбудити. Спочатку я вагалася — чи відслонити запону, і вже хотіла піти, боячись порушити ваш спокій, та не змогла перебороти бажання поглянути, чи добре себе почуває моя люба Сюзанна. Я оце дивилася на вас: яка ж ви гарна, навіть коли спите!

— Яка ви добра, паніматонько!

— Я змерзла, зате тепер знаю, що моїй дитині не загрожує ніяке лихо, і думаю, що засну. Дайте мені вашу руку.

Я дала їй руку.

— Який спокійний пульс, який рівний! Ніщо її не хвилює.

— Сплю я досить спокійно.

— Яка ви щаслива!

— Паніматонько, ви ж іще більше змерзнете!

— Ваша правда, до побачення, серденько, до побачення, піду вже.

Проте вона не йшла і все дивилася на мене. З очей у неї скотилися дві сльозинки.

— Паніматонько,— сказала я,— що це вам? Ви плачете. Як же мені шкода, що я розповіла вам про свої злигодні!..

Вона миттю зачинила двері, погасила свічку й кинулася до мене. Обійнявши мене, вона лягла на ковдрі

поруч зі мною, припала обличчям до мого, і щоки мої зросилися її сльозами. Вона зітхала й казала мені жалібним і уриваним голосом:

— Серденько, згляньтеся на мене! -

— Що вам, паніматонько? — спитала я.— Може, вам недобре? Що треба зробити?

— Мене трусить,— сказала вона,— я вся тремчу, смертельний холод проймає мене.

— Хочете, я встану, і ви ляжете в моє ліжко?

— Ні,— мовила вона,— вам не треба вставати; відгорніть лише трохи ковдру, щоб я ближче присунулася до вас; я тоді зогріюсь і очуняю.

— Паніматонько,— відказала я їй,— це ж заборонено. Що скажуть, коли дізнаються? Я бачила, як на черниць накладали епітимію і за значно менші провини. В монастирі святої Марії був такий випадок, коли одна черниця прийшла вночі до келії другої черниці,— то була її близька подруга,— так я вам і сказати не можу, чого тільки лихого про них не подумали. Духівник не раз питав мене, чи не пропонував мені хто коли-небудь спати зі мною, і суворо наказав не допускати цього. Я навіть розказала йому, як ви пестили мене, бо мені ж ті пестоші здаються цілком невинними, але він про це зовсім не такої думки. Сама не знаю, як я забула його поради, а в мене ж був твердий намір з вами про це поговорити.

— Серденько,— мовила вона,— навкруги все спить, ніхто нічого не знатиме. Тут я нагороджую і я караю, і що б там про це не казав духівник, а я не бачу нічого поганого в тому, що подруга пускає до себе в ліжко охоплену тривогою подругу, коли та прокинулася вночі і, незважаючи на холод і пізню годину, прийшла подивитись, чи не загрожує її любов'язі якась небезпека. Хіба вам, Сюзанно, в батьківському домі ніколи не доводилося спати в одному ліжку з сестрою?

— Ні, ніколи.

— А коли б трапилася така нагода, хіба б ви посоромилися це зробити? Якби ваша сестра, стривожена й заціпеніла від холоду, прийшла до вас і попросила собі місця поруч з вами, то ви б їй відмовили?

— Думаю, що ні.

— А хіба я вам не матінка?

— Так, звичайно, але ж це заборонено.

— Любонько моя, я сама це забороняю іншим, а от вам я це дозволяю і прошу у вас цього. Мені б тільки хвилинку погрітись, і я піду. Дайте мені руку...

Я дала їй руку.

— Ось доторкніться,— мовила вона,— бачите, тремчу, змерзла, тіло холодне, мов у мармурової статуї...

І це була правда.

— Ох, паніматонько,— сказала я,— так і занедужати можна. Але постривайте, я зараз посунуь на край ліжка, а ви ляжете на тепле.

Я примостилася збоку, підняла ковдру, і вона лягла на моє місце. Ох, як їй було недобре! Вона вся тремтіла з голови до ніг. Вона хотіла щось мені сказати, хотіла підсунутися ближче до мене, але не могла й слова вимовити, не могла поворухнутись.

— Сюзанно, любонько,— прошепотіла вона,— присуньтєся трошки ближче...

Вона простягала руки, але я поверталася до неї спиною. Тоді вона обережно пригорнула мене до себе, просунувши свою праву руку мені попід тілом, а ліву понад ним, і промовила:

— Я дуже змерзла, так залякла, що боюсь і доторкнутись до вас, щоб вам не зашкодити.

— Не бійтєсь нічого, паніматонько.

Вона зараз же поклала одну руку мені на груди, а другою обвила мій стан. Ноги її були простягнуті попід моїми ногами, і я стискала їх, щоб зогріти, а люба паніматка казала мені:

— Ах, любонько, бачите, як швидко зогрілися мої ноги, бо ніщо не відділяє їх від ваших.

— А що ж заважає вам,— промовила я,— усій отак зогрітись?

— Ніщо, коли не заперечуєте.

Я повернулася обличчям до неї, вона закотила сорочку, і я вже хотіла закотити свою, коли раптом хтось несамовито грюкнув двічі в двері. Жахнувшись, я схоплююсь із ліжка в один бік, настоятелька — в другий. Ми прислухаємось і чуємо, як хтось навшпиньках підходить до сусідньої келії.

— Ох, це сестра Тереза! — промовила я.— Вона, певне, бачила, як ви проходили коридором і зайшли до мене. Вона підслухала нас і, мабуть, почула нашу розмову. Що вона тепер скаже!..

Я була ні жива ні мертва.

— Так, то вона,— роздратовано сказала настоятель-ка,— то вона. Я в цьому певна. Але сподіваюсь, що вона тепер довго пам'ятатиме свою зухвалість.

— Ох, паніматонько,— промовила я,— не завдавай-те їй лиха.

— До побачення, Сюзанно, добраніч,— сказала вона мені.— Лягайте, спіть добре, від вранішньої молитви я вас звільняю. Піду до тієї навіженої. Дайте мені руку...

Я простягла їй руку через ліжку. Вона закотила рукав моєї сорочки, зітхаючи, вкрила поцілунками всю руку, від кінчиків пальців аж до плеча, і тоді пішла, запевняючи, що тепер ота зухвала, що насмілилась порушити її спокій, запам'ятає це надовго. Я зараз же пересунулася до другого краю ліжка, ближче до дверей, і прислухалася: настоятелька зайшла до сестри Терези. Мені хотілося встати й піти виступити посередницею між нею і настоятелькою, коли б настоятелька надто круто повелася з нею. Але я була така схвильована, почувала себе так недобре, що воліла краще залишитися в ліжку. Та заснути не могла. Я думала, що ось тепер про мене заговорить увесь монастир, що цю пригоду, хоч не було в ній нічого особливого, переказуватимуть з найжахливішими подробицями, що тут мені тепер буде ще гірше, ніж у Лоншані, де мене обвинуватили казна в чому, що про нашу провину дізнається начальство, що нашу паніматку усунуть і нас обох суворо покарають. А тим часом я була насторожі, все прислухалася й нетерпляче чекала, коли ж паніматка вийде від сестри Терези. Та цю справу, очевидно, не так легко було залагодити, бо вона пробула в неї мало не цілу ніч. Як я її жаліла! Адже вона була в самій сорочці і вся тремтіла від гніву й холоду.

Вранці мені дуже хотілося скористатися з дозволу настоятельки і довше поспати; проте мені спало на думку, що цього не слід робити. Я мерщій одяглася і першою з'явилася на церковному криласі, куди-ні настоятелька, ні сестра Тереза не прийшли зовсім, чим я була дуже задоволена: по-перше, тому, що почувала б себе ніяково в присутності сестри Терези, а по-друге, тому, що раз їй дозволено було не приходити до вранішньої відправи, значить, вона добилася прощення настоятельки,

а та ж не могла її простити інакше, як тільки на умовах, які мусять мене заспокоїти. Я вгадала.

Як тільки відправа кінчилася, настоятелька прислала по мене. Я зайшла до неї. Вона була ще в ліжку, здавалася зовсім знесиленою; вона мені сказала:

— Я змучилася, зовсім не спала. Сестра Тереза божевільна. Коли таке трапиться з нею ще раз, я її замкну.

— Ох, паніматонько,— сказала я їй,— не робіть цього ніколи.

— Це залежатиме від її поведінки. Вона пообіцяла мені виправитись, і я сподіваюсь на це. А ви, любя Сюзанно, як ви себе почуваете?

— Добре, паніматонько.

— Хоч трохи спочили?

— Дуже мало.

— Мені сказали, що ви були на криласі. Чому не залишилися подрімати ще в ліжку?

— В ліжку я недобре б себе почувала. До того ж, подумала, що краще буде...

— Ні, нічого негожого в тому не було б. Але мені щось хочеться трохи заснути. Раджу й вам піти до себе й теж поспати, якщо тільки ви не волієте краще примоститися отут, поряд мене.

— Паніматонько, я вам безмірно вдячна, але я звикла спати сама, і з кимсь удвох не змогла б заснути.

— Ну, то йдіть. Я не спущуся до трапезної обідати, мені подадуть сюди. Може, не встану й до кінця дня. Ви та ще декілька черниць, яких я вже повідомила, прийдете до мене.

— І сестра Тереза теж буде? — спитала я.

— Ні,— відповіла настоятелька.

— Ну, я за тим не шкодую.

— А чому?

— Не знаю, мені начебто страшно зустрітись з нею.

— Заспокойся, дитино моя. Ручуся, що вона тебе більше боїться, ніж ти мала б боятися її.

Я покинула настоятельку і пішла спочити. Після полудня знову з'явилася до неї і застала в її келії досить численне зборище наймолодших і найвродливіших черниць нашого монастиря. Інші тільки навідали настоятельку та й пішли собі. Вас, пане маркіз, як людину, що добре знається на живописі, я можу запевнити, що по-

дивитись на ту картину було б дуже приємно. Уявіть собі майстерню і в ній десятеро-двадцятьоро дівчат, що з них наймолодшій, може, років п'ятнадцять, а найстаршій не більше двадцяти трьох, і настоятельку, що напівлежала на своєму ліжку, жінку років під сорок, білу, свіжу, повновиду, з досить милим подвійним підборіддям, з округлими, немовби виточеними руками й довгими пальцями в ямочках, з великими чорними очима, жвавими й ніжними, майже ніколи не відкритими цілком, а більше напівприщуленими, так наче їхній господині було несила розплющувати їх, з червоними, як троянда, губами, білими, як молоко, зубами, рум'яними жоками й дуже приємним обрисом голови, що спочивала на високій і м'якій подушці. Руки, м'яко простягнуті по боках, лежали на підкладених під лікті подушечках. Я сиділа на краю її ліжка і не робила нічого, ще одна черниця — в кріслі, з маленькими п'яльцями на колінах, інші примостились коло вікон і плели мереживо, а були й такі, що посідали долі, на подушках, поздійманих із стільців: дехто шив, дехто вишивав, а дехто розщипував тканину або пряв на маленькій прядці. Тут були й біляві, й чорняві, жодна з них не скидалася на інших, хоч усі були вродливі. Вдачею були так самі різні, як і з обличчя: гі безжурно-спокійні, а ті веселі, а були ще й серйозні, задумливі або журливі. Як я вже сказала, всі, крім мене, працювали. Тут неважко було відрізнити подружок від тих, що ставилися одна до одної байдуже або й вороже. Подружки сиділи або поруч одна одній, або навпроти. Не припиняючи своєї роботи, вони перекидалися словами, радилися, крадькома переглядалися, потискували одна одній пальці, передаючи шпильку, голку або ножиці. Настоятелька поглядала на них і при цьому одній дорікала за старанність, другій за неробство, цій за байдужість, тій за журливість. Деяким веліла показати їй роботу, хвалила або гудила, а на одній поправила головний убір..

— Покривало надто зсунуте наперед... Накідка надто закриває обличчя, недосить видно щіки... Оці зборки виглядають погано...

До кожної вона зверталася з легким докором або з ласкавим словом.

Тим часом як усі отак працювали, я почула тихий стукіт і пішла до дверей.

— Ви ж вертайтеся, Сюзанно,— сказала мені настоятелька.

— Так, паніматонько.

— Неодмінно вертайтеся, бо я маю сказати вам де-що важливе.

— Зараз же вернуся...

То була сердешна сестра Тереза. Якусь мить вона стояла мовчки, я теж; потім я сказала їй:

— Люба сестро, це ви мене хотіли бачити?

— Так.

— Чим можу стати вам у пригоді?

— Зараз скажу вам. Я накликала на себе неласку нашої любої паніматки. Я гадала, що вона мене простила, і мала певну підставу так гадати. Проте ось ви усі зібрались у неї, а я не там,— мені наказано залишитись у себе.

— А ви бажали б зайти?

— Так.

— І хотіли б, щоб я попрохала на те дозволу?

— Так.

— Заждіть, серденько, зараз піду до неї.

— І справді обіцяєте попросити за мене?

— Безперечно, так. Та й чому б мені цього вам не пообіцяти, а, пообіцявши, чому б і не зробити?

— Ох,— зітхнула вона, ніжно дивлячись на мене,— я прощаю їй, прощаю її прихильність до вас, адже ви володієте всіма чарами — прекрасним тілом і прекрасною душею.

Я була рада нагоді зробити їй цю маленьку послугу і зараз же вернулася до келії. Поки мене не було, інша черниця зайняла моє місце на краю настоятельчиного ліжка: вона нахилилася до настоятельки, спершись ліктем між її коліньми, і показувала їй свою роботу. Настоятелька, майже зовсім сплющивши очі, казала їй «так» і «ні», майже не дивлячись на неї. Я підійшла й стала поруч, та вона й цього не помітила. Проте незабаром вона вийшла з своєї задуми. Черниця, що зайняла моє місце, відступила його мені. Я сіла і, лагідно схилившись до настоятельки, яка трохи підвелася на своїх подушках, подивилася на неї мовчки, але так, ніби хотіла чогось попросити в неї.

— Ну,— мовила вона,— що там таке? Кажіть, чого ви хочете? Хіба я можу вам у чомусь відмовити?

— Сестра Тереза...

— Розумію. Я дуже нею незадоволена, але сестра Сюзанна просить за неї, і я її прощаю. Підіть скажіть їй, що вона може ввійти.

Я побігла. Сердешна сестриця чекала коло дверей. Я запросила її увійти. Вона ввійшла, тремтячи, опустивши очі, в руках тримала довгий шматок серпанку, прикріплений до викройки, але не ступила й кроку, як він вислизнув у неї з рук. Я підняла його, взяла її під руку й підвела до настоятельки. Тереза впала навколішки, схопила її руку й поцілувала, зітхаючи, з сльозами на очах, потім узяла мою руку, з'єднала її з рукою настоятельки і поцілувала наші руки. Настоятелька знаком дозволила їй підвестися й сісти там, де їй хочеться; так вона й зробила.

Подали угощення. Настоятелька встала з ліжка, але не сіла з нами; вона походжала навколо стола, одній сестрі клала руку на голову, тихенько відхиляла її назад і цілувала в лоб, другій підіймала накидку на шиї, торкалася її рукою і, спершись на спинку її крісла, затримувалась на хвилинку, далі переходила до третьої, гладила її або прикладала долоню їй до губів. Потрошку ласуючи поданими солодощами, вона частувала ними то ту, то ту. Походивши отак якийсь час, вона зупинилася навпроти мене, вдивляючись мені в обличчя очима, сповненими ніжності й любові; тим часом інші черниці, особливо сестра Тереза, опустили очі, так наче боялися завадити їй або відвернути її увагу. Коли всі вдосталь поласували угощенням, я сіла до клавесина і проакомпанувала двом сестрам, що мали приємні голоси і співали вірно, зі смаком, хоч ніколи й не вчилися. Я теж співала, сама собі акомпануючи. Настоятелька підсіла збоку до клавесина і, здавалося, зазнавала величезної втіхи, слухаючи мене та дивлячись на мене. Інші стояли й слухали, нічого не роблячи, а деякі взялися знову до роботи. Вечір пройшов дуже приємно. Після музики всі розійшлися.

Я хотіла піти разом з іншими, але настоятелька сплила мене:

— Котра година? — спитала вона.

— Скоро шоста.

— Зараз прийдуть деякі черниці з нашої монастирської ради. Я обміркувала те, що ви розповіли мені про

ваш вихід з лоншанського монастиря, і поділилася з ними моїми думками. Вони зі мною погодились, і ми маємо зробити вам одну пропозицію. Не може бути, щоб нам не вдалося домогтися свого, а коли вдасться, то трохи зросте достаток монастиря, та й вам дещо перепеде...

О шостій годині прийшли радниці. Монастирська рада складається завжди з зовсім дряхлих, дуже старих черниць. Я встала, вони сіли, і настоятелька мовила до мене:

— Сестро Сюзанно, чи не казали ви мені, що вкладом у наш монастир ви завдячуєте добродійності пана Манурі?

— Так, паніматонько.

— Тож я не помилилася, і виходить, що лоншанські сестри володіють і далі вкладом, внесеним вами при вступі до їхнього монастиря.

— Так, паніматонько.

— Вони вам нічого не повернули?

— Ні, паніматонько.

— І не сплачують вам ніякої пенсії?

— Ні, паніматонько.

— Це несправедливо. Я повідомила про це наших радниць, і вони, як і я, гадають, що ви маєте право вимагати від них, щоб вони або передали ваш вклад до нашого монастиря, або призначили вам ренту. Те, чим ви завдячуєте панові Манурі та його турботам про вашу долю, не має нічого спільного з тим, що вам винні сестри лоншанського монастиря, і своїм вкладом за вас він не покрити їхнього боргу.

— Та я такого й не думаю, але, щоб у цьому переконатися, найпростіше було б йому написати.

— Безперечно, і якщо його відповідь буде така, як нам бажано, ось які маємо зробити вам пропозиції: ми від вашого імені порушимо судову справу проти лоншанського монастиря; наш монастир візьме на себе всі витрати, та вони й не будуть великі, бо, напевно, пан Манурі не відмовиться взяти на себе цю справу. І якщо ми виграємо процес, монастир поділить з вами пополам або ваш вклад, або ренту. Що ви думаєте про це, любя сестро? Ви не відповідаєте, задумались.

— Я думаю про те, що лоншанські сестри заподіяли мені багато лиха, і мені було б дуже прикро, якби вони уявили собі, що я мщуся.

— Йдеться не про помсту, а про справлення того, що вони вам винні.

— Ще раз стати предметом пересудів!

— От про що вам слід турбуватися менш за все: про вас майже не буде й мови. До того ж, наша громада бідна, а лоншанська багата. Ви будете нашою благодійницею, принаймні доки житимете. Ми, звичайно, й без того піклуватимемося про вас, ми ж вас усі любимо...

І всі черниці-радниці в один голос:

— Хто б її не полюбив! Вона просто чарівна.

— Я кожної хвилини можу померти, а нова настоятелька, можливо, й не почуватиме до вас такої ніжності, як я. Ох, ні, вона її, напевне, не почуватиме. Ви можете занедужати, у вас можуть виникнути якісь дрібні потреби, і в таких випадках буває дуже приємно мати в своєму розпорядженні трохи грошей, щоб полегшити життя собі або зробити щось для інших.

— Паніматоньки,— сказала я їм,— цих міркувань не можна нехтувати, раз уже ви зробили таку ласку, що їх мені висловили, але є й інші міркування, і вони турбують мене ще більше. А протє, що б мене не відвертало від вашої пропозиції, для вас я ладна всім поступитися. Єдина ласка, якої хочу просити у вас, паніматонько, — це не починати нічого, не порадившись в моїй присутності з паном Манурі.

— Дуже добре. Може, напишете йому самі?

— Як вам буде завгодно, паніматонько.

— Напишіть, і щоб не вертатися до цього вдруге, бо я таких справ не люблю,— вони нудять мене до смерті,— напишіть зараз же.

Мені дали перо, чорнило й папір, і я тут же написала панові Манурі, прохаючи його зробити мені ласку — приїхати до Арпажона, як тільки він знайде на це час, бо я знову потребую його допомоги та поради в одній досить важливій справі і т. ін. Листа було зачитано всій монастирській раді, схвалено й послано.

Пан Манурі приїхав за кілька днів. Настоятелька виклала йому суть справи, і він, не вагаючись і хвилини, погодився з її думкою. Мою делікатність у ставленні до лоншанських черниць усі визнали просто смішною і вирішили завтра ж розпочати проти них судову справу. Так і зробили. І ось, незважаючи на те, що я цього

зовсім не хотіла, моє ім'я знову з'являється в заявах, доповідних записках, на судових засіданнях, та ще й з такими подробицями, здогадами, брехнею і всякими мерзенними наклепами, які тільки можна вигадати, щоб очорнити людину в очах суддів і відвернути від неї громадську думку. Але, пане маркіз, невже адвокатам дозволено обмовляти людей, скільки їм заманеться? Невже нема на них ніякої управи? Коли б я могла завбачити, якої гіркоти завдасть мені ця справа, запевняю вас, що ніколи не згодилася б розпочати її. Хтось потурбувався навіть надіслати декільком черниціям нашого монастиря оголошені проти мене на суді документи. І наші черниці раз у раз заходили до мене розпитувати про подробиці жахливих подій, що в них не було і тіні правди. Чим більше виявляла я невідання, тим більше вважали мене за винну, і саме тому, що я нічого не пояснювала, ні в чому не признавалася і все заперечувала, вірили, що все в тих наклепах було правдою,— посміхалися, кидали мені невірзані, але дуже образливі натяки і, слухаючи запевнення в моїй невинуватості, тільки знизували плечима. Я плакала, впадала в розпач.

Але лихо ніколи само не ходить. Надійшов час іти на сповідь. Я вже повинилася в тому, як мене пестила настоятелька в перші дні мого перебування в монастирі. Духівник тоді суворо заборонив мені допускатися таких пестошів надалі. Але як відмовити в тому, що дає таку велику втіху тій, від якої цілком залежиш, і в чому сам не бачиш нічого поганого?

Цей духівник має ще відіграти велику роль у моїх спогадах, а тому мені здається доречним вас із ним познайомити.

Це чернець францисканського ордену, звати його отець Лемуан, йому не більше сорока п'яти років. Рідко коли можна побачити таке благородне обличчя. Воно в нього лагідне, ясне, відверте, усміхнене, приємне, коли він не думає про те, яким воно повинне бути; коли ж він про це згадує, чоло його вкривається зморшками, брови насуплюються, очі опускаються, і вся його осанка набирає суворості. Я не знаю двох більш несхожих людей, ніж отець Лемуан перед олтарем і отець Лемуан у приймальні, коли він там сам чи в чиємусь това-

ристві. А втім, такі всі особи чернечого стану, і я й саму себе не раз ловила на тому, що, йдучи до ґраток приймальні, я раптово зупиняюсь, поправляю на собі покривало й головну пов'язку, надаю певного виразу обличчю, очам, губам, відповідно складаю руки, відміню свою поставу й ходу, і всю ту показну смиренність у поведженні підтримую в собі більш або менш довго, залежно від того, з ким доводиться розмовляти.

Отець Лемуан високий на зріст, добре збудований, веселий і дуже люб'язний, коли не стежить за собою; він чудово говорить, у своєму монастирі має славу великого богослова, а в миру — великого проповідника. Своєю мовою він зачаровує слухачів. Ця людина знає багато такого, що не має нічого спільного з його саном. Він має приємний голос, знає музику, історію, мови. Він доктор Сорбонни. Дарма, що молодий, а вже досяг високого рангу в своєму ордені. Гадаю, що він не інтриган і не честолюбець; брати-францисканці люблять його. Він просив дати йому настоятельство в етампському монастирі, як спокійну посаду, де він зможе зосередитися на деяких розпочатих ним дослідженнях, і його туди й призначили. Для жіночого монастиря вибір духівника — справа дуже важлива: треба, щоб духовним пастирем була людина впливова й шановна. Тож і зробили все, щоб мати за духівника отця Лемуана, і таки дістали його згоду, принаймні для найважливіших випадків.

Напередодні великих свят по нього посилали монастирську карету, і він приїздив до нас. Треба було бачити, яким хвилюванням переймалася вся громада, чекаючи його, як усі раділи, як замикалися по своїх келіях, готуючись до сповіді, придумуючи, чим би можна було якнайдовше зайняти його.

Було це напередодні зелених свят. Чекали на його приїзд. Я була неспокійна, настоятелька це помітила й почала мене розпитувати. Я не потаїла від неї причини свого занепокоєння, і мені здалося, що вона стурбувалася ще більше, ніж я, хоч і намагалася мені того не показати. Вона назвала отця Лемуана диваком, посміялася з мого неспокою, спитала мене, чи може отець Лемуан краще від нашого сумління знати про невинність наших почуттів і чи моє сумління мені чимсь до коряє. Я відповіла, що ні.

— Ну й гаразд,— мовила вона.— Я ваша настоятелька, ви повинні коритися мені; і я вам наказую про ці дурниці не говорити йому зовсім. Та вам нема чого й ходити на сповідь, коли все, що ви маєте йому сказати,— отакі дрібнички.

Тим часом отець Лемуан приїхав, і я зібралася йти на сповідь, але найквалітивіші з черниць поперед мене заволоділи ним. Моя черга вже наближалася, коли настоятелька підійшла, відвела мене набік і сказала:

— Сестро Сюзанно, я обдумала те, що ви мені говорили. Вертайтеся до своєї келії, я не хочу, щоб ви йшли сьогодні на сповідь.

— А чому, паніматко? — спитала я.— Адже завтра велике свято, день, коли всі причащатимуться. Що ж про мене подумують, коли я одна не підйду до святого причастя?

— Це не має значення, хай собі говорять, що хочуть, але на сповідь ви не підете.

— Паніматонько,— промовила я,— коли правда, що ви мене любите, то не піддавайте ж мене такому приниженню, змилуйтесь, благаю вас.

— Ні, ні, це неможливо, ви наробите мені лиха з цією людиною, а я того зовсім не хочу.

— Ні, паніматонько, нічого такого не нароблю!

— Обіцяйте ж мені... Та ні, це зайва річ. Зайдете до мене завтра вранці й мені висповідаетесь. Ви не вчинили ніякого такого гріха, якого я не могла б вам сама простити й відпустити, і ви причащатиметесь разом з усіма. Йдіть.

З тим я й пішла від неї і сиділа в своїй келії сумна, стурбована, замислена, не знаючи, що робити: чи піти до отця Лемуана всупереч волі настоятельки, чи задовольнитися тим розгрішенням, що вона дасть мені завтра, і чи причащатися разом з усією громадою, чи не робити цього, що б про це не казали. Настоятелька зайшла до мене після сповіді у отця Лемуана, який спитав її, чому це мене зовсім не видно, чи не захворіла я. Не знаю, що вона йому відповіла, але кінець кінцем виявилось, що він жде мене в сповідальні.

— То що ж, ідіть туди,— мовила вона,— коли це вже так потрібно, але запевніть мене, що мовчатимете. Я вагалася. Вона наполягала.

— От дурненька!— казала вона.— Ну що, по-твое-

му, поганого в тому, щоб мовчати про те, в чому не було нічого поганого?

— А що поганого в тому, щоб про це сказати? — відповіла я.

— Нічого, але все-таки якось незручно. Хто знає, що може подумати про це така людина? Тож запевніть мене...

Я все ще вагалася, але кінець кінцем пообіцяла нічого не казати, якщо він мене не запитає, і пішла.

Я висповідалась і замовкла, але духівник сам спитав мене, і я нічого не приховала. Він мені поставив багато таких дивних запитань, що в них я навіть і тепер, пригадуючи їх, нічого не розумію. До мене він поставився вибачливо, але про настоятельку висловився так, що мене від його слів аж у дрож кинуло: він назвав її негідною, розпусною, поганою черницею, згубною жінкою, розбещеною душею і наказав мені, під страхом смертного гріха, ніколи не залишатися з нею сам на сам і не дозволяти їй ніяких пестошів.

— Але, панотче,— промовила я,— це ж моя настоятелька, вона може зайти до мене й покликати мене до себе, коли їй завгодно.

— Знаю, знаю, і це дуже мене засмучує,— сказав він.— Дякуйте богам, люба дитино, що він вас досі охороняє! Я не наслідуюсь висловитись перед вами ясніше, бо побоююсь, щоб через ті пояснення самому не стати спільником вашої негідної настоятельки та не зв'язати отруйним подихом, який разом з ними мимо моєї волі злетів би з уст моїх, ту ніжну квітку, що може зберегтися до вашого віку свіжою та незаплямованою тільки з особливої ласки провидіння. Але я просто наказую вам триматися подалі від вашої настоятельки, цуратися її пестошів, ніколи не заходити до неї самій і зачиняти перед нею свої двері, надто вночі; встати з ліжка, якщо вона зайде до вас всупереч вашій волі, вийти в коридор, кликати на поміч в разі потреби, бігти, хоч би й неодягнений, до підніжжя олтарів, криком кричати на весь монастир і зробити все, що любов до бога, страх гріха, святість вашого стану і турбота про спасіння душі підказали б вам, коли б сам сатана з'явився до вас і почав би вас переслідувати. Так, моя дитино, сатана, бо саме в цій подобі змушений я показати вам вашу настоятельку; вона погрузла в безодні гріха, вона намагається

туди затягти й вас, і ви, може, там би вже й були разом з нею, якби сама ваша невинність не вжахнула її і не спинила.

Потім, звівши очі д'гори, він вигукнув:

— Боже, охорони й надалі цю дитину... Прокажуйте за мною: *Satana, vade retro, apace, satana!** Якщо ця нещасна питає вас, скажіть їй усе, повторіть мої слова, скажіть, що краще б їй було на світ не родитись або самій кинутись у пекло, наклавши на себе руки.

— Але, панотче,— зауважила я,— ви ж оце її саму тільки що слухали.

Він не відповів мені нічого, але, глибоко зітхнувши, сперся руками на перегородку сповідальні, похилив на них голову, як людина, перейнята скорботою, і кілька хвилин простояв у такій позі. Я не знала, що думати, коліна мені тремтіли, якась незрозуміла тривога й розгубленість охопили мене. Так, мабуть, почував би себе подорожній, що йшов би в темряві поміж двох прірв, яких він не бачив би, та ще й чув би притому підземні голоси, які б йому з усіх боків кричали: «Тут тобі кінець!» Отець Лемуан подивився на мене і спокійно, але зворушено спитав:

— У вас міцне здоров'я?

— Так, панотче.

— Вам не дуже важко буде не спати одну ніч?

— Ні, панотче.

— Ну, добре,— промовив він,— сьогодні ви зовсім не ляжете спати, а зараз же після вечері підете до церкви, припадете ниць перед олтарем і там перебудете ніч у молитвах. Ви не знаєте, яка-загрожувала вам небезпека; тож подякуєте богові, що врятував вас від неї, а завтра підійдете до причастя разом з усіма черницями. Я накладаю на вас як епітимію лише обов'язок триматися подалі від настоятельки та цуратися її отруйних пестошів. Ідіть. Я, з свого боку, приєднаю мої молитви до ваших. Скільки ще мені доведеться за вас турбуватись! Я розумію всі наслідки поради, яку вам даю, але це мій обов'язок перед вами і перед самим собою. Бог наш влади́ка, а ми лише виконуємо волю його.

Я пригадую, пане, лише дуже невиразно все те, що він казав мені. Тепер, коли я порівнюю його слова в тому

---

* Сатано, відступися, геть від мене, сатано! (*Лат.*)

вигляді, як оце вам навела, з тим жахливим враженням, яке вони тоді справили на мене, то бачу, що одне одному зовсім не відповідає. Але це тому, що мій виклад уривчастий, незв'язний, і в ньому бракує багатьох його висловів, яких я не запам'ятала, бо з ними в мене не пов'язувалося певних уявлень, та я й не надавала тоді, як не надаю й тепер, ніякого значення речам, якими він обурювався найдужче. Ну що він, наприклад, знаходив такого дивного в сцені коло клавесина! Хіба не буває людей, на яких музика справляє дуже велике враження? Мені самі казали, що від деяких наспівів, деяких модуляцій я цілком змінююсь на обличчі: в такі хвилини я зовсім не тямлю себе й майже не усвідомлюю, що зі мною діється. Проте не думаю, щоб то був великий гріх. То чому ж такого самого не могло статися з моєю настоятелькою, вона ж бо, попри всі свої навіженства та неспокійність вдачі, була, безперечно, однією з найчутливіших у світі жінок? Вона без сліз не могла вислухати будь-якого хоч трохи зворушливого оповідання. Коли я їй розповіла свою історію, це так її засмутило, що на неї боляче було дивитись. Чому ж тоді він не вважав за гріх також і її співчутливість? А нічна сцена, що її розв'язки він ждав з смертельним страхом... Справді-таки, він людина занадто сувора.

Як би там не було, я виконала все, що він мені наказав і неминучі наслідки чого він, певна річ, передбачав. Вийшовши з сповідальні, я зараз же пішла стати навколішки перед олтарем. Розум у мене мутився від страху. Так я простояла до вечері. Настоятелька, занепокоєна тим, що зі мною могло статися, послала по мене. Їй відповіли, що я молюся. Вона кілька разів показувалася в дверях криласа, але я вдавала, що не помічаю її. Подзвонили до вечері. Я пішла до трапезної, поспіхом повечеряла, а як тільки вечеря скінчилася, зразу ж повернулася до церкви. Під час вечірнього відпочинку в рекреаційній залі я не з'явилася, а коли настав час розходитись по келіях та лягати спати, до себе теж не піднялася. Де я й що роблю, настоятелька не могла не знати. Коли вже була пізня ніч і все в монастирі замовкло, вона спустилася до мене. В моїй уяві постала подоба, в якій її показав мені духівник, і я вся затремтіла, не наслідувалася глянути на неї, боялася, що побачу її в огидливому образі, геть оповиту полум'ям, і тільки в думках прока-

зувала: «Satana, vade retro, arage, satana. Боже, захисти мене, прожени від мене цього демона».

Вона стала навколішки і, помолившись якийсь час, спитала мене:

— Сестро Сюзанно, що ви тут робите?

— Ви, панігатко, бачите.

— Знаєте, котра зараз година?

— Так, панігатко.

— Чому ви в належний час не лягли спати?

— Тому що хотіла приготуватися до завтрашнього великого свята.

— То ви хочете провести тут цілу ніч?

— Так, панігатко.

— І хто ж це вам дозволив?

— Духівник це мені наказав.

— Духівник не має права наказувати таке, що суперечить монастирському статуту, і я наказую вам іти й лягати спати.

— Це, панігатко, епітимія, яку він наклав на мене.

— Ви її замініте іншою покутою.

— Не в моїй волі вибирати.

— Ну-бо годі, дитино моя,— сказала вона,— ідіть. Вночі в церкві холодно, це може вам зашкодити. Помолитесь у себе в келії.

Тут вона схотіла взяти мене за руку, але я відсахнулася від неї.

— Ви цураєтесь мене,— промовила вона.

— Так, панігатко, я цураюся вас.

Заспокоєна святістю місця, присутністю божества, невинністю свого серця, я зважилася підвести на неї очі, та ледве глянула на неї, як зараз же голосно скрикнула й почала бігати, мов божевільна, по криласу, волаючи:

— Геть від мене, сатано!..

Вона за мною не гналася, стояла непорушно на своєму місці і тільки промовляла найзворушливішим та найніжнішим голосом, ласкаво простягаючи до мене руки:

— Що це вам? Звідки цей жах? Спиніться. Я не сатана, я ваша настоятелька, ваш друг.

Я спинилася, ще раз повернула до неї голову й побачила, що мене налякала дивна подоба, створена моєю уявою: вона стояла в такому місці, що світло від церковної лампади падало тільки їй на обличчя та на кінчики пальців, а решта її постаті вся була в тіні, і саме це й

надавало їй незвичайного вигляду. Трохи опам'ятавшись, я впала на одну з лав, поставлених на криласі. Вона підійшла й хотіла сісти поруч, тоді я підвелася й пересіла на іншу лаву. Отак я переходила з лави на лаву, а вона слідом за мною, аж поки я не дісталася до останньої лави. Тут я спинилася й почала благодіяти її залишити хоч одне порожнє місце між нею і мною.

— Хай буде й так,— сказала вона.

Ми сіли обидві, нас відділяло одне місце. Тоді на-стоятелька, звернувшись до мене, спитала:

— Чи не можете ви, сестро Сюзанно, пояснити, чому моя присутність нагонить на вас такий жах?

— Паніматонько, простіть мене,— відповіла я,— це йде не від мене самої, а від отця Лемуана. Він вашу любов до мене і ваші пестоші, в яких, мушу признатися, сама я не вбачаю нічого поганого, показав у найжахливіших барвах. Він звелів мені уникати вас, не заходити більше самій до вашої келії і вибігати з своєї, якщо ви зайдете до мене. Він змалював мені вас як демона. Чого тільки він не казав про вас!

— Так ви йому сказали?

— Ні, паніматонько, але я не могла ухилитися від відповідей на його запитання.

— То тепер я здаюся вам якимсь страховищем?

— Ні, паніматонько, я не можу перестати вас любити, не можу не цінувати всю вашу доброту і прошу вас не позбавляти мене її й далі, але я коритимусь моєму духівникові.

— То більше вже й не зайдете до мене?

— Ні, паніматонько.

— І мене вже у себе не прийматимете?

— Ні, паніматонько.

— Цуратиметься моїх пестошів?

— Мені це буде важко, бо я сама зроду пестлива і люблю, коли мене пестять, але так треба. Я пообіцяла це моєму духівникові і запряглася в цьому перед олтарем. Коли б я могла переказати вам, що він про це казав! А він же людина побожна, освічена. То навіщо б йому показувати мені небезпеку там, де її немає? Навіщо віддаляти серце черниці від серця її настоятельки? Та, мабуть, він пізнає у вчинках, зовсім невинних з вашого й з мого боку, зародок потайної розпусти, що його він вважає цілком розвиненим у вас і боїться, щоб ви не

розвинули його і в мені. Не постаю від вас, що, пригадуючи відчуття, яких я кілька разів зазнала... От як пояснити, паніматонько, що, повернувшись до себе від вас, я була така схвильована й замріяна? Як пояснити, що я не могла тоді ні молитись, ні щось робити? Як пояснити ту дивну тугу, що її я ніколи не знала раніше? Чого мене так клонило тоді на сон, хоч я ніколи вдень не сплю? Я гадала, що то була дія якоїсь заразливої хвороби, що з вас починала перекидатись на мене, але отець Лемуан дивиться на це зовсім інакше.

— І як же він на це дивиться?

— Він вбачає в цьому всю чорноту гріха, вашу цілковиту загибель і шлях до моєї. Хіба я тут щось розумію?

— Послухайте,— сказала вона,— ваш отець Лемуан просто фантазер. Це вже не перша отака його вихватка проти мене. Досить мені тільки ніжно та по-дружньому прив'язатися до якоїсь із сестер, як він зараз же старається задурити їй голову. Мало не довів до божевілля бідолашну сестру Терезу. Це починає мені набридати, і я таки цієї людини здихаюсь. Та й живе він за десять лье звідси; посилати по нього дуже незручно; коли він потрібний, його якраз і не буває. Але про це поговоримо при кращій нагоді. Отже, ви не хочете піднятися до себе?

— Ні, паніматонько, прошу вас, зробіть ласку, дозвольте мені перебути цю ніч тут. Якщо я не виконаю цього обов'язку, то завтра не наважусь підійти до причастя з усією громадою. А ви, паніматонько, причащайтеся?

— Звичайно.

— І отець Лемуан нічого вам не сказав?

— Ні.

— Та як же це так?

— А так, що не було в нього приводу мені що-небудь говорити. На сповідь ідуть лише признаватися в своїх гріхах, а я не бачу гріха в тому, що дуже ніжно люблю таку милу дитину, як сестра Сюзанна. Тут коли й є моя провина, то хіба лише в тому, що їй одній я віддала почуття, яке повинна була б розподілити рівною мірою між усіма сестрами громади. Але це від мене не залежить, я не можу заборонити собі помічати прекрасне там, де воно є, і не віддавати йому переваги. За це прошу прощення в бога, але не розумію, як це ваш отець Лемуан вбачає мою вічну загибель в цілком природній небезсто-

ронності, від якої так важко уберегтися. Я стараюся, щоб усі були щасливі, але є серед сестер такі, яких я шаную і люблю більше, ніж інших, тому що вони мені приємніші й заслуговують більшої шани. Оце й увесь мій гріх з вами. Чи ви вважаєте його таким великим, сестро Сюзанно?

— Ні, паніматонько.

— Ну, то покажімо ж іще кожна по короткій молитві, люба моя дитино, і тоді підемо до себе.

Я знов почала благати, щоб вона дозволила мені перебути ніч у церкві. Вона погодилася з умовою, що це більше не повториться, і пішла.

Я пригадувала те, що вона мені казала, і просила бога просвітити мене. Поміркувавши і все добре зваживши, я прийшла до висновку, що між двома особами, хоч би й однакової статі, може бути, принаймні в способі виявлення взаємної дружби, дещо непристойне, що отець Лемуан, як людина сувора, можливо, все прибільшує, але що його поради — уникати надмірної фамільярності настоятельки, а для того самій бути з нею дуже стриманою — слід додержуватись, і я твердо вирішила так і робити.

Вранці, коли черниці зібралися на криласі, вони застала мене на моєму місці. Всі вони підійшли до святого престолу й запричастилися, і на чолі їх, першою, йшла настоятелька, що остаточно переконало мене в її безневинності, не похитнувши, проте, прийнятого мною рішення. Крім того, я почувала до неї далеко не такий потяг, як вона до мене. Я мимоволі порівнювала її з моєю першою настоятелькою. Яка різниця! У цієї не було ні такої побожності, ні такої серйозності й гідності, ні такого запалу, ні такого розуму, ні такої любові до ладу.

За кілька коротких днів сталися дві значні події: по-перше, я виграла судовий процес проти лоншанських черниць, яких суд зобов'язав сплачувати монастиреві святої Євтропії, де я тепер перебувала, пропорціональну моєму вкладові пенсію; по-друге, до нас призначили нового духівника. Про це повідомила мене сама настоятелька.

Тим часом я більше не заходила до неї інакше, як у супроводі якоїсь сестри, і вона теж більше не прихо-

дила до мене сама. Вона повсякчас шукала мене, але я її уникала; вона це помічала й докоряла мені. Не знаю, що діялося в її душі, але, мабуть, щось незвичайне. Вона вставала вночі й блукала коридорами, найчастіше моїм. Я чула, як вона ходить туди й сюди, зупиняється коло моїх дверей, жалібно стогне, зітхає; я тремтіла й глибше забивалася в ліжку. Вдень, де б я не була, чи то на прогулянці, чи то в робітній кімнаті або в залі для відпочинку, вона цілими годинами нишком поглядала на мене, стараючись, щоб я того не помітила.

Вона підстерігала мене на кожному кроці: коли я спускалася, то заставляла її внизу сходів, і вона щоразу чекала на мене вгорі, коли я піднімалася. Одного разу вона спинила мене, стала на мене дивитись, не кажучи ні слова; сльози рясно полилися з її очей; потім, кинувшись на підлогу й стиснувши обома руками моє коліно, вона промовила:

— Жорстока сестро, проси в мене моє життя, я віддам його тобі, тільки не уникай мене. Я не можу більше жити без тебе...

У неї був жалюгідний вигляд: очі її погасли, вона схудла, змарніла. Це ж була моя настоятелька, і ось вона була біля моїх ніг і обіймала моє коліно, припавши до нього головою. Я простягла їй руки, вона палко схопила їх і то цілувала, то знов дивилася на мене. Я підвела її. Вона хиталась, насилу йшла, і я провела її до її келії. Коли я прочинила перед нею двері, вона, взявши мене за руку, але нічого при цьому не кажучи і на мене не дивлячись, тихенько притягла мене до себе, так, щоб я увійшла з нею в келію.

— Ні, паніматко, ні,— сказала я їй,— це я твердо вирішила. Так воно краще і для вас, і для мене. Я посадаю надто багато місця у вашій душі, а то втрата для бога, якому ви повинні віддати всю свою душу.

— Чи то ж вам мені цим дорікати?..

Розмовляючи з нею, я старалася визволити свою руку.

— Значить, не хочете зайти? — промовила вона.

— Ні, паніматонько, ні.

— Не хочете, сестро Сюзанно? Ви не знаєте, до чого це може призвести, ні, не знаєте. Я через вас помру...

Останні слова збудили в мені почуття, цілком протилежне тому, на яке вона сподівалась. Я миттю висмикнула свою руку і втекла. Вона обернулась, подивилася

мені вслід, потім зайшла до своєї келії, залишивши двері відчиненими, і почала жалібно стогнати. Я почула ті стогони, і вони зворушили мене. На якусь мить я завагалася, чи йти мені далі, чи повернутись, але тут якийсь незнане досі почуття відразу прокинулося в мені, і я пішла далі, хоч і картала себе, що лишила її в такому стані, бо від природи я співчутлива.

Я замкнулася у себе в келії, але ніяк не могла заспокоїтись, не знала, до чого взятись, пройшлася кілька разів по келії, замислена й стурбована, потім вийшла, знов повернулася і, нарешті, постукала в двері до сестри Терези, моєї сусідки. У неї була задушевна розмова з другою молодого черницею, однією з її подруг.

— Люба сестро,— звернулася я до неї,— мені дуже неприємно, що вас перериваю, але прошу приділити мені хвилинку, маю вам дещо сказати...

Вона пішла за мною до моєї келії, і я сказала їй:

— Не знаю, що діється з нашою матір'ю-настоятелькою, але вона в розпачі. Чи не пішли б ви її навідати, може, утішили б її...

Вона нічого мені не відповіла, залишила подругу у себе в келії, зачинила за собою двері й побігла до настоятельки.

Тим часом стан цієї жінки з кожним днем гіршав. Вона стала задумлива й серйозна. Веселощам, що не припинялися з дня мого приїзду до монастиря, раптом було покладено край. У всьому відновився найсуворіший лад, службу божу почали правити належним чином, сторонніх майже зовсім перестали пускати до приймальні, черницям заборонили ходити одній до одної, всі обрядові вправи стали виконувати якнайточніше. Черниці більше не збиралися у настоятельки, не ласували її угощеннями. Найлегші провини суворо каралися. До мене ще іноді звертались, щоб дістати прощення, але я категорично відмовлялася за будь-кого просити. Причина такої цілковитої зміни ні для кого не була таємницею; старі черниці не були з неї незадоволені, але молоді просто були в розпачі; вони сердито поглядали на мене, що ж до мене самої, то, упевнена в правильності своєї поведінки, я не зважала на їх поганий настрій і докори.

А настоятелька, якій я нічим не могла допомогти, хоч і не могла її не жаліти, спочатку перейшла від меланхолії до побожності, потім від побожності до маячін-

ня. Я не буду докладно описувати всіх послідовних змін її стану, бо це завело б мене в подробиці, яким не було б кінця-краю. Скажу вам тільки, що пропервах вона то шукала мене, то уникала зустрічі зі мною, часом ставилась і до мене, й до інших із своєю звичайною лагідністю, а часом переходила раптово до надмірної суворості; кликала нас до себе і тут же відсилала назад, надавала всім відпочинок і за хвилину касувала свій наказ, веліла скликати нас до церкви, і коли всі покірливо йшли туди, другий удар дзвону завертав усю громаду до келій. Важко уявити собі, яким неспокійним стало наше життя: день минав у тому, що ми то виходили з своїх келій, то до них повертались, то брались за молитовник, то відкладали його, то збігали сходами вниз, а то знову вгору, то опускали покривала, то піднімали їх. Ніч була майже така ж неспокійна, як і день.

Деякі черниці звертались до мене й натякали, що якби я виявила трохи більше поблажливості та уваги до настоятельки, все знову пішло б своїм звичаєм і порушений лад — чи, вірніше, безлад — відновився б.

Я сумно відповідала їм:

— Мені шкода вас, але скажіть ясно, що я мушу зробити...

Одні відвертались, опускаючи голову і не відповідаючи мені, другі давали такі поради, що їх неможливо було погодити з порадами нашого духівника. Я кажу про того, якого усунули з цієї посади, бо його заступника ми ще не бачили.

Настоятелька вночі вже не виходила. Цілими тижнями вона не показувалась ні на відправах, ні в хорі, ні в трапезній, ні в рекреаційній залі. То вона сиділа, замкнувшись у своїй келії, то блукала коридорами або спускалась до церкви, а то стукала в двері до черниць і жалібним голосом зверталась до кожної з них:

— Сестро така-то, моліться за мене... Сестро така-то, моліться за мене...

Пішла чутка, ніби вона готується до загальної сповіді.

Одного разу, прийшовши перша до церкви, я побачила папірець, прикріплений до завіси на ґратах. Я підійшла й прочитала.

«Любі сестри, закликаю вас, моліться за черницю, яка пішла блудними дорогами, забувши про свої обов'язки, і тепер хоче повернутися до бога...»

Мені хотілося зірвати папірець, проте я його залишила. За кілька днів з'явився другий папірець, на якому було написано:

«Любі сестри, закликаю вас, благайте у бога милосердя для черниці, яка визнала всю свою розпусність; вона велика...»

Іншим разом з'явився ще новий заклик, в якому говорилося:

«Любі сестри, благаю вас, просіть бога порятувати від розпачу черницю, яка втратила всяку віру в божественне милосердя...»

Усі ці заклики, в яких відбивалися жорстокі муки цієї збентеженої душі, завдавали мені глибокого смутку. Яюсь я зупинилася перед одним з таких закликів і стала питати себе, що ж то за розпусність, якою ця жінка собі докоряє, звідки в неї такий страх, в яких таких гріхах вона може себе винуватити. Мені спадали на пам'ять вигуки обурення, що вихоплювалися в мого духівника, я пригадувала його вислови, шукала в них смислу, не могла його дошукатись і все стояла нерухомо, глибоко поринувши в свої думки. Кілька черниць, поглядаючи на мене, розмовляли між собою і, як мені здавалося, були тієї думки, що й мені повсякчас загрожують такі самі жахи.

Нещасна настоятелька показувалась тепер між нами тільки з опущеним покривалом. Вона більше не втручалася в монастирські справи, ні з ким не розмовляла, часто радилася з новим духівником, якого до нас призначили. Це був молодий бенедиктинець. Не знаю, чи то він наклав на неї всю ту покуту, якій вона тепер себе піддавала, смиряючи свою плоть: тричі на тиждень постилася, бичувала себе, слухала службу божу, сидячи на найдальшій лаві. Ідучи до церкви, нам доводилось проходити повз її двері; вона лежала там долілиць на підлозі і не підводилась, аж поки всі не проходили. Вночі вона виходила з келії в самій сорочці, босоніж, і якщо випадково натрапляла на сестру Терезу або на мене, то відверталась і тулилась обличчям до стіни.

Одного разу, ідучи з своєї келії, я побачила її розпростертою долі: вона лежала, розкинувши руки й припавши обличчям до підлоги, і казала мені:

— Не спиняйтесь, ідіть, топчіть мене ногами, кращого я не варта.

За ті довгі місяці, протягом яких тривала її хвороба, решта монастирської громади встигла настраждатись і зненавидіти мене. Не буду вам наводити знов тих злигоднів, які випадають на долю черниці, котру ненавидять у монастирі,— тепер вони вже, мабуть, добре вам відомі. Мало-помалу я знов почала відчувати огиду до свого стану. І про цю огиду, і про всі свої муки я одверто розповіла новому духівникові. Звати його отець Морель. Це людина палкої вдачі, йому років під сорок. Він вислухав мене з великою увагою й цікавістю, побажав, щоб я розказала йому про всі події мого життя; змушував розповідати найдрібніші подробиці про мою сім'ю, про мої нахили, вдачу, про монастирі, в яких я жила раніше, про той, де була тепер, про те, що сталося між настоятелькою і мною. Я не потаїла перед ним нічого. Він, очевидно, не надав поведженню настоятельки зі мною такого значення, як отець Лемуаң, ледве кинув з приводу цього кілька слів, вважаючи, що з цим уже тепер покінчено, а от що його схвилювало найбільше, так це моя затаєна нехіть до чернецтва. В міру того як я відкривала йому свої найпотаємніші думки, зростала і його довіра до мене. Якщо я сповідалася йому, то й він так само зв'язався мені. Те, що він говорив мені про свої злигодні, достоту скидалося на все пережите мною: він пішов у ченці проти своєї волі, відчував до свого стану таку саму огиду і був гідний жалю не менше від мене.

— Але, любя сестро,— додавав він,— чим же цьому зарадити? Нам тепер лишається одне: зробити своє становище найменш прикрим, наскільки це можливо.

І тоді він давав мені поради, яких і сам додержував. Вони були мудрі.

— Цим, звичайно, не уникаєш мук,— казав він,— тільки легше зносиш їх. Люди в чернечому стані бувають щасливі лише стільки, скільки вони з свого хреста роблять собі заслугу перед богом. Тоді вони радо несуть його, самі йдуть назустріч мукам, і чим ті муки страшніші та частіші, тим вони більше з них радіють. Вони немовби обмінюють щастя теперішнє на щастя в майбутньому; вони забезпечують собі блаженство на небі, добровільно жертвуючи щастям на землі. Доволі настраждавшись, вони звертаються до бога: «Amplius, Do-

mine! — Ще більше додай нам мук, господи!..» І ніколи не буває, щоб бог не зглянувся на таке благання. Та коли такі самі муки, як і їм, посилаються вам або мені, то ми з вами не можемо сподіватися на таку саму винагороду за них, бо в нас немає того єдиного, що надає їм цінності, немає упокорення перед долею, і в цьому наше лихо. Але тут нічого не вдієш,— як я прищеплю вам ту добру властивість, якої вам бракує, коли я сам її не маю? А проте без цього ми віддаємо себе на погибель у майбутньому житті, не зазнавши зовсім щастя і в житті земному. Серед повсякчасних молитов та епітимій ми прирікаємо себе на вічні муки майже так само напевне, як і миряни серед життєвих утіх. Ми собі в усьому відмовляємо, вони тішаться, а муки після цього життя нас чекають однакові. Як же гірко бути ченцем або черницею, не маючи до того покликання! А саме таким і є наше з вами становище, і змінити його ми не можемо. На нас наділи важкі кайдани, і ми приречені на те, щоб тільки потрясати ними, без надії порвати їх. Постараймося ж, люба сестро, яюсь тягти їх і далі. Ідїть, я ще приїду побачитись з вами.

За кілька днів він знову приїхав. Я бачилася з ним у приймальні, придивилася до нього ближче. Він закінчив розповідь про своє життя, я— про своє. В нашій долі виявилось багато спільного, безліч схожих життєвих обставин, і це зближувало нас. Він зазнав майже таких самих переслідувань і в рідному домі, і в монастирі. Я й не помічала, що розповідь про його огиду до чернецтва аж ніяк не могла розвіяти таку саму огиду в мені, а тим часом вона впливала на мене, і я гадаю, що й моя розповідь справляла такий самий вплив на нього. Природно, що при такій подібності не тільки наших вдач, а також і подій нашого життя, чим частіше ми бачились, тим дужче переймались взаємною симпатією. Він страждав так само, як і я, в ньому жили такі самі почуття, як і в мені, історія його душі була історією душі моєї.

Поговоривши досить про себе, ми починали говорити також і про інших, а надто про настоятельку. Становище духівника зобов'язувало його бути дуже стриманим, але з його слів я зрозуміла, що стан, в якому тепер перебуває ця жінка, не може довго тривати, що вона бореться сама з собою, але марно, і що тут станеться одне з двох: або вона повернеться до своїх колишніх нахилів, або

втратить розум. Мене дуже кортіло дізнатися про це побільше. Він, певна річ, міг би роз'яснити мені питання, що поставали передо мною і на які я ніяк не могла відповісти, але я не зважувалася спитати його. Я лише спитала, чи знає він отця Лемуана.

— Так,— сказав він,— знаю. Це людина, гідна поваги, цілком заслуженої поваги.

— Він перестав у нас бувати якось зненацька.

— То правда.

— Чи не могли б ви мені сказати, чому воно так сталося?

— Мені було б неприємно, коли б це набуло розголосу.

— Ви можете покластися на мою скромність.

— На нього, певне, написали скаргу архієпископові.

— Та що ж могли в ній сказати?

— Що він живе надто далеко від монастиря, що він не буває тоді, коли він потрібний, що його моральні вимоги занадто суворі, що є деякі підстави підозрівати в ньому новаторські думки, що він сіє розбрат у монастирі і віддаляє черниць від настоятельки.

— А звідки ви це знаєте?

— Від нього самого.

— То ви з ним бачитесь?

— Так, бачусь, і він мені кілька разів говорив про вас.

— Що ж він вам про мене говорив?

— Що вас можна тільки пожаліти, що він не розуміє, як ви змогли витримати всі ті страждання, яких вам довелося зазнати, що хоч він мав нагоду лише раз чи два розмовляти з вами, але не думає, що ви зможете коли-небудь призвичаїтись до монастирського життя, і що він має на думці...

Тут він раптом змовк, і я спитала:

— Що він має на думці?

Отець Морель відповів:

— Це надто секретна справа, щоб я міг вам сказати...

Я не наполягала і тільки зауважила:

— А й справді, то ж таки отець Лемуан порадив мені триматися далі від настоятельки.

— І добре зробив.

— А чому?

— Сестро моя,— відповів він, прибравши поважного вигляду,— додержуйте його порад і постарайтесь прожити усе своє життя, не знаючи причини їх.

— Але мені здається, що коли б я знала небезпеку, то тим пильніше старалася б уникати її.

— А може, й навпаки.

— Ви, мабуть, дуже поганой думки про мене.

— Про вашу високу моральність і вашу невинність я маю таку думку, яку й мушу мати. Але, повірте, є такі згубні знання, що їх ви не змогли б набути, не занепастивши себе. Адже саме ваша невинність і обеззброїла настоятельку. Якби ви були де з чим більш обізнаною, то вона б вас не пошанувала.

— Я вас не розумію.

— Тим краще.

— Але хіба можуть близькість і пестощі однієї жінки бути небезпечні для другої жінки?

Отець Морель не відповів нічого.

— Хіба я не така сама, якою вступала в цей монастир?

Отець Морель і тут не відповів нічого.

— І хіба б я перестала такою бути? Що ж поганого в тому, щоб одна одну любити, говорити про ту любов, взаємно виявляти її? Це так солодко!

— То правда,— промовив отець Морель, підводячи на мене очі, які він завжди опускав, коли я говорила.

— І невже це така звичайна річ у монастирських громадах? Бідна моя настоятелька, до якого ж вона дійшла стану!

— Вона в дуже поганому стані, та боюсь, щоб він іще не погіршав. Вона не створена для чернецтва. От до чого рано чи пізно доходять, коли чинять опір загально-природному потягові в людині. Таке насильство над природою призводить до зародження збочених пристрастей, тим більш нестримних, чим більш вони протиприродні. Це свого роду божевілля.

— То вона божевільна?

— Так, божевільна, і те божевілля в ній дедалі посилюватиметься.

— І ви гадаєте, що така доля чекає всіх, кого втягли в чернецтво, до якого в них зовсім не було покликання?

— Ні, не всіх. Дехто помирає, не доживши до цього; декому поступлива вдача допомагає з часом примиритися з долею; декого якийсь час підтримують невиразні надії.

— Та які ж можуть бути надії в черниці?

— Які? Насамперед надія добитися скасування обітниць.

— А коли такої надії вже нема?

— Тоді надія на те, що монастирські брами коли-небудь розчиняться, що люди відмовляться від цього безглуздя — замикати в цих гробницях повні життя молоді істоти, і монастирі будуть скасовані, що в обителі станесться пожежа, що монастирські мури впадуть, що хтось порятує. Всякі такі припущення крутяться в голові, і ними підтримують себе: гуляючи по саду, придивляються, самі того не усвідомлюючи, чи дуже високі мури, а в келії хапаються за віконні ґрати і, мовби для розваги, потихеньку розхитують їх; якщо вікна виходять на вулицю, виглядають туди, і коли чують, що там хтось проходить, серце тріпоче, і потайки зітхають за сподіваним визволителем. Коли здійсмається десь заворушення, чутка про яке доходить до монастиря, це теж породжує надії. А то ще сподіваються на хворобу, яка дасть можливість наблизитися до якогось чоловіка або поїхати лікуватися на води.

— Правда, правда! — скрикнула я. — Ви читаєте в моєму серці. Я жила і тепер ще живу такими ілюзіями.

— А коли, добре поміркувавши, втрачають ці ілюзії, бо той рятівний туман, яким серце обволікає розум, час від часу розвіюється, тоді бачать усю безпорадність свого становища, починають ненавидіти самих себе, ненавидіти інших, плачуть, стогнуть, кричать, впадають у розпач. Тоді одні кидаються до ніг настоятельки і в неї шукають розради, інші падають навколішки в своїй келії або перед олтарем і благають у неба допомоги, ще інші шмакують на собі одяг і рвуть волосся, а дехто шукає глибокого колодязя або досить високих вікон, або мотузки і іноді знаходять їх. Деякі, промучившись довгий час, тупіють і так і лишаються недоумкуватими, а ті, у кого організм кволий та тендітний, виснажуються й хиріють, а в деяких розум мішається, і вони божеволіють. Найщасливіші ті, в кому колишні втішливі ілюзії відроджуються знов і заколисують їх майже до самої могили: їх життя минає в змінах самообману і відчаю.

— А найнещасніші, — додала я, глибоко зітхнувши при цьому, — ті, хто послідовно проходить через усі ці стани... Ох, панотче, як мені шкода, що я від вас це почула!

— А чому?

— Я не знала себе, тепер я себе знаю, мої ілюзії зникнуть швидше. В такі хвилини...

Я хотіла казати далі, аж тут увійшла одна черниця, за нею друга, за тією третя, а там і четверта, п'ята, шоста, не знаю вже й скільки. Розмова стала загальною. Одні дивилися на духівника, другі слухали його мовчки, опустивши очі, деякі разом закидали його запитаннями, і всі вголос захоплювались мудрістю його відповідей, а я тим часом відійшла в куток і глибоко замислилася. Серед цих розмов, що в них кожна старалася виставити себе перед святим отцем з вигідного боку і тим привернути до себе його увагу, раптом почулися чийсь повільні кроки: хтось ішов, час від часу зупиняючись і тяжко зітхаючи. Всі прислухались, зашепотіли:

— Це вона, це наша настоятелька.

Потім усі замовкли й сіли колом. То справді була настоятелька. Вона увійшла. Покривало спадало їй до пояса, руки були складені на грудях, голова похилена. Перша, кого вона помітила, була я. Вона миттю витягла з-під покривала руку, затулила нею очі і, повернувшись трохи боком, другою рукою подала знак, щоб ми всі вийшли. Ми мовчки пішли, і вона залишилася сам на сам з отцем Морелем.

Передбачаю, пане маркіз, що ви зараз погано подумаете про мене, та коли я вже не посоромилася зробити те, що зробила, то чого ж мені червоніти, признаючись у цьому? Та й як замовчати в цій розповіді подію, що не могла не лишити по собі помітного сліду? Треба сказати, що в мене дуже своєрідний склад розуму. Коли йдеться про речі, які можуть викликати вашу повагу або збільшити ваше співчуття до мене, тоді я пишу, добре чи погано, але наймовірніше швидко й легко, на душі в мене весело, слова звідки й беруться, на очі набігають солодкі сльози, мені здається, ніби ви тут, поряд, ніби я вас бачу і ви мене слухаете. Коли ж я мушу, навпаки, показати себе перед вами в несприятливому вигляді, мені важко думати, я не знаходжу потрібних слів, перо ледь посувається, навіть мій почерк змінюється, і я хоч і пишу далі, а сама потай тішу себе надією, що ви цих місць не прочитаєте. Ось одне з них.

-Коли всі наші сестри розійшлися... «Ну, й що ж ви тоді зробили?» Ви не здогадуєтесь? Ні, для цього ви надто шляхетна людина. Я зійшла вниз навшпиньках і тихенько стала під дверима приймальні, щоб послухати, про що там говорять. Це дуже погано, скажете ви...

О, безперечно, це дуже погано, так я й сама собі казала, а моя тривога, обережність, до якої я вдавалася, щоб мене не помітили, часті зупинки, голос мого сумління, що на кожному кроці наказував мені вертатися назад,— усе це не дозволяло мені в тому сумніватись. Проте цікавість перемогла, і я йшла далі. Та коли вже погано підслуховувати розмову двох людей, які гадають, що вони самі, то хіба не ще гірше переказувати її вам? Ось вам іще одне з тих місць, які я пишу, тішачи себе надією, що ви його не прочитаєте. Знаю, звісно, що це буде не так, але мушу в це вірити.

Перші слова, які я почула після довгої мовчанки, примусили мене затремити. То було:

— Панотче, я проклята навіки...

Поволі я заспокоїлася. Я слухала, і передо мною вже розривалася завіса, що досі ховала від моїх очей небезпеку, на яку я наражалася, коли мене раптом покликали. Треба було йти, і я пішла. Та, на жаль, я вже встигла почути надто багато. Яка жінка, пане маркіз, яка жахлива жінка!..

Тут спогади сестри Сюзанни уриваються; решта становить лише короткі нотатки того, що вона, очевидно, мала на думці використати в своїй дальшій розповіді. Настоятелька, як видно, збожеволіла, і якраз до її жалюгідного становища й стосується перший з уривків, які я наводжу далі.

Після сповіді для нас настало кілька днів спокою. До громади повертається радість, і мене з тим усі вітають, але я ті вітання з обуренням відкидаю.

Настоятелька більше не уникала мене. Вона дивцлася на мене, але, здавалося, що моя присутність її вже не хвилює. Я старалася не виказувати перед нею того жаху, що вона збуджувала в мені відтоді, як я з щасливої чи фатальної цікавості навчилася краще розуміти її.

Незабаром вона стає мовчазна, не каже більше нічого, крім «так» або «ні», гуляє сама, відмовляється від їжі; потім кров у ній скипає, її палить гарячка, і вона починає марити.

Лежачи сама в своєму ліжку, вона бачить мене, говорить до мене, просить мене підійти ближче, звертається до мене з найніжнішими словами. Почувши кроки коло своєї келії, вона скрикує:

— То вона йде, то її хода, я її пізнаю. Хай її покличуть... Ні, ні, не треба.

І, дивна річ, вона жодного разу не помилилася і не прийняла якусь іншу черницю за мене.

Вона зненацька починала сміятися і тут же заливалася слізьми. Наші сестри мовчки стояли навколо. Деякі плакали разом з нею.

Раптом вона казала:

— Я не була в церкві, не молилася богу... Хочу встати з ліжка, хочу одягтися, одягніть мене...

Коли її не пускали, вона просила:

— То хоч дайте мені мій молитовник...

Їй давали молитовник, вона розкривала його, перегортала пальцем сторінки, і палець її не зупинявся навіть тоді, коли вже не лишалося жодної сторінки, а очі її блукали.

Якось уночі вона сама зійшла вниз до церкви. Деякі сестер пішли за нею. Вона припала ниць до приступок олтаря, почала стогнати, зітхати, молитися вголос; потім вийшла, знову вернулась і сказала:

— Пошліть по неї, це така чиста душа! Таке невинне створіння! Коли б вона помолилася разом зі мною...

Тоді, звертаючись до всієї громади і повернувшись до порожніх місць на церковних лавах, вона крикнула:

— Вийдіть, вийдіть усі, хай вона одна залишиться зі мною! Ви не гідні наблизитися до неї. Якщо ваші голоси змішаються з її голосом, ваша нечестива хвала споганить перед богом солодкість її хвали. Ідіть, ідіть...

Потім вона благала мене просити в бога допомоги й прощення. Вона бачила бога. Їй здавалося, начебто небо, покряяне блискавками, розверзлося й гримить над її головою, з нього спускаються розгнівані ангели, само божество дивиться на неї, і під поглядами його вона вся тремтіла. Вона кидалася усюди, забивалася у темні закутки, благала милосердя. Потім припала обличчям до холодної підлоги і так принишкла, залякнувши від церковного холоду. Її віднесли до келії, мов мертво.

Про цю жахливу нічну сцену вона вранці нічого не пам'ятала.

— Де наші сестри? — питала вона. — Я нікого більше не бачу, я лишилася сама в монастирі. Всі мене покинули, і сестра Тереза теж. То й добре зробили. Сестри Сюзанни тут більше нема, тож я можу виходити, не зустріну її... Ох, коли б то її зустріти! Але її тут уже нема, чи не так? Адже правда, що її тут уже нема?.. Щаслива та обитель, в якій вона тепер живе! Вона все розповість своїй новій настоятельці; що ж та про мене подумає?.. Хіба сестра Тереза померла? Цілу ніч я чула похоронний дзвін... Бідна дівчина! Вона загинула навіки, і то все я наробила, все я! В той день, коли мені доведеться стати перед нею, що я їй скажу? Що їй відповім?.. Горе їй! Горе мені!

А за якусь хвилину вона казала:

— Наші сестри вже повернулись? Скажіть їм, що я дуже хвора... Підведіть мені подушку... Розшнуруйте мене... Отут щось мене душить... Голову пече, скиньте з мене покривало... Я хочу вмитися... принесіть мені води. Лийте, лийте ще... Руки вже чисті, але з душі бруд не змивається... Я хотіла б померти, хотіла б зовсім на світ не народжуватись,— я б її тоді не знала.

Одного ранку, зайшовши до неї, побачили, як вона босоніж, у самій сорочці, розпатлана, дико виючи, бігала по келії, затуливши руками вуха, заплющивши очі й притискаючись тілом до стін...

— Відійдіть від цієї безодні. Чуєте крики? Це пекло; з глибини цієї прірви здіймається вогонь, я бачу його, і з того вогню долинають неясні голоси; вони, я чую, кличуть мене... Боже, змилосьердся наді мною!.. Ну-бо, мерщій, дзвоніть у дзвони, скликайте всю громаду; скажіть, хай моляться за мене, я теж молитимусь... Але зараз тільки ледь розвиднюється, сестри ще сплять... А я цілу ніч очей не стуляла — хотіла заснути, та не могла.

Одна з сестер сказала їй:

— Паніматко, вас щось гнітить. Звіртеся мені, і, може, вам полегшає.

— Сестро Агато, слухайте, підійдіть до мене... ближче... ще ближче... щоб нас не почували... Я зараз усе вам відкрию, все, тільки не кажіть нікому... Ви бачили її?

— Кого, паніматко?

— Хіба ж не правда, що ні в кого нема такої ніжності? Як вона ходить! Яка доброзвичайність! Яке благородство! Яка скромність!.. Підіть до неї, скажіть їй... Ні,

не треба! Не кажіть нічого, не ходіть... Ви ж до неї не зможете підійти, ангели небесні охороняють її, вони мов невсипуща варта коло неї. Я їх бачила, а побачите їх ви, то злякаєтесь, як і я. Лишіться... А коли підете, то що їй скажете? Придумайте щось таке, від чого їй не довелося би червоніти...

— А чи не порадилися би ви, паніматко, з духівником?

— Так, так, звичайно... Ні, ні, я знаю, що він мені скаже, я вже стільки разів це чула... Про що я з ним говоритиму?.. Якби я могла втратити пам'ять!.. Якби я могла вернутися в небуття або народитися знову!.. Не кличте духівника. Краще почитайте мені страсті господа нашого Ісуса Христа. Читайте... От мені й легше дихається... Досить однієї краплі його крові, щоб мені очиститися... Бачите, вона аж клекоче з його боку... Нахиліть цю священну рану над моєю головою... Його кров тече на мене і стікає, не лишаючи сліду... Я загинула!.. Заберіть розп'яття... Дайте його мені...

Їй знову давали розп'яття. Вона стискала його в руках, цілувала, примовляючи:

— Це її очі, її уста. Коли ж я знову побачу її? Сестро Агато, скажіть їй, що я люблю її, змалюйте їй мій стан, скажіть їй, що я вмираю.

Їй пускали кров, робили ванни, але здавалося, що її стан від того тільки гіршав. Не смію ні описувати вам усі її непристойні вчинки, ані повторювати всі ті соромітні слова, якими вона прохоплювалася в маячні. Вона раз у раз підносила руку до чола, немов стараючись відігнати якісь настирливі думки та образи, і хто скаже, які то були образи! Вона заривалась головою в ліжко й затуляла обличчя простиралами.

— Це спокусник,— казала вона,— це він! Якої дивної приборав він подоби! Візьміть свяченої води, бризніть свяченою водою на мене... Годі, годі, його вже нема.

Невдовзі її вже стали замикати, але її в'язницю стерегли не дуже-то пильно, тож їй одного разу пощастило звідти вирватись. Вона подерла на собі одіжку і бігала коридорами зовсім гола. Тільки два кінці порваної вірвовки звисали з її рук. Вона кричала:

— Я ваша настоятелька, ви всі мені присягалися. Тож коріться мені! А ви мене ув'язнили, нещасні! Отака мені винагорода за доброту! Ви мене ображаєте тому,

що я надто добра; більше вже такою не буду... Горить! Вбивають!.. Грабують!.. Рятуйте!.. До мене, сестро Терезо!.. До мене, сестро Сюзанно!..

Але тут її схопили й відвели знову до в'язниці. І вона вже казала:

— Ви маєте рацію, на жаль, ви маєте рацію! Я збожеволіла, сама розумію.

Іноді її обсідали видовища різних тортур: вона бачила жінок з вірвовкою на шиї або із зв'язаними за спиною руками, бачила інших із смолоскипами в руках; вона приєднувалася до тих, які відбували привселюдне каяття; їй ввижалося, що її ведуть на страту, вона казала катові:

— Я заслужила свою долю, я її заслужила. Якби ж тільки ця мука була остання! Але навіки! Навіки в пекло!..

Я розповідаю вам тільки правду. А те, що могла б іще розповісти, або не пригадується, або воно таке, що мені соромно бруднити ним ці сторінки.

Проживши кілька місяців у такому жалюгідному стані, настоятелька померла. Яка смерть, пане маркіз! Я бачила її в останню годину, бачила цей жахливий образ відчаю і гріха. Їй марилося, ніби вона вже оточена духами пекла, які тільки й чекають, щоб схопити її душу.

— Ось вони! Ось вони!..— казала вона здушеним голосом і, виставляючи проти них то праворуч, то ліворуч розп'яття, яке тримала в руці, вона вила й кричала:— Боже мій! Боже мій!

Незабаром померла й сестра Тереза, а до нас призначили нову настоятельку — стару, похмуру й забобонну.

Мене обвинувачують у тому, що я причарувала її попередницю. Настоятелька цьому вірить, і мої злигодні починаються знову. Нового духівника теж переслідують начальство, і він намовляє мене втекти з монастиря.

Для втечі все підготовано. Між одинадцятою годиною і північчю я виходжу в сад. Мені кидають вірвовки, я обв'язуюсь ними, вони рвуться, і я падаю. Здираю собі

на ногах шкіру і дуже забиваю поперек. Друга, третя спроба, мене піднімають на мур, і я спускаюсь по той бік. Як же я здивувалася! Сподівалася, що на мене чекатиме поштова карета, а замість неї побачила якусь поганеньку коляску міського візника. І ось я з молодим бенедиктинцем по дорозі до Парижа. Незабаром з його непристойного тону й вільностей, які він собі дозволяв, я побачила, що зі мною не буде додержано жодної умови. Тоді я пожаліла за своєю келією і відчула весь жах свого становища.

Отут я змалюю сцену в колясці. Що за сцена! Що за людина! Я кричу; за мене заступається візник. Жорстока бійка між візником і ченцем.

Приїжджаю в Париж. Коляска зупиняється на якійсь вуличці, коло вузьких дверей, що ведуть у темний і брудний прохід. Господиня виходить мені назустріч і оселяє мене на горішньому поверсі, в маленькій кімнатці, де було майже все потрібне. Мене кілька разів навідує жінка, яка займає другий поверх.

— Ви, панно, молода і, мабуть, нудьгуєте. Спускайтесь до мене, у мене ви знайдете приємне товариство: чоловіків і жінок, — не всі жінки такі гарні, але майже всі такі ж молоді, як ви. Балакають, грають, співають, танцюють — словом, усі ми розважаємось, як тільки можна. А якщо ви закрутите голови всім нашим кавалерам, то, присягаюся вам, наші дами не будуть ні ревнувати, ні гніватись... Приходьте, панно...

Жінка, що казала мені отаке, була в літах, мала ніжний погляд, солодкий голос і говорила дуже вкрадливо.

Два тижні проживаю я в цьому домі, наражаючись на домагання мого віроломного викрадача та спостерігаючи бурхливі сцени, що відбуваються в цьому підозрілому місці, і щохвилини вичікуючи нагоди, щоб утекти.

Нарешті така нагода трапилася. Була пізня ніч. Коли б поблизу був мій монастир, я вернулася б туди. Біжу навмання, куди — й сама не знаю. Мене спиняють чоловіки. Жах проймає мене. Знеможена, падаю на порозі свічкової крамниці. Мені подають допомогу. Опритомнівши,

бачу себе на злиденному ложі; навколо стоять кілька людей. Мене питають, хто я; не знаю, що я відповіла. Мені дали служницю, щоб відвела мене. Я беру її за руку, і ми йдемо. Коли вже відійшли далеченько, служниця питає мене:

— Ви, панно, звичайно, знаєте, куди ми йдемо?

— Ні, дівчинко. Мабуть, до притулку.

— До притулку? Так у вас немає домівки?

— На жаль, немає.

— Що ж ви таке зробили, що вас вигнали з дому в таку пору? Та ось ми якраз коло брами притулку святої Катерини. Подивимось, чи нам відчинять. У всякім разі, не бійтесь, на вулиці не залишитесь, переночуєте у мене.

Повертаюсь до свічкаря. Переляк служниці, коли вона бачить мої ноги, з яких я поздирала шкіру, коли впала з муру, тікаючи з монастиря. Ночую у неї. Другого дня надвечір знову йду до притулку святої Катерини. Живу там три дні, але потім мені заявляють, що я мушу або йти до загальноміського притулку, або взяти першу-ліпшу посаду, яку б мені не запропонували.

Небезпека, на яку я наражалася в притулку святої Катерини від чоловіків і жінок, бо саме туди, як мені потім сказали, приходять шукати поживи міські розпусники та хазяйки публічних домів. Хоч на мене чигала примара злиднів, я не піддалася грубим спокусам, з якими там підступалися до мене. Я спродую свою одягу й купую відповіднішу до мого становища.

Я наймаюся на роботу до пралі, у якої живу й тепер. Приймаю білизну і прасую її. Робота моя важка. Годують мене погано, у мене погане приміщення, погане ліжко, зате ставляться до мене по-людському. Чоловік — міський візник, дружина його трохи грубувата, але добра. Я була б уже задоволена з своєї долі, якби могла сподіватися, що хоч отак спокійно житиму й далі.

Я довідалася, що поліція схопила мого викрадача і передала його до рук церковної влади. Бідолаха! Його

ще більше треба пожаліти, ніж мене. Його невдала втеча наробила шелесту, а ви не знаєте, як жорстоко карають ченці за провини, що набули розголосу. Тепер в'язниця буде йому довічним житлом. Така буде й моя доля, якщо мене схоплять, але ж він у в'язниці проживе довше, ніж я.

Біль від падіння дається взнаки. Ноги в мене опухли, я не можу ступити й кроку. Працюю сидячи, бо стояти мені важко. А втім, боюся хвилини свого одужання: який тоді в мене буде привід, щоб не виходити з дому? А як небезпечно для мене показуватися між люди! Але, на щастя, я маю ще час. Мої родичі, мабуть, не сумніваються в тому, що я в Парижі, і вже, напевне, вживають усіх заходів, щоб мене розшукати. Я наважилася була покликати до себе на горище пана Манурі, щоб порадитися з ним і чинити за його порадами, але його вже нема.

Я живу у вічній тривозі. Досить мені почути найменший шум у будинку, на сходах, десь на вулиці, і мене вже охоплює жах, я вся тремчу, як осиковий лист, коліна мені підгинаються, робота падає з рук. Ночами майже не сплю, а коли й засинаю, то неспокійним сном: розмовляю, кличу на допомогу, кричу. Не розумію, як ті, що мене оточують, досі ще не догадалися, хто я.

Виявляється, що про мою втечу вже всім відомо. Одна з моїх товаришок учора мені про неї розповідала, додаючи огидних вигадок і таких міркувань, що можуть довести до розпачу. На мое щастя, вона якраз тоді розвішувала на вірвовках мокру білизну, повернувшись спиною до лампи, і не могла помітити мого збентеження. Проте господиня, побачивши, що я плачу, спитала.

— Що це вам, Марі?

— Нічого,— відповіла я.

— Отакої! — обізвалася вона.— Та невже ви така дурна, що співчуваєте непутящій черниці, безсоромній і безвірній, що закохалася в якогось поганого ченця і втекла з ним із монастиря? Ви, як видно, занадто вже співчутлива. У неї ж там тільки й діла було — пити, їсти, богові молитися та спати,— жилося їй добре, а їй, бач, заманулося ще чогось кращого шукати. Якби сходила разів три-чотири на річку з білизною в отаку погоду, то це б її навчило цінити своє становище...

На це я відповіла, що ніхто не знає, чого вона там натерпілася, та краще було б мені мовчати, бо господиня ще й додала:

— Ет, годі вам! Це просто мерзотниця, яку бог карає...

На цьому слові я схилилася над столом і не підводила голови, аж поки господиня не сказала:

— Та що це ви, Марі, замріялись? Поки ви там спите, робота сама не посувається.

Чернечого духу в мене не було ніколи, це добре видно з мого вчинку. Але в монастирі я набула деяких звичок, які машинально повторюю. Наприклад, коли починає дзвонити дзвін, я хрещуся або стаю навколішки; коли стукають у двері, я кажу «Ave»*. Спитають мене про щось, і в моїй відповіді завжди прохоплюються слова «так» або «ні, паніматко», «так» або «ні, сестро». А заїде хтось сторонній, і мої руки вже складаються на грудях, і я, замість зробити реверанс, низько вклоняюсь. Мої товаришки заходяться сміхом і гадають, що то я жартую, удаючи черницю. Проте не будуть же вони вічно помилятися. Моя необачність зрадить мене, і тоді я пропала.

Пане, поспішіть допомогти мені. Ви, напевне, скажете: «Підкажіть мені, що я можу для вас зробити». Ось що: я хочу небагато — мені б дістати місце покоївки, або економки, або навіть простої служниці, — аби лише я жила в безвісті десь на селі, в глухому провінціальному закутку, у порядних людей, в чиему домі не буває багатолюдних прийомів. Яка буде платня, байдуже: мені аби безпека, спокій та хліб з водою. Будьте цілком певні, що з служби моєї будуть задоволені. В батьківському домі я навчилася працювати, а в монастирі — коритись. Я молода, і в мене дуже лагідна вдача. Коли мої ноги загояться, в мене буде сили більше, ніж треба для будь-якої роботи. Я вмю шити, прости, вишивати й прати. Коли я була ще в миру, я сама лагодила собі мережива і зможу швидко це пригадати. Я здатна до всякої робо-

---

* Вітальне слово, вживане при зустрічі (лат.).

ти і ніякою не погребую. У мене непоганий голос, я знаюся на музиці і граю на клавесині досить добре, щоб розважити свою господиню, якщо вона схоче; я навіть могла б давати уроки музики її дітям, та тільки боялася б зрадити себе цими ознаками добірного виховання. Коли б треба було навчитися робити зачіски, я ж маю добрий смак, взяла б на якийсь час учителя — адже це не велика наука.

Пане, стерпне місце, коли це можливо, чи хоч будь-яке місце — оце все, що мені треба; нічого більшого я не бажаю. Ви можете поручитися за мою доброзвичайність. Хоч я себе ославила, я таки доброзвичайна, побожна навіть. Ох, пане, всі мої злигодні давно скінчилися б, і мені вже нічого було б боятися людей, якби бог не спинив мене. Скільки разів я підходила до того глибокого колодязя край монастирського саду! Адже я не кинулася в нього тільки тому, що мені давали цілковиту волю в нього кинутися. Не знаю, яка тепер мені судилася доля, та якби коли-небудь мені довелося повернутись у монастир, хоч який би він був,— я ні за що не ручуся: колодязі є скрізь. Пане, згляньтесь на мене і врятуйте самого себе від пізніх докорів сумління.

Р. S. Я знемагаю від втоми, жах охоплює мене. Оці спогади, писані поспіхом, я зараз перечитала на свіжу голову і помітила, що хоч і не було в мене такого наміру, а проте в кожному рядку я показувала себе такою нещасною, якою й насправді була, але разом з тим набагато привабливішою, ніж я є в дійсності. Може, ми вважаємо чоловіків менш чутливими до змалювання наших страждань, ніж до образу наших принад? І, може, гадаємо, що звабити їх нам легше, аніж розчулити? Я знаю їх надто мало, та й саму себе не досить вивчила, щоб розібратись у цьому. Проте коли маркіз, якому приписують найвитонченіший такт, складе собі таке уявлення, що я звертаюсь не до його благодійності, а до того, що в ньому є порочного,— що ж він тоді подумає про мене? Ця думка бентежить мене. Справді, несправедливо було б з його боку закидати мені особисто інстинкт, властивий усій моїй статі. Я жінка, може й трохи кокетлива, хто його знає? Але це в мені від природи, а не від лукавства.

НЕБІЖ
РАМО

**Переклад В. ПІДМОГИЛЬНОГО
за редакцією М. О. ЛУКАША**

**Зредаговано за виданням:
Diderot. La Religieuse. Le Neveu de Rameau.
Ernest Flammarion, éditeur. Paris.**

Vertumnis, quotquot sunt, natus iniquis

(Hor., lib. II, sat. VII)*.

У мене звичка — ходити о п'ятій годині вечора на прогулянку в Пале-Рояль¹, байдуже в годину чи негоду. І мене завжди можна побачити там самотнім та замріяним на аржансонській лаві. Я веду сам із собою розмову про політику, кохання, смаки й філософію; своєму розумові даю цілковиту волю — нехай собі вганяє за першою-ліпшою мудрою чи безглуздою думкою так само, як наші молоді гультьяї впадають на алеї Фуа за сміхотливою, кирпатенькою, гостроокою, задирливою куртизанкою, кидають одну задля другої, до всіх чіпляються — і жодної не держаться. Мої думки — то мої *дівчатка*.

Коли холодно дуже або дощ великий, я завертаю в кафе «Регентство»². Люблю дивитись, як там грають у шахи. Париж — те місце в світі, а кафе «Регентство» — те місце в Парижі, де в цю гру найкраще грають; тут зрізуються між собою глибокодумний Легаль, витончений Філідор³ і поважний Меїо, тут побачиш найдивніші ходи й почувеш найгірші вислови, бо коли можна бути розумною людиною і великим шахістом, як Легаль, то можна також бути великим шахістом і дурнем, як Фубер та Меїо.

Якось сидів я там у пообіддя, багато дивився, говорив мало, а слухав і того менше, коли до мене підійшов один з найхімерніших типів цього краю, де з ласки божої вони не переводяться. Це — суміш гордовитості й нікчемства, здорового розуму й безглуздя; певно, поняття честі й безчестя дуже чудно якось поплутались у

---

* Народжений для гірких перемін (Гораций, кн. II, сатира VII).

його голові, бо своїми добрими прикметами, від природи одержаними, він не пишається, а лихих, набутих самотужки, не соромиться. Організм, щоправда, у нього міцний, уява палка аж надто, а горлянка — просто неймовірної сили. Якщо ви здобаєте його коли-небудь і вас не спинить його оригінальність, то ви або вуха пальцями заткнете, або просто втечете. Боже, що за жажлива горлянка! Зовнішній вигляд його часто змінюється. То він худий і хирлявий, як хворий в останній стадії сухот; у нього зуби світяться крізь щоки, так, ніби він три дні не їв чи запостувався у ченців-трапістів. А через місяць він опасистий і гладкий, немов увесь цей час не вставав з-за столу фінансиста або відпасся на бернардинських⁴ харчах. Сьогодні він у брудній білизні, подертих штанях, обшарпаний, мало не босий, іде похнюпившись, пригинається; так і хочеться гукнути його й подати милостиню. Завтра, завитий, напудрений, добре взутий і вдягнений, він виступає гордовито, хизується — благородний та й годі. Його день збігає сумно чи весело, як до обставин. Найперший клопіт у нього вранці, коли він устав, — де б його пообідати; по обіді він гадає про те, де б піти повечеряти. Ніч теж веде свої турботи: він або вертає пішки на своє тісне горище, якщо тільки господиня, втративши надію на плату, не відібрала у нього ключа, або завертає десь у шинок на передмісті й чекає світанку за шматком хліба й кухлем пива. Коли ж немає у нього шести су в кишені (а й так буває іноді), він ночує в екіпажі якогось знайомого або впрошується в стайню до панського кучера, що кладе його на соломі коло коней. Вранці у волоссі в нього ще стримить частина його матраца. Теплої пори він никає цілу ніч по парку Кур-ля-Рен або по Єлісейських Полях⁵. Разом із днем з'являється в місті, одягнутий звечора на ранок, а зранку іноді й до кінця тижня. Я таких оригіналів не шаную; інші заводять з ними близьке знайомство, приятелюють навіть. Я ж тільки коли-неколи погомоню з ними при зустрічі, бо на вдачу вони відмітні від інших і ламають нудну одноманітність, запроваджену нашим вихованням, громадськими умовами та доброзвичайністю. Коли такий з'являється у товаристві, це немов крапля заправи, що шумує і повертає кожному якусь частку його природної індивідуальності. Він стрясає і хвилює, хвалить і гудить, проголо-

шує істини, підносить добрих, викриває негідників, відкриваючи перед розсудливим слухачем свій внутрішній світ.

Цього я знаю здавна. Він учашав до одного дому, де двері йому відчинив його хист. Там була дочка-одиначка, він присягався батькові й матері, що побереться з їхньою дочкою. Ті знизували плечима, сміялись йому в вічі, казали, що він божевільний; я зразу побачив, чим це все скінчиться. Він просив, бувало, в мене кілька екую, і я позичав. Не знати вже як, він упровадився у кілька порядних домів, де його лишали обідати, але з умовою, що без дозволу він не говоритиме. Він мовчав і казився; чудово було спостерігати його в такому примусі. Коли йому кортіло порушити цю угоду і він розкривав рота, всі гості на першому ж його слові кричали: «Рамо!» Тоді лють займалась у його очах і він знову оскаженіло брався їсти. Вам цікаво знати його ім'я — ви його знаєте. Це небіж славетного музиканта ⁶, що звільнив нас від церковщини Люллі ⁷, яку ми псальмували понад сотню років, що понаписував чимало незрозумілих марень і апокаліптичних істин про музичну теорію, в якій ні він, ні будь-хто ніколи не тямив, що полишив нам кілька опер, у яких є гармонія, пісеньки, безладні ідеї, гуркіт, ширяння, тріумфи, списи, ореоли, шепоти, запаморочливі перемоги, невмирущі танцювальні мотиви; поховавши флорентійця, він сам буде похований італійцями-віртуозами — це він передчуває, і саме це робить його похмурим, сумним і дражливим, бо ж навіть гарненька жінка, прокинувшись із прищем на носі, така лиха не буває, як автор, що стоїть під загрозою пережити свою славу. Приклади тому — Маріво та Кребільйон-син.

Підходить цей тип до мене:

— Ха-ха! Ось де ви, пане філософ! Що ж ви тут робите, в цьому збіговиську нероб? Може, теж у бурульки граєте? (Так він зневажливо звав шахи й дамки).

Я. Ні, та коли нічого кращого немає, мені втішно подивитися хвилинку на тих, хто ними добре орудує.

Він. У таких разі, рідко ж ви втішаєтесь; крім Легаля та Філідора, ніхто нічогосінько в них не тямить.

Я. І пан Дебюссі також?

Він. З нього такий шахіст, як з панни Клерон актриса: вони обоє знають тільки те, чого можна навчитись.

Я. Ви — вибагливий і милуєте, бачу я, тільки людей величних.

Він. Так, у шахах, дамках, поезії, красномовності, музиці й інших таких дурницях. До чого в цих справах пересічність?

Я. Мало до чого, згоден. Але ж сила людей мусить у них працювати, щоб виник геній. Він один на безліч. Та обличчю це. Я вже не бачив вас цілу вічність. Я ніколи не згадую про вас, коли не бачу, але побачити вас мені завжди приємно. Що ви поробляли?

Він. Те, що робите ви, я і всі: добре, лихе й нічого. Крім того, мені хотілось їсти, і я їв, коли траплялась нагода; поївши, хотів пити, і я пив іноді; тим часом борода в мене росла, і коли виростала, я голів її.

Я. Погано робили; її тільки й бракує вам, щоб бути мудрецем.

Він. А так. Чоло в мене високе й зморшкувате, очі палкі, ніс гострий, щоки широкі, брови чорні й густі, рот добре закраний, губи виразисті, лице чотирикутне. Коли б оце просторе підборіддя вкрилося довгою бородою, то як, по-вашому, воно добре виглядало б у бронзі або мармурі?

Я. Поруч Цезаря, Марка-Аврелія, Сократа.

Він. Ні. Мені краще було б між Діогеном, Лаїдою і Фріною⁸. Я зухвалий, як перший, і охоче відвікую друзів.

Я. Почуваєте себе добре, як завжди?

Він. Загалом непогано, а сьогодні не дуже-то.

Я. Що? Адже зараз у вас черево, як у Сілена⁹, і обличчя...

Він. Обличчя, ніби пані стара... То, мабуть, досада, що сушить мого любого дядька, іде на користь його любому небожу.

Я. До речі, про дядька — ви його бачите коли-небудь?

Він. Так, на вулиці.

Я. Хіба він вам не допомагає?

Він. Він коли й робить кому добро, то тільки несвідомо. Це в своєму роді філософ: він думає лише про себе, а до решти всесвіту йому байдужісінько. Його дочка й дружина можуть собі коли завгодно померти, аби лиш церковні дзвони, що дзвонитимуть по них, видзвонували й далі квінти й октави,— все буде гаразд. Він щасливий для себе, це й ціную я найбільше в геніаль-

них людях. Вони здатні тільки до чогось одного, поза цим — нічого; вони не знають, що таке бути громадянином, батьком, матір'ю, родичем, другом. Між нами, треба всіма сторонами походити на них, але ж не бажати, щоб рід їхній ширився. Потрібні люди, а люди геніальні — ні; таки зовсім не потрібні. Вони змінюють лице землі, а в дрібницях дурість така загальна і така потужна, що зреформувати її без шарварку неможливо. Частина задуманого ними здійснюється, частина лишається так, як було: звідси — два евангелія, блазенське вбрання. Мудрість ченця у Рабле — це правдива мудрість для свого власного й чужого спокою: виконувати сяк-так свій обов'язок, про настоятеля говорити завжди тільки добре, а на світі хай собі ведеться, як випадає. На ньому ведеться добре, бо юрба з нього задоволена. Якби я знав історію, то показав би вам, що зло на землі завжди бралось через геніальних людей, але історії я не знаю, бо не знаю нічого. Хай мене чорт ухопить, якщо я будь-коли чого-небудь учився і якщо мені зле було через те, що я нічого не вчився. Якось я обідав у нашого королівського міністра, в якого розуму за чотирьох; так він нам ясно довів, як двічі два чотири, що народам найкорисніша омана, а найшкідливіша — істина. Не пригадую добре його доказів, але з них очевидно впливало, що геніальні люди — ненависні, і коли б дитина з народження приносила на своєму чолі знак цього небезпечного дару природи, її треба було б або задушити, або викинути псам.

Я. Проте всі оці гонителі геніїв самі себе мають за геніальних.

Він. Згоден, що вони так гадають потай, але не думаю, щоб зважувались казати це вголос.

Я. То скромність. Так ви геніїв страх як ненавидите?

Він. Безповоротно.

Я. Але я знаю час, коли вас розпач брав, що ви — лише звичайна людина. Ви ніколи не будете щасливий, якщо «за» і «проти» вас однаково засмучують. Треба стати на чомусь і того держатися. Хоч і правда ваша, що геніальні люди здебільшого чудії, чи як там приказка мовить: «Не буває великого розуму без дрібки божевілля», — але від них не відмовляться ніколи; століття, що їх не появили, зневажатимуть. Вони — честь тих народів, що породили їх; рано чи пізно їм споруджують па-

м'ятники і вважають їх за добродійників людського роду. Хай не прогнівиться той величний міністр, що ви згадували, але я думаю, що коли омана й може бути позитивною на мить, то згодом вона доконечно шкодить, а істина, навпаки, позитивна на довгий час, хоч би й трапилося, що вона на мить шкідлива. Звідси мені хотілося б виснувати, що геніальна людина, яка викриває загальну помилку чи вкорінює велику істину, це істота, завжди гідна нашої пошани. Може статися, що ця істота буде жертвою забобону або законів; але закони бувають різні; одні — абсолютно справедливі й загальні, другі — чудернацькі, які свою санкцію почерпують із засліплення й доконечності обставин. Вони накликають на винуватця, що їх порушує, лише минуше безчестя — безчестя, що його час перекладає на суддів та нації, але вже навіки. Хто тепер згнаний — Сократ чи судді, що дали йому отруту?

Він. А що йому з того? Хіба його не засуджено? Хіба не страчено? Хіба не був він бунтівник? Хіба зневагою до поганого закону він не підбурив безумців зневажати добрі закони? Хіба не був він зухвалою і химерною людиною? Недалеко ж відбігли ви зараз від несприятливої думки про геніальних людей!

Я. Стривайте, голубе. Суспільство не мусить мати лихих законів, а якби воно мало лише добрі, то йому ніколи не довелося б переслідувати геніальну людину. Я ж не казав вам, що геній невидимо пов'язаний з лихістю, а лихість — із генієм. Дурень частіш буває лихий, ніж розумний. Та коли геніальна людина й важка на вдачу, сувора, дражлива, незносна, коли вона навіть лиха, то що з того, по-вашому?

Він. Що її варт утопити.

Я. Тихше, голубе. Не берімо прикладу з вашого дядька: це людина жорстока, брутальна, він недолюдок, скнара, поганий батько, поганий дружина, поганий дядько, але ще не вирішено, чи геніальний же він, чи посунув він далеко наперед своє мистецтво й чи згадуватимуть його твори через десять років. Але Расін? Адже він, безперечно, був геніальний, а за надто доброго не славився... А Вольтер?..

Він. Не переконуйте мене, я послідовний.

Я. Що, по-вашому, краще — чи щоб він був добрягою, прип'ятим до свого прилавка, як Бріассон, чи до

свого аршина, як Барб'є, щоб він що три роки дарував свою дружину законною дитиною, був добрим батьком, добрим дядьком... добрим сусідою, чесним купцем та й тільки, чи щоб він був шахраєм, зрадником, честолубцем, заздрим, лихим, але автором «Андромахи», «Британніка», «Іфігенії», «Федри», «Аталії»? ¹⁰

Він. Для нього, їй-богу, краще було б, коли б він був першим.

Я. Це щира правда, ще більше, ніж ви думаєте.

Він. Он ви які! Коли ми кажемо щось добре, то це, мовляв, як безумці й натхненні, випадково. Тільки ви розумієтесь; так я, пане філософ, теж розуміюсь, і розуміюсь не гірше від вас.

Я. Гаразд; ну, так чим би йому було краще?

Він. Бо всі оті його чудові твори не дали йому й двадцяти тисяч франків, а якби він був добрим шовко-торговцем на вулиці Сен-Дені чи Сент-Оноре, відомим аптекарем, добрим бакалійником-оптовиком, то збив би величезний достаток, а коли б збив, то не було б таких утіх, яких він не зазнав би; час від часу він давав би пістоля такому горопашному блазневі, як я, що смішив би його і при нагоді приставляв би йому дівчину, яка розважала б його від завжденного співжиття з дружиною; ми б чудово в нього частувалися, грали б по великій, пили б чудові вина, чудові лікери, чудову каву, їздили б на прогулянки; отож, бачите — я розуміюсь; смієтесь?.. Але дайте мені договорити: краще було б і його ближнім.

Я. Безперечно. Аби тільки він не процвиндрив достатку, набутого законною торгівлею, та повиганяв з господи усіх гравців, усіх паразитів, усіх нудних підлабузників, та сказав крамарчукам відлупцювати догідника, що розважає чоловіків різноманітністю від огиди завжденного співжиття з дружинами.

Він. Відлупцював, пане! У впорядкованому місті нікого не лупцюють. Нічого ганебного в цьому немає; багато людей, значних навіть, так живе. А на якого ж, по-вашому, біса вживати гроші, як не на те, щоб мати добрий стіл, добре товариство, добрі вина, гарних жінок, усякого гатунку втіхи і всякого роду розваги? Та, про мене, краще бути жебраком, ніж мати великий достаток без цих насолод. Але вернімось до Расіна. Він був добрий тільки для незнайомих, і то після смерті.

Я. Згоден. Але зважте зло і добро. Він і через тисячу років викликати сльози на очах; ним захоплюватимуться люди землі у всіх країнах світу, і він навіюватиме людяність, співчуття, любов. Питатимуть — хто він, з якої країни, і заздритимуть Франції. Він завгорив кільком там людям, яких немає вже і які нам майже зовсім не цікаві; нам нема чого боятися ні його пороків, ні його хиб. Певна річ, краще було б, якби він разом з талантами великої людини дістав був від природи й чесноти доброї людини. Він — дерево, що всушило кілька дерев навколо себе, що задушило рослини, які росли коло його прикорня, але піднесло своє верховіття до хмар, розкинуло широко своє гілля і давало затінок тим, що приходили, приходять і приходитимуть спочити біля його величавого стовбура; на ньому вродили добірні на смак плоди, що не переведуться ніколи. Бажано було б, щоб у Вольтера була ще й лагідність Дюкло, ширість абата Трюбле, прямота абата д'Оліве ¹¹, та що це неможливо, гляньмо на речі з погляду справді цікавого, забудьмо на хвилину ту точку, яку ми займаємо в часі й просторі, і киньмо поглядом на майбутні віки, на найдальші краї світу й прийдешні народи. Подумаймо про добро нашого роду; коли ми не досить великодушні, то хоч простімо природі те, що вона мудріша від нас. Якщо ви вкриєте Грьоза ¹² мокрим рядном, то, мабуть, погасите в ньому й талант разом з пихою. Якщо зробите Вольтера невразливим до критики, він не зуміє зглибити Меропину ¹³ душу і не зворушить нас.

Він. Та коли природа така ж могутня, як мудра, чому вона не створила їх такими ж добрими, як великими?

Я. Хіба ви не бачите, що таким міркуванням ви перевертаєте загальний лад і що на землі не було б нічого добірного, коли б усе було добірне?

Він. Ваша правда. Найважливіше те, що ви і я є, що ми є ви і я і що все йде, зрештою, як може. Найкращий лад речей, по-моєму, той, у якому я мушу бути, і к бісу найдосконаліший із світів, коли мене в ньому немає. Волю краще бути зухвалим балакуном, ніж зовсім не існувати.

Я. Кожен думає так, як ви, і кожен заходить у пози з існуючим ладом, не помічаючи того, що цим він відмовляється від свого власного існування.

Він. То правда.

Я. Берімо ж речі такими, які вони є. Побачимо, що вони нам коштують і що вони нам дають, і полишмо на боці цілість, якої ми не знаємо так добре, щоб хвалити й гудити, і яка сама з себе, мабуть, не добра й не лиха, коли вона необхідна, як це гадає багато порядних людей.

Він. Не дуже-то я розумію все те, що ви кажете. Це, певно, з філософії; попереджаю вас, що я до неї непричетний. Знаю тільки, що мені дуже хотілося б бути іншим, хоч би й геніальним, великим; мушу признатись—так мені говорить якийсь внутрішній голос. Завжди, коли чую, що хвалять когось, ця хвала мене лютить по-тай. Я заздрий. Коли ж довідаюсь із життя великих щось таке, що їх принижує, мені це приємно слухати; це нас зближує, мені від того легше терпіти свою пересічність. Я кажу собі: «Безперечно, ти ніколи не напишеш «Магомета»¹⁴, але також і похвали Мопу́¹⁵. Отже, мене дратувала й дратує моя пересічність. Так, так, я пересічний і роздратований. Коли чую, як грають увертюру до «Любосної Індії» або співають «Глибокі безодні Тенара», «Ніч, вічна ніч»,—завжди гірко думаю: «Такого ти не напишеш ніколи». Отже, я заздрю своєму дядькові, і коли б по його смерті в портфелі у нього знайшлося кілька гарних п'єс для клавесина, я не завагався б—чи лишитися собою, чи стати ним.

Я. Коли вас це тільки журить, то це ж пусте.

Він. Атож, це все минуше.—Потім заспівав увертюру до «Любосної Індії», арію «Глибокі безодні» й додав:—Щось каже мені: Рамо, тобі дуже хотілося б написати ці дві речі; коли б ти написав ці дві, то, певно, написав би ще дві інших, а коли б написав їх чимало, тебе скрізь грали б, скрізь співали б. Ти ходив би, піднісши голову, свідомість посвідчувала б тоді твою власну вартість, інші показували б на тебе пальцем, казали б: це той, що написав прегарні гавоти (і він співав гавоти); потім вів далі з виглядом зворушеної людини, що не тямиться з радості, аж очі йому вільгою поійнялися:—Ти мав би гарний будинок (показав обшир руками), гарне ліжко (недбайливо витягся в ньому), гарні вина (смакував їх, прицмокуючи язиком), гарний екіпаж (підносив ногу, щоб сісти в нього), вродливих жінок (брав їх уже за греди й дивився на них сласно); юрба

ледарів щодня приходила б тебе облещувати (і він ніби бачив їх круг себе; бачив Паліссо, Пуансіне, батька й сина Фреронів, Лапорта¹⁶, слухав їх, пишався, підтакував, посміхався їм, гордував ними, зневажав їх, проганяв, кликав назад; потім провадив): — Тобі сказали б уранці, що ти — великий; ти прочитав би в «Трьох століттях»¹⁷, що ти великий, ввечері ти переконався б, що ти справді великий, і великий Рамо задоволено заснув би під тихий шепіт похвал, що бриніли б у його вухах навіть уві сні; груди йому легко поширювалися б, здійсмалися б і спускалися б, він хропів би, як велика людина...

(Кажучи це, він мляво зліг на лаву, заплющив очі і вдавав щасливий сон, що його уявляв собі. Потішившись хвилин кілька з цього солодкого спочинку, він прокинувся, потягнувся, позіхнув, протер очі і все ще шукав коло себе своїх нищих лестунів).

Я. Так ви гадаєте, що щасливий спить якомсь особливо?

Він. Чи я гадаю! Я, голодранець! Коли ввечері приходжу на своє горище й закопуюсь у свої бебехи, я скулююсь під ковдрою, мені в грудях тісно, дихати важко; це ніби скарга якась ледве чутна, а от банкір хропе на все помешкання і стрясає всю вулицю. Та не те мене смутить сьогодні, що хроплю і сплю я злиденно, як харпак.

Я. Все-таки сумно воно.

Він. Мені приключилося ще й сумніше.

Я. Що саме?

Він. Ви завжди виявляли до мене деякий інтерес, бо я щира душа і розважаю вас, хоч потай ви мене зневажаєте.

Я. Це правда.

Він. І я зараз розкажу вам.

Перед тим як почати, він глибоко зітхає, береться руками за чоло, потім знову прибирає спокійного вигляду й каже мені:

— Ви знаєте, що я неук, дурень, безумець, нахаба, ледар, як там кажуть — волоцюга, лобуряка, ненажера...

Я. Оце так панегірик!

Він. Він усіма сторонами правдивий, з нього й слова не викинеш; про це ніяких сперечань, будь ласка. Ніхто не знає мене краще від мене, а ще ж я не все кажу.

Я. Не хочу вас прогнівити, а тому з усім погоджуюся.

Він. І жив я з людьми, що вподобали мене саме за те, що я неабияк обдарований усіма цими прикметами.

Я. Дивна річ! Досі я гадав, що такі речі ховають від себе й прощають їх собі, а в інших зневажають.

Він. Ховати їх від себе! Хіба це можливо? Будьте певні, Паліссо, коли він сам і задумується про себе, то зовсім іншої співає; будьте певні, що наодинці з своїм колегою вони щиро признаються, що обидва вони — знамениті дурисвіти. Зневажати ці прикмети в інших! Мої друзі справедливіші були, мені з моєю вдачею чудово йшлося в них; було мені царство і панство; мене вітали, жити без мене не могли; я був їхній любий Рамо, їхній гарний Рамо, їхній Рамо — безумець, нахаба, неук, ледащо, ненажера, блазень, тварюка. За кожен з цих епітетів я діставав посмішку, ласку, оплеска по плечі, ляща, штурхана; за столом — добрий шматочок, що кидали мені в тарілку; поза столом — волю, яку я використовував без огляду, бо ж я безоглядний. З мене, передо мною, зо мною робили все, що тільки хотіли, нічим я не ображався. А дрібні дарунки, що дощем сипались на мене! Ох і дурень же я, усе занапастив! Усього рішився задля того, щоб здоровий глузд показати один раз, однісінький раз за все мое життя. Ех, було, та не вернеться!

Я. В чому ж річ?

Він. Рамо! Рамо! Чи на те ж вас приймали? Цей дурний прояв дрібки смаку, дрібки розуму, дрібки глузду навчить вас, Рамо, друже мій, лишатись таким, яким бог створив вас і яким бажають вас ваші покровителі. От же і взяли вас за плечі, підвели до дверей і сказали вам: «Геть, ледащо, щоб духу твого не було тут! Йому глузду та розуму захотілось, чи бачите! Геть, у нас у самих цього добра по саму зав'язку». Ви пішли, кусаючи собі пальці, а треба було вам раніш прикусити свого проклятого язика. Не додумались до цього, так тепер ви на вулиці, без шеляга, і не знаєте, де голову прихилити. Іж'я вам сама в рот падала, а тепер канючити доведеться; жили в добрій хаті, а тепер здобрійте тим, що до свого горища доступитеся; спали розкішно, а тепер чекає вас солома у стайні в пана Субіза чи в дядька Роббе; замість солодкого й спокійного сну, яким ви спали, тепер чутимете одним вухом кінське ржання і

тупіт, а другим — ще незносіший без краю шелест су-
хого, цупкого, безжального черв'яччя. Нерозважливий
безталанцю, мільйоном дияволів одержимий!

Я. Та хіба ж таки немає способу вернутись? Хіба
вчинили ви непростенний гріх? Вами будши, я негайно за-
явився б до них; ви їм потрібніший, ніж гадаєте!

Він. О, я певен, що тепер, коли нема кому їх сміши-
ти, вони нудяться, як собаки.

Я. Так я негайно заявився б до них, не дав би їм
часу звикнути обходитись без мене, звернутись до якоїсь
пристойнішої розваги, бо хто знає, що може трапи-
тись?

Він. Не цього я боюся, цього не трапиться.

Я. Хоч який ви незрівнянний, а вас може інший за-
ступити.

Він. Навряд.

Я. Згоден! Проте я пішов би отак із змарнілим об-
личчям, нестямними очима, розхристаною шиєю, розпат-
ланим волоссям, у справді трагічному стані, як ви за-
раз. Я впав би до ніг божества і, не підводячись, сказав
би йому тихо й плачуще: «Даруйте, пані, даруйте! Я не-
гідник, безличник. То була нещасна хвилина, бо ж ви
знаєте, що я на здоровий глузд не слабую і обіцяю вам
не мати його ніколи в світі!»

Втішно було, що він, поки я казав отак, виконував
усе в пантомімі — простягся долі, припав обличчям до
землі, ніби схопивши руками край пантофлі, плакав, ри-
дав, казав: «Так, царівно моя, так, обіцяю ніколи в сві-
ті не мати його, ніколи в світі». Потім підвівся раптово
й промовив поважно й розмірковано:

Він. Так, ви маєте рацію. Бачу, що це найкраще.
Вона — добра; пан В'ейяр каже, що вона така добра!
Я сам це трохи знаю, але ж принижуватись перед блу-
дячкою, благодати милосердя біля ніг комедіантки, яку
раз у раз обсвистує партер! І то я, Рамо, син діжон-
ського аптекаря, добропорядна людина, що ніколи ні пе-
ред ким не схиляла коліна! Я, Рамо, що ґодить у Пале-
Роялі прямо, махаючи руками, хоч Кармонтель¹⁸ і на-
малював його зігнутих та з руками під полами! * Я, що

---

* Цей художник справді зробив два портрети Рамо-дядька,
небіж удає, ніби ті портрети з нього, і заперечує подібність. (Прим.
до франц. видання).

написав для клавесина п'єси, яких ніхто не грає, але, мабуть, тільки вони й перейдуть до нащадків, що їх пра- тимуть,— і щоб ото я, я пішов!.. Та це ж неможливо, пане (і, поклавши руку на груди, додав): «Почуваю, під- водиться отут щось і каже — цього ти, Рамо, не зро- биш». Мабуть, людській природі властива певна гід- ність, яку ніщо не може подолати. Вона прокидається ні сіло ні впало, атож, ні сіло ні впало, бо бувають дні, коли мені нічого не варто бути такою паскудою, якою тільки людям заманеться: тоді я за ліар ладен поцілу- вати шлюху в гузицю.

Я. Та вона ж, друже, біленька, гарненька, пухлень- ка, ніжненька, і на таке приниження може піти іноді й делікатніший від вас.

Він. Порозуміймося; є простий поцілунок у гузицю і є фігуральний. Спитайте в Товстуна Берж'є, що цілує пані де Ламарк у гузицю просто й фігурально, а, їй-богу, мені і просто, і фігурально не подобається.

Я. Коли засіб, що я пропоную, вам не підходить, то майте відвагу бути жебраком.

Він. Гірко бути жебраком, коли є стільки багатих дурнів, чиїм коштом можна жити. До того ж, самозне- вага — річ незносна.

Я. А хіба це почуття вам відоме?

Він. Чи відоме! Скільки разів я казав собі: як це, Рамо, в Парижі є десять тисяч гарних столів на п'ят- надцять-двадцять кувертів кожен, і серед цих кувертів немає жодного для тебе! Є повні гаманці, що з них зо- лото сиплеться направо й наліво, а тобі не перепадає жодної прошини! Безліч нездарних нікчемних недоумків, безліч марудних люців, нищих крутіїв одягається доб- ре, а тобі голому ходити? І ти дурнем будеш? Хіба ти не можеш, як інші, підлещувати? Хіба не можеш, як інші, брехати, присягатись, ламати присягу, обіцяти, до- держувати й порушувати? Хіба не можеш, як інші, на задніх лапках ходити? Хіба не можеш, як інші, жінчи- ним любощам пособляти, а від чоловіка любовні листи носити? Хіба не можеш, як інші, юнака підбадьорити до розмови з панною, а панну намовити вислухати його? Хіба не можеш, як інші, шепнути якійсь крамарівні, що вона вбирається кепсько, а от гарні сережки, трохи ру- м'ян, мережива та сукня-полька їй чудово личили б? Що її ноженята не створені для того, щоб ходити піш-

ки? Що є один гарний пан, молодий і багатий,— у нього одіж золотом гаптована, у нього розкішний екіпаж, шестеро лакеїв, і він бачив її на вулиці, зачарувався нею, так з того дня не їсть, не п'є, не спить зовсім і просто вмирає та й годі?

— А як же тато?

— Що там тато! Ну, посердиться спочатку трохи...

— А мама? Вона ж так намовляє мене бути чесною дівчиною і каже, що цнота — це єдиний скарб на світі.

— Стара пісня й нікчемна.

— А мій духівник?

— А навіщо він вам? Та коли вже спаде вам примха розказати йому про свої розваги, це коштуватиме кілька фунтів цукру й кави.

— Це людина сувора, він уже відмовив мені в розгрішенні за пісеньку «Прийди в мою келію».

— Бо вам не було чого дати йому; а коли ви з'явитесь до нього в мереживі...

— Так у мене буде мереживо?

— Безперечно, і всіх гатунків... і діамантові сережки...

— Так у мене будуть гарні діамантові сережки?

— Так.

— Як у тієї маркізи, що купує іноді рукавички в нашій крамниці?

— Точнісінько... У чудовому екіпажі сірими в яблука кіньми, з двома лакеями, негрням і гінцем попереду, з рум'янами, мушками, шлейфом...

— На бал?

— На бал, до опери, комедії... (У неї серце вже тремтить від радощів. Ти крутиш у руках папірець).

— А це що?

— Дрібничка.

— А може, й ні?

— Це записочка.

— А кому?

— Вам, коли ви трохи цікаві.

— Цікава? Дуже й дуже, давайте... (Читає). Побачення! Це неможливо.

— По дорозі до церкви.

— Зо мною завжди мама ходить; та коли б він прийшов сюди раненько, я встаю перша й сиджу в крамниці, поки повстають...

Він приходить, подобається; одного чудового дня

присмерком дівчинка зникає, а мені відлічують дві тисячі екю. І ти з такими талантами без шматка хліба сидиш! І тобі не соромно, нещасний?.. Я пригадую силу шалиганів, що мого й нігтя не варті, а в достатках пишються. Я в сурдуді грубої шерсті, а вони в оксамиті,—ціпочок ключкою у них з золотим держакон, грошей без ліку. А хто вони? Нікчемні бринькачі, що вилізли в пани. Тоді я почуваю в собі відвагу, високу душу, гострий розум, почуваю себе здібним до всього; та тільки не було, мабуть, сили в цих щасливих піднесеннях, бо й досі я не зміг набігти якоїсь певної тропи. У всякому разі, оце текст моїх частих монологів — можете витлумачити їх, як самі знаєте, аби лиш переконалися, що мені відома самозневага, ота мука сумління, що зароджується від марності дарів, якими наділило нас небо; ця мука з усіх найжорстокіша. Кому судилась вона, тому краще було б не родитись.

Я слухав його, і в міру того як вдавав він сцену звідника й спокушуваної дівчини, в моїй душі боролись два протилежні пориви; я не знав — чи голосно засміятись мені, чи глибоко обуритись. Я мучився, не раз сміхом перебивався в мені гнів, не раз гнів, що здійсмався мені з глибини серця, кінчався сміхом. Мене спантеличила така прозірливість і ницість, така суміш вірних і хибних думок, така загальна збоченість почуттів, така цілковита мерзотність і така незвичайна щирість. Він помітив моє збентеження і спитав:

— Що це вам?

Я. Нічого.

Він. Ви ніби стурбовані!

Я. Так воно і є.

Він. Що ж ви порадите мені?

Я. Перемінітись. Ох, нещасний, якого огидного дішли ви стану!

Він. З цим я згоден; а втім, хай мій стан вас не дуже зворушує; відкриваючись вам, я зовсім не мав на думці засмутити вас. У тих людей я дещо заощадив; подумайте — я ж не потребував нічого, нічогісінько, а мені ще й давали щедро на дрібні витрати.

Він знову почав бити себе по лобу кулаком, кусати губи, нестямно водити по стелі очима й казав:

— Та то вже так. Я дещо призапас; час минув, а це завжди знахідка.

Я. Ви хочете сказати — втрата?

Він. Ні, ні, саме знахідка. Адже багатшаєш щохвилини — день із рук чи франк у руки, — це все одно; найголовніше — встигнути на купу гною. О *stercus pretiosum!** Оце великий наслідок життя в усіх станах. Останньої хвилини всі однаково багаті — і Самюель Бернар, що через крадіжки, грабунки й банкрутства лишає двадцять сім мільйонів золотом, і Рамо, що не лишає нічого, Рамо, якого милосердя загорне в пожертвувану ряднину. Мертвий не чує церковних дзвонів. Даремно горлає за нього сотня попів, даремно попереду й позаду нього довгою низкою горять свічки — його душа не йде поруч церемоніймейстера. Під мармуром чи під землею гнити — це ж однаково гнити. Чи йтимуть за його труною діти з сирітського дому, чи ніхто не йтиме — що з того! Та й бачите оцю руку — вона була міцна, як чорт; десять пальців були мов палиці, забиті в дерев'яний зап'ясток, а сухожилля було сухіше, тугіше й цупкіше, ніж старий ремінь на токарському колесі; але я так їх натрудив, так намучив, так наламав; ти не хочеш, а я, побий мене бог, кажу: ти захочеш, і так воно буде...

І, кажучи це, він правою рукою схопив пальці й кисть лівої руки й викручував на всі боки, аж пучки до зап'ястя торкалися, аж суглоби хрустіли; я боявся, щоб він не вивихнув їх.

Я. Обережно, ви покалічитесь.

Він. Не бійтесь, їм не первина; за останні десять років вони ще й не такого в мене зазнали, та хоч і дісталось їм, а мусили вони, поганці, звикнути й навчитися по клавішах бігати й по струнах літати; та все одно, все одно...

Тут він стає в позу скрипаля, наспівує *allegro* Локателлі¹⁹, його права рука вдає рухи смичка, а ліва рука й пальці ніби ходять по шийці; коли прохоплюється фальшивий тон, він спиняється, підтягує чи спускає струну, пробує її нігтем, щоб упевнитись, чи вірна вона, і знову починає з того місця, на якому був урвав. Ногою вибиває такт, голова, ноги, руки, тіло в нього сіпаються, як іноді в Феррарі, К'ябрана чи іншого якогось віртуоза на духовному концерті, в таких самих конвульсіях, являючи мені подобу такого самого катування і завдаючи

* О нечисть дорогоцінна! (Лат.)

мені майже такого самого болю; адже то болісна річ — мука в того, чие завдання зобразити переді мною втіху! Напніть між ним і мною завісу, сховайте його від мене, коли він мусить бути переді мною стратенцем, узятим на тортури. Коли ж серед цих корчів і криків траплялась витримка, те гармонійне місце, коли смичок поволі лягає разом на кілька струн, обличчя йому повивав надпорив, його голос м'якшав, він сам себе захоплено слухав, бо й справді, акорди бриніли і в його, і в моїх вухах; потім, узявши свій інструмент під ліву руку й спустивши праву із смичком, він запитав:

— Ну, як вам подобається?

Я. Чудово!

А він зразу присів, як музикант, що сідає до клавесина.

Я. Зласкавтесь над собою і наді мною.

Він. Ні, ні, якщо вже я здивався з вами, ви послухаєте мене. Я не хочу похвали не знати за що. А так ви певніше мене похвалите, от я, дивись, і розживусь на учня.

Я. Я мало де буваю, ви тільки даремно втомите себе.

Він. Я ніколи не стомлююсь.

Побачивши, що жаліти його річ марна, бо гра на скрипці якраз його розворушила, я вирішив здатися на його волю. Отож він сів до клавесина, підігнувши ноги, підвів голову до стелі, де ніби бачив нотну партитуру, співав, награвав, виконував якусь річ Альберті чи Галуппі²⁰, не знаю, чию саме. Його голос стелився вітром, його пальці бігали по клавішах, перекидаючись з верхів на баси, то знову вертались до мотиву, облишивши супровід. На його обличчі мінилися пристрасті — ви бачили на ньому ніжність, гнів, утіху, біль, почували річ по forte, і я певен, що досвідченіший від мене пізнав би річ по його рухах, по виразу його обличчя й уривках співу, що вряди-годи в нього вихоплювались. І найдивніше те, що іноді він вагався, завертав назад, як ніби був схибив, і сердився за те, що збився.

— Тепер ви бачите, — мовив він, підводячись і втираючи піт, що краплями збігав йому по обличчю, — що ми теж уміємо вставляти терції й зайві квінти й що поєднання домінант нам теж знайоме. Енгармонійні переходи, якими такого шелесту наробив мій дядько, не такі вже й хитромудрощі; ми упораємося з ними.

Я. Великого ви тільки клопоту завдали собі, щоб довести мені свою велику вправність; я й на слово вам повірив би.

Він. Велику вправність! О ні! Щодо мого ремесла, то я сьак-так знаю його, а це вже більше, ніж потрібно, бо хто ж у нас зобов'язаний знатися на тому, що він робить?

Я. Не більше, як і на тому, чого він учить.

Він. Це вірно, їй-богу, дуже вірно! І от скажіть мені, пане філософ, щиро, по совісті: був час, коли ви не були таким багатирем, як тепер.

Я. Та й тепер з мене невеликий багатир.

Він. Але ж ви не пішли б тепер улітку до Люксембурзького саду... Пригадуєте?..

Я. Облишмо це; так, пригадую.

Він. У сірому плісовому сурдугі...

Я. Так, так.

Він. Облізлому, з подертими закарвашами, і в чорних вовняних панчохах, зашитих ззаду білою ниткою.

Я. Так, так, усе це правда.

Він. Що робили ви тоді в алеї Зітхань?

Я. Та вже ж не веселився.

Він. А вийшовши звідти, тинялись по вулицях?

Я. Атож.

Він. Ви давали лекції з математики.

Я. Не тямлячи в ній нічогосінько; адже ви до цього вели?

Він. Якраз до цього.

Я. Я вчився, навчаючи інших, і підготував кілька непоганих школярів.

Він. Можливо, але музика не те, що алгебра та геометрія. Тепер, коли ви можний пан...

Я. Не такий уже можний.

Він. Коли ви напхали собі кишеню...

Я. Дуже мало.

Він. Ви наймаєте дочці вчителів.

Я. Ще ні, про її виховання дбає мати, бо нам дорогий спокій у господі.

Він. Спокій у господі? Туди к бісу! Його маєш тільки тоді, коли ти слуга або господар, а треба бути саме господарем... Була в мене жінка, царство їй небесне, але коли вона, було, осварюється, я розпалювався, гримів на весь свій гук і глаголав, як бог: «Хай стане світло!»

І світло ставало. За чотири роки співжиття нам пощастило перекричати одне одного якихось десять разів. А скільки років вашій дитині?

Я. Це не стосується до справи.

Він. Скільки років вашій дитині?

Я. Та ну вас! Облиште мою дитину і її літа, вернімося до вчителів, що в неї будуть.

Він. Побий мене бог, не знаю нікого упертішого, як філософ! Всепокійно благаю вас, чи не можна було б дізнатися в ясновельможного пана філософа, скільки років може бути його дочці-паняночці?

Я. Ну, нехай хоч і вісім.

Він. Вісім років! Так воно вже чотири роки, як мусило б клавіші перебирати.

Я. А може, я й не дуже дбаю про те, щоб запровадити до плану її виховання науку, що її вчитися дуже довго, а пожитку з неї дуже мало.

Він. А чого ж ви вчитимете свою доню, прошу вас?

Я. Вірно мислити, коли зможу,— це така незвичайна річ серед чоловіків, а в жінок ще рідша.

Він. Ех, та хай вона й криво мислить, аби тільки була гарна, втішна й кокетна.

Я. Коли вже природа була така незичлива до неї, що дала їй тендітний організм з чулою душею, а піддала її таким самим життєвим стражданням, як ніби в неї міцний організм і залізне серце, то я навчу її, коли зможу, ці страждання відважно терпіти.

Він. Та нехай вона собі плаче, страждає, маніжитьсья і нервує, як усі дівчата, аби тільки була гарна, втішна й кокетна. Як! Ніяких танців?

Я. Не більше, ніж треба, щоб робити реверанс, уміти представитись і мати пристойну ходу й поставу.

Він. Ніяких співів?

Я. Не більше, ніж треба, щоб мати добру вимову.

Він. Ніякої музики?

Я. Коли б був добрий учитель гармонії, я охоче звірив би йому її на дві години денно протягом двох років — не більше.

Він. А замість цих важливих предметів...

Я. Я ставлю граматику, міфологію, історію, географію, трохи малювання і багато моралі.

Він. Як легко було б мені довести вам марність усіх цих знань у такому світі, як наш; що там марність! Ма-

буть, небезпечність! Але зупинюся зараз на одному питанні — адже їй треба буде одного чи двох учителів?

Я. Напевно.

Він. Ото ж то й воно! А хіба ви сподіваєтесь, що ці вчителі знатимуть граматику, міфологію, історію, географію та мораль, які викладатимуть їй? Байки, любий учителю, байки! Коли б вони оте все знали так, щоб викладати, вони б його не викладали.

Я. А чому?

Він. Бо їм довелося б ціле своє життя ті науки вивчати. Треба зглибити мистецтво й науку, щоб добре володіти їх елементами. Класичні твори виходять гарні тільки в тих, хто у боях посивів; середина й кінець — ось що освітлює темряву початку; спитайте в свого приятеля Д'Аламбера²¹, корифея математичної науки, — чи зможе він добре викладати елементарну арифметику? Мій дядько років тридцять-сорок працював, поки вперше проблиснула йому музична теорія.

Я. О безумцю, пребезумцю! — скрикнув я. — Як уміщаються в твоїй поганій голові такі вірні думки мішма з безмежним навіженством?

Він. Чорт його знає. Схопиш випадково, от і є. А воно так, що коли не знаєш усього, то нічого путнього не знаєш; не тямиш, з чого те, до чого те, де те й те тримати, котре з них перше, кудюю друге повернути. Яке вже там учення без методи! А метода звідки береться? Стривайте, любий мій філософе, у мене така думка, що фізика — наука навіки вбога, крапля води, зачерпнута вістряем голки з широкого океану, піщинка, виколупана з Альпійського пасма гір! А причини явищ? Справді, краще вже не знати, ніж знати так мало й кепсько, а саме отаке мені було, коли я став за вчителя гри на класині. Про що це ви задумались?

Я. Про те, що цінні ваші висловлювання, тільки ж не ґрунтовні; але облишмо це; так ви викладали, кажете, супровід і композицію!

Він. Атож.

Я. І нічогосінько не тямили в них?

Він. Йй-богу, нічогосінько; через те й були гірші від мене — оті, що гадали, ніби знають щось. Я хоч не псував дітям ні смаку, ні рук. Якщо вони й не навчилися нічого, то коли до доброго вчителя потраплять, їм хоч

не треба буде переучуватись, а це завжди виграш грошей і часу.

Я. Як же ви робили?

Він. Як усі. Приходив, падав на стільця. «Ну, й негода! Вулицею не пройдеш!» Новини теревенив: «Панна Лем'єр мала весталку співати в новій опері, але вдруге завагітніла, невідомо, хто її заступить. Панна Арну покинула свого графика; кажуть — у неї з Бертенном клюнуло. А втім, график підібрав іграшку пана Монтамі. На останньому аматорському концерті одна італійка була — як ангел, співала! Ну й штукар той Превіль, треба тільки бачити його в «Світському віснику»; сцена загадки — незрівнянна. Бідолашна Дюменіль не тямить уже, ні що каже, ні що робить... Ну, панно, беріть підручника». Поки панна, не хапаючись, шукає свого підручника, який десь приткнула, поки гукає покоївку, свариться, я далі веду: «Клерон справді незрозуміла. Говорять про дуже кумедний шлюб — тієї... як її? Та маленька, яку... утримував, прижив з нею двох чи трьох дітей і яка ще багато в кого була на утриманні».

— Е, Рамо, це вже ви дурниці плещете, цього не може бути.

— Нічого я не плещу; кажуть навіть, що це вже справа кінчена... Чутка йде, що Вольтер помер; тим краще.

— Чому ж краще?

— Бо він знову нам якусь штуку втне; така вже в нього поведенція — за півмісяця перед тим помирати...

Що ж вам іще сказати? Розповідав усяке паскудство, яке приносив із господ, де я бував, адже ми всі — плетуни страшенні. Клеїв дурня, — а мене слухали, сміялись та приказували: «Він — такий душка!» Тим часом підручник паннин знаходився під кріслом, де він валявся пожмаканий, подертий муциком якимсь або котом. Вона сідала до клавесина; спочатку сама на ньому тарабанила, потім і я підходив, кивнувши матері, що гарно, мовляв.

М а т и. Та воно непогано, треба тільки захотіти, а охоти й немає; їй би тільки теревені правити, пустувати та бігати. Не встигнете ви вийти, а підручника вже згорнуто, та й не розгортається він, аж поки ви прийдете, адже ви ніколи на неї не нагримаєте.

Тим часом — треба ж щось робити — я беру її руки, ставлю їх інакше, я гніваюсь, кричу: «Соль, соль, панно, це — соль!»

Мати. Чи вам, доню, позакладало? От я не граю і в ноти не дивлюся, а почуваю, що треба соль. Яка морока з вами панові, не знаю, як він терпить; усе, що він каже, ви крізь вуха пускаєте, не робите ніяких успіхів.

Тоді я трохи лагіднішаю й кажу, хитаючи головою: «Даруйте мені, пані, даруйте; воно краще було б, коли б панна схотіла, коли б вона трохи вчилася, але й так воно непогано».

Мати. Вами будши, я б її цілий рік тримала на одній вправі.

— О, та вона сидітиме на ній, аж поки зовсім за-своїть, тільки це не так довго буде, як ви, пані, гадаєте.

— Пане Рамо, ви лестите їй. Ви надто добрий. Оце єдине, що вона з лекції запам'ятає і при нагоді не за-буде мені повторити...

Година минула, учениця подає мені лекційну картку * з граціозним рухом і реверансом, якого навчилася в учителя танців; я кладу картку в кишеню, а мати каже: «Дуже добре, панно, якби тут був Фавільє, то похвалив би вас...» Я ще хвилину теревеню з пристойності, потім зникаю; ось що звалося колись — уроки гри.

Я. Виходить, тепер це щось інше?

Він. А так, бий його сила божа! Приходжу; я — поважний, мерщій роздягаюсь, розкриваю клавесин, про-бую клавіші. Мені завжди ніколи; коли доводиться хви-линку почекаати, я кричу, мов у мене гаманця витягають; за годину я мушу бути там-то, за дві — в герцогині та-кої-то; мене чекають на обід у однієї прекрасної маркі-зи, а по обіді — концерт у пана барона Б...

Я. А проте вас ніде не чекають?

Він. То правда.

Я. Навіщо ж ці підленькі хитрощі, ці недостойні ви-брики?

Він. Недостойні? А чому, прошу вас? Так уже ведеться в моєму стані, я не принижую себе, коли роблю так, як усі роблять. Не я ці хитрощі вигадав, ї був би чудієм і недотепою, коли б до них не вдавався. Справді, я доб-

---

* За цими картками оплачувано лекції.

ре знаю, що коли ви застосуєте до цього загальні принципи якоїсь там моралі, що у всіх на язиці,⁶² а на ділі ні в кого, то й вийде, що біле — чорне, а чорне — біле. Але, пане філософ, є загальна совість, як і загальна грамати́ка, а крім того, й винятки в кожній мові, що їх ви, вчені, називаєте, здається... як воно... допоможіть мені...

Я. Ідіотизмами.

Він. Вірно. Так от, кожен стан має свої винятки із загальної совісті, які я охоче назву ідіотизмами ремесства.

Я. Розумію. Фонтенель²² добре говорить, добре пише, хоч його стиль кишить французькими ідіотизмами.

Він. І державець, фінансист, суддя, військовий, письменник, адвокат, прокурор, купець, банкір, ремісник, учитель співу, вчитель танців — це все дуже чесні люди, хоч їхня поведінка відхиляється багато в чому від загальної совісті і сповнена моральних ідіотизмів. Чим давніше щось, тим більше в ньому ідіотизмів, чим злигодніший час, тим численніші ідіотизми. Який піп, така й парафія, і навпаки, зрештою — яка парафія, такий і піп. Отож і використовуєш якомога свою парафію.

Я. З усіх цих химер ясно розумію тільки те, що мало таких ремесств, які чесно виконуються, і мало є чесних людей у своєму ремесстві.

Він. Ото! Зовсім немає; зате й мало є шахраїв поза своєю крамничкою, і все йшлося б гаразд, коли б не певне число людей, що їх звать пильними, точними, щирими у виконанні своїх обов'язків, ретельними, інакше сказати — тих, що завжди сидять у своїй крамничці і роблять своє діло з ранку до вечора і тільки його й роблять. Тому вони єдині багатіють і стають у пошані.

Я. Через ідіотизми?

Він. Так, так, бачу, що ви мене зрозуміли. Отож, ідіотизм майже всіх станів — бо ж є ідіотизми, спільні всім країнам, усім часам, як і загальна дурість; так загальний ідіотизм, кажу, — це здобути собі якнайбільше клієнтів; а загальна дурість — уважати за найвправнішого того, хто їх найбільше має. Оце — два винятки із загальної совісті, перед якими треба схилитися. Це щось ніби довіра, саме з себе воно ніщо, але важить у громадській думці. Кажуть: краще добра слава, ніж золочені рукава: а втім, у кого добра слава, в того рукава

не золочені, і тепер бачу я, що в кого золочені рукава, тому і шана, й слава. Треба, скільки є змоги, добиватись і того, й того; така і в мене мета, коли я використовую те, що ви називаєте ницими підступами, ганебними хитрошами. Я даю лекцію, і даю її добре; це — загальне правило; я вдаю, що в мене лекцій більше, ніж у дні годин; це — ідіотизм.

Я. А чи добре ви саму лекцію даєте?

Він. Атож, не зле, сяк-так. Основні принципи мого любого дядька все це дуже спростили. Колись я крав гроші в свого учня, так, крав їх; то певно; а тепер я заробляю їх щонайменш так само, як інші.

Я. А не мучило вас, що крали?

Він. О ні! Кажуть — як злодій у злодія краде, тоді чорт сміється. Батьки як не луснуть від достатків, набутих бозна-як: то все царедворці, фінансисти, великі купці, банкіри, ділки; я допомагав їм повертати нагробоване, я і всі ті, кому вони, як і мені, давали роботу. В природі всі види одне одного жеруть, а в суспільстві одне одного жеруть усі стани. Ми розправляємось одне з одним без будь-якого втручання закону. Колись Дешан, тепер Гімар²³ мстить над фінансистом за князя, а торговець уборами, ювелір, оббивач, швачка, дурисвіт, покоївка, кухар, лимар — мстяться над Дешан за фінансиста. Серед усього цього тільки дурень і ледащо дасть собі нашкодити, а сам не допече нікому, і це — дуже добре. Звідси ви бачите, що ці винятки із загальної совісті, або моральні ідіотизми, що про них галасують як про «здірства», нічого особливого собою не являють, і що, як добре розібратись, треба тільки мати вірне око.

Я. У вас воно ще й як вірне!

Він. До того ж — злидні; голос совісті, честі тихенький дуже, коли кричать кишки. Якщо тільки доведеться мені забагатіти, муситиму теж вертати нагробоване, так я вирішив відшкодувати як тільки можна: столом, грою, вином, жінками.

Я. Боюся тільки, що ви ніколи не забагатієте.

Він. І мені так здається.

Я. А якби все-таки забагатіли, що б ви робили?

Він. Робив би те, що й усі запанілі жебраки: був би неприторенним мерзотником, якого світ не бачив. Отоді пригадав би я все, що вони примусили мене вистраждати, і віддав би їм образи, яких зазнав від них. Люб-

лю панувати і пануватиму. Люблю хвалу, і хвалитимуть мене. Найму всю банду Вільмор'єнову²⁴ і скажу їм, як мені казали: «Ну, ледацюги, розважайте мене»,— і розважатимуть мене; «А ганьбіть мені чесних людей»,— і ганьбитимуть, якщо ще знайдеться там хтось чесний; а потім дівчата в нас будуть, будемо брататися, коли нап'ємось; сп'яніємо, брехню точитимем, усіх пороків і розпусти всякої дізнаємо, розкішно буде. Доведемо, що Вольтер — нездара, що Бюффон, який на котурни завжди спинається,— лише балакун пиховитий; що Монтеск'є²⁵ — лише дотепний хлопець; Д'Аламбера під три чорти пошлемо з його математикою. Намнемо боки всім отаким Катончикам, як ви, що зневажаєте нас із заздрості, що у вас скромність — гордошів личина, а тверезість — закон потреби. А музика! Отоді ми заграємо!

Я. З того, як ужили б ви багатство, бачу я, яка велика шкода, що ви — жебрак. Ваше життя було б вельми почесне для людського роду, вельми корисне для ваших співгромадян і для вас самих вельми славне.

Він. По-моєму, глузуєте ви з мене. Ви, пане філософ, не знаєте, з ким жартуєте; вам невтямки, що я репрезентую зараз найважливішу частину міста й двору. Чи думали самі собі наші багатчі по всіх верствах про те, що я вам звірив, чи не думали — факт той, що життя, яким я жив би на їхньому місці, це — достоту їхнє життя. Он ви які — ви гадаєте, що для всіх одне тільки щастя буває. Що за бредня! Для вашого щастя треба мати романтичне спрямування розуму, якого в нас немає, небуденну душу, особливий смак. Цю чудноту ви прикрашаєте ім'ям чесноти, називаєте її філософією, але чи для всіх чеснота й філософія створені? Хто може, має їх, хто може, додержує. Уявіть всесвіт мудрим і філософським; погодьтесь, що він був би з біса нудний. Чи чуєте — хай живе Соломонова філософія, хай живе Соломонова мудрість: пити добре вино, об'їдатись добірними стравами, розкошувати з гарними жінками, спочивати на пухких перинах! А решта — одна суета!

Я. А боронити батьківщину?

Він. Суета! Батьківщини вже немає: від полюса до полюса я бачу самих тиранів та рабів.

Я. Служити друзям?

Він. Суета! Хіба є друзі? А якби й були, чи треба робити їх невдячними? Подивіться гаразд, і ви побачи-

те, що такий майже завжди буває наслідок зробленої послуги. Вдячність — тягар, а всякий тягар на те, щоб його скинути.

Я. Мати становище в суспільстві й виконувати свої обов'язки?

Він. Суета! Що з того — є посада чи нема, коли ти багатий, адже на посаду стають лише за тим, щоб забагатіти! Виконувати свої обов'язки — до чого це призводить? До заздрості, розбрату, переслідувань. Хіба цим висунешся? Догоджати, чорт би його взяв, крутитись коло вельмож, вивчати їхні смаки, прикладатись до їхніх вибаганок, служити їхнім порокам, схвалювати їхні несправедливості — ось у чім секрет.

Я. А виховувати своїх дітей?

Він. Суета! То справа вихователя.

Я. А коли вихователь, перейнявшись вашими принципами, знехтує свої обов'язки, хто буде за це покараний?

Він. Йй-богу, не я; може бути, чоловік моєї дочки або жінка мого сина.

Я. А коли вони обоє в розпусту й пороки вдадуться?

Він. Їхня справа.

Я. А як ославлять себе?

Він. Що б не робити, а не можна ославити себе, коли багатий.

Я. А як процвindraють усе добро?

Він. Так їм і треба.

Я. Я бачу, коли ви звільняєте себе від клопоту пильнувати поведінки своєї дружини, дітей і слуг, то легко можете й свої справи знехтувати.

Він. Вибачте, роздобувати гроші нелегко буває, тому годиться про це дбати завчасу.

Я. Дружині ви невелику увагу приділятимете?

Він. Ніякої, прошу вас. Як на мене, найкраще, яке тільки може бути, поводження з своєю любою половиною це — робити те, що їй належить. Хіба не втішно було б, по-вашому, на світі, коли б кожен своє діло робив?

Я. Чому й ні? Для мене вечір тільки тоді гарний, коли я задоволений із свого ранку.

Він. І для мене теж.

Я. Світські люди такі витончені в розвагах якраз через своє глибоке неробство.

Він. Не думайте так, у них клопоту доволі.

Я. Вони ніколи не стомлюються, тому ніколи й не спочивають.

Він. Не думайте так, вони раз у раз виснажуються.

Я. Втіха — завжди справа для них і ніколи не потреба.

Він. Тим краще: потреба — завжди страждання.

Я. Їм усе набридає. Душа їхня тупіє, нудьга їх змагає. Хто відібрав би їм життя серед їхнього гнітючого достатку, той зробив би послугу їм, бо вони знають тільки той шмат щастя, який найшвидше приїдається. Чуттєвими втіхами я не гордю, — маю смак, якому приємна тонка страва й добірне вино; маю серце й очі і люблю дивитись на гарну жінку, люблю почувати під рукою твердість і округлість її грудей, пити сласть у її погляді, конати в її обіймах. Не цураюсь іноді й погуляти з друзями, навіть трохи побешкетувати, але не потаю від вас, що без краю любіше мені допомогти нещасному, замирити якусь дразливу справу, дати рятівничу пораду, почитати щось гарне, пройтися з чоловіком чи жінкою, дорогими моєму серцю, повчити ума-розуму дітей, написати вдалу сторінку, виконати свій громадянський обов'язок, сказати тій, кого кохаю, щось ніжне й миле, щоб її руки вкруг моєї шиї сплелися. Я знаю вчинок, який мені хотілося б зробити за всяку ціну: «Магомет» — величний твір, але я волів би краще реабілітувати Каласову²⁶ пам'ять. Один мій знайомий подався аж у Картахену — то був молодший у родині в такому краю, де звичай усе добро віддає старшим. І дізнається він, що його старший брат-мазунчик зруйнував батьків, які своїм добром надто не дорожились, а потім вигнав їх із замка, і старі добряги злидарюють десь у провінціальному містечку. Що ж робить тоді молодший, з яким батьки повелися так суворо, аж він повівся шукати долю на чужині? Він шле їм допомогу, мерщій улаштовує свої справи, приїздить багачем, вертає старих до їхньої домівки, віддає заміж сестер. Ох, любий Рамо, цей час він вважає за найщасливіший у своїм житті, із слізьми на очах він розказував мені про нього, і в мене оце зараз, коли розповідаю вам, серце тремтить від радості і голос уривається від утіхи.

Він. Дуже чудні ви люди.

Я. А ви — дуже жалюгідні, коли не уявляєте, що стаєш понад долею і що не можна бути нещасним, маючи за собою подібні добрі вчинки.

Він. Важко було б мені звикнути до такого щастя, бо рідко воно трапляється. Так, по-вашому, треба бути чесним?

Я. Щоб бути щасливим — безперечно.

Він. А втім, я бачу безліч чесних людей, які нещасні, і безліч людей, які щасливі, не будучи чесні.

Я. То вам здається.

Він. А хіба не через те, що в мені прокинулись на хвильку здоровий глузд і щирість, я не знаю, де мені сьогодні повечеряти?

Я. О ні! То через те, що ви не завжди таким були, через те, що надто пізно усвідомили необхідність подбати про незалежні засоби існування.

Він. А, залежні, незалежні... Я дбав про найлегші.

Я. Але непевні і нечесні.

Він. Але найвідповідніші до моєї вдачі ледаря, дурня й пройдисвіта.

Я. Згоден.

Він. І коли я можу добути своє щастя пороками, які природні в мені, які я легко набув і зберігаю без зусилля, які пасують до звичаїв моєї нації, припадають до смаку моїм заступникам і краще відповідають їхнім дрібним приватним потребам, ніж чесноти, що тільки дошкуляли б їм з ранку до ночі своїми винуваченнями,— то дуже дивно було б, якби я почав мучитись, мов та проклята душа, щоб себе скалічити й зробити іншим, ніж я є; щоб надати собі характеру, чужого мені, і прикмет — дуже шановних, погоджуюсь із цим, щоб не сперечатись, але їх надто важко було б мені набути й додержувати, хоч не дали б вони мені нічого, а може, й гірше від нічого,— адже я став би постійною сатирою для багатців, що при них такі жебраки, як я, мусять шукати собі пожитку. Чесноту хвалять, але ненавидять і уникають її, але мерзне вона на холоді, а на цім світі ноги треба тримати в теплі. Та через це я ще й озлився б неминуче, бо чому так часто бачимо ми святенників — жорстоких, гнівливих, відлюдкуватих? Тому, що вони поставили собі невідповідне до своєї природи завдання; вони мучаться, а коли мучишся, то й інших мучиш; а таке діло ні мені, ні заступникам моїм ні до чого; я мушу

бути веселим, жвавим, приємним, жартівливим, вигадливим. Чесноту поважати треба, а повага — річ нестерпна; з чесноті захоплюватись треба, а в захопленні нічого немає втішного. Люди нудьгують, я їх маю смішити. Смішить кумедність та блазенство, тож і мушу я бути кумедником і блазнем, і коли б природа не створила мене таким, найпростіше було б такого вдавати. На щастя, мені не треба бути лицеміром — а скільки ж є їх усякої масті, не згадуючи вже про тих, що самі з собою лицемірять. От хоч би й шевальє де Ламорлієр²⁷ — він носить капелюха набакир, задирає голову, дивиться на зустрічного через плече, брязкотить шпагою при боці, ладен образити кожного, хто без шпаги ходить, і так, ніби всіма на світі гордує? А все для чого? Щоб переконати себе, що він — сміливець, але він — боягуз. Дайте йому щигля в носа, він і не пікне. Хочете збити йому пиху? Провчіть його, покажіть йому свого ціпка або дайте йому ногою в зад. Він, здивований з того, що показав себе боягузом, питає вас, хто вам сказав це, звідки ви це знаєте? Хвилинку перед тим він сам цього не знав; довге й звичне мавпування хоробрості його самого ошукало; він стільки вже накривлявся, що й сам у те кривляння повірив. А ота жінка, що виморює себе, навідує в'язниці, не проминає жодних благодійних зборів, ходить, спустивши очі, й на чоловіків не зважається просто глянути, невпинно борючись із звабою своїх чуттів, — хіба від цього всього в неї серце не палає, зітхання не вихоплюється з грудей, кров не клекоче? Хіба не змагають її бажання, не малює їй уночі уява сцен із «Монастирського воротаря» та героїв Аретіно?²⁸ Що тоді з нею діється? Що думає про неї її покоївка, коли схоплюється в сорочці й біжить рятувати панію від смерті? Іди лягай, Жюстіно, не тебе кличе знестямлена господиня!

І чим був би друг Рамо, якби він, зневаживши багатство, жінок, смачну страву, неробство, почав раптом строїти із себе Катона?²⁹ Лицеміром. Мусить Рамо бути тим, що він є, — щасливим розбійником серед багатих розбійників, а не фанфароном чесноти, ні навіть доброчесною людиною, що їсть свого сухаря на самоті або вкупі з жебраками. Без манівців скажу вам, — не до смаку мені ні ваше щастя, ні щастя таких мрійників, як ви.

Я. Бачу, мій любий, що воно вам невтямки, та й неспроможні ви його зрозуміти.

Він. І не треба, хай йому лихо! Через нього я був би подох з голоду, нудьги, а може й гризоти.

Я. По всьому цьому одну лише пораду можу дати вам — вернутися чимшвидше до господі, звідки ви так необачно дали себе прогнати.

Він. І грати роль особи, яку ви терпите в прямому розумінні, але яка навіть мені огидна в переносному?

Я. Яке дивацтво!

Він. Нічого дивного в цьому немає; підлим охоче буду, але — щоб без принуки. Охоче гідності своєї зречуся... Ви смієтесь?

Я. Так, ваша гідність смішить мене.

Він. У кожного вона своя. Я охоче забуду свою гідність, але по своїй уподобі, а не з чужого наказу. Хіба так і поплазую я, коли скажуть мені: плазуй. Я — що черв'як; обидва ми плазуємо, коли дають нам волю, але підводимось, коли нам наступлять на хвоста; мені наступили на хвоста, і я підвівся. Крім того, ви ж гадки навіть не маєте, про яку компанію мовиться мова. Уявіть собі бридкого, похмурого й понурого, вічно закутаного в халата типа, який сам собі не подобається, якому все не подобається, який від сили посміхнеться, коли ти перед ним тіло й дух стома різними способами вигинаєш, який байдуже дивиться на всі потішні гримаси твого обличчя й ще потішніші гримаси розуму — а, між нами, отець Ноель, отой нищий бенедиктинець, що своїми гримасами так уславився, незважаючи на свій успіх при дворі, проти мене, без ніякої хвальби — дерев'яна лялька. Скільки б я не мучився, щоб саму божевільню перевершити, — нічого не виходить. Засміється чи не засміється — ось про що мушу думати у своїх корчах, а самі зміркуйте, як шкодить така непевність талантові. Мій зануда, натягнувши на голову нічного ковпака, що закриває йому очі, скидається на нерухомого бовванця, якому до підборіддя почеплено нитку, що спускається аж під крісло. Чекаєш, коли вже смикнеться нитка, вона ж не смикається, а коли й зрушиться, буває, щелепа, то тільки щоб промовити вам прикре слово — слово, яке покаже вам, що на вас і не дивились, що ваше кривляння пішло намарне. Це слово — відповідь на те, що ви спитали його чотири дні тому; по цьому слові вилична пружина розтягається і щелепи закриваються.

Тут Рамо почав удавати цього типа. Сів на стільця—

голова мов скам'яніла, капелюх аж на повіки насунувся, очі приплющив, руки спустив, щелепами ворушить, як автомат, і каже: «Атож, ваша правда, панно, тут хитрощі потрібні».

Він міркує, міркує без упину й угаву — ввечері, вранці, за туалетом, за обідом, за кавою, за грою, в театрі, в ліжку і, прости господи, мабуть, і в обіймах коханчиних. Цих останніх міркувань я не мав спромоги почути, але й інші мені остобісіли... Сумний, понурий, крутий, як доля, — отакий наш хазяїн.

Навпроти нього сидить така собі принда недоторкана, якій не гріх навіть сказати, що вона гарна, бо таки гарна ще, хоч обличчя вже там і там пооране, а тіла набереється й на пані Бувільйон³⁰. Люблю тілеса, коли вони гарні, але ж занадто — то занадто, та й рух же матерії притаманний!.. Item *, вона лихіша, бундючніша й дурніша за гуску. Item, вона хоче бути розумною. Item, треба її переконати, що вона розумна, як ніхто. Item, вона нічого не тямить, а теж міркує. Item, треба плескати її міркуванням руками й ногами, скакати з радощів, мліти від захвату: «Як це чудово, делікатно, влучно сказано, тонко постережено, незвичайно відчуте! І звідки воно береться в жінок? Без науки, самою силою інстинкту, самим природним глуздом! Диво та й годі. А нам торочать, що досвід, наука, мислення та виховання щось там важать!..» І такі інші дурниці, і плакати від утіхи; десять разів згинатися, коліно вперед схиливши, а другу ногу назад подавши, простягати до богині руки, шукати бажання в її погляді, не зводити очей з її рота, чекати її наказу і блискавично виконувати його. Хто може стати на таку роль, як не бідолаха, що двічі-тричі на тиждень знаходить там чим угамувати тугу своїх нутрощів! Що ж думати про інших, приміром, про Паліссо, Фрерона, Малле, Бакюлара³¹, які мають дещо і чию підлоту не можна виправдати урчанням голодного шлунка?

Я. Не думав я, що ви такий вимогливий.

Він. Та ні. Спочатку я дивився, як інші роблять і собі так робив, навіть трохи краще, бо я більш одверто нахабний, кращий комедіант, голодніший, маю дужчу горлянку. Певно, я походжу по прямій лінії під славетного Стентора³²...

* Крім того (лат.).

І, щоб дати мені вірне поняття про свою нутрянну силу, він почав так кашляти, аж шибки в кафе трохи не посипались і шахісти покинули грати.

Я. Але до чого цей хист?

Він. Не здогадуєтесь?

Я. Ні, я трохи обмежений.

Він. Припустімо, зайшла суперечка й перемога непевна: я підводжусь і рикаю громогласно: «Так воно, як панна каже... Оце зветься міркувати! Хоч у заклад з усіма нашими розумниками піду. Геніальний вислів». Тільки ж не треба завжди отак-о схвалювати: однаманітно було б, фальшиво, приїлося б. Тут розважливість, різноманітність потрібна; треба вміти підготувати й розташувати свої мажорні, рішучі тони, влучити нагоду й момент. Приміром, коли думки поділились, коли суперечка доходить останньої точки шаленства, коли ніхто вже нікого не слухає і всі говорять разом — треба стати осторонь, десь у найдальшому від бойовища кутку, підготувати свій вибух довгою мовчанкою і впасти раптово, як бомба, в середину суперечників; у цьому майстерстві рівного мені немає. А де я справді дивний, так це в майстерстві протилежному: маю дрібні вібрації в голосі, якими посмішку супроводжу, маю безмежну різноманітність ухвальних мін — ніс, рот, чоло, очі, усе йде в діло; маю гнучкий хребет, неповторне уміння вклонятися, зводити й опускати плечі, витягати пальці, схилити голову, заплющувати очі й бути враженим, немовби голос ангельський і божий мені з небес зійшов — а це найбільше облещує. Не знаю, чи гаразд ви тямите всю силу цієї пози; не я її винайшов, але ніхто мене в ній не перевершив. Ось гляньте, гляньте.

Я. Справді, щось виняткове.

Він. То як, по-вашому, чи встоїть проти цього мозок у жінки хоч трохи гонористої?

Я. Ні, треба визнати, що ви хист блазенства й пониження довели до найвищого ступеня досконалості.

Він. Хай вони всі гамузом хоч із шкіри пнуться, а такого не досягнуть ніколи; найкращий із них, Паліссо, наприклад, завжди буде лише добрим учнем. Та коли ця роль і розважає спочатку, коли й зазнаєш деякої втіхи, глузуючи в душі з дурості тих, кого вона захоплює, то згодом воно вже не вражає; крім того, після певного числа винаходів мусиш повторюватись, розум і мистецт-

во мають свої межі; тільки богові та деяким рідким геніям шлях стелеться все далі в міру того, як вони йдуть вперед. Такий, мабуть, Буре³³: у нього є такі штуки, що мене — так, мене самого — вкрай зворушують. Собачка, книга щастя, смолоскипи на версальському шляху — це речі, що мене приголомшують і принижують; через таке й охоту до ремесла утратиш.

Я. А то що за собачка?

Він. Та звідки ви? Невже ви таки справді не знаєте, як учинила ця рідкісна людина, щоб віднайти від себе й принайти до хранителя королівської печаті собачку, яка тому подобалась.

Я. Не знаю, кажу щиро.

Він. Тим краще. Це — з усіх вигадок одна з найкращих: ціла Європа була з неї зачудована, немає такого царедворця, що на неї не позаздрив би. От вам не бракує проникливості, побачимо, як би ви вчинили на його місці. Знайте, що собачка любила Буре, знайте, що чудернацьке вбрання міністрове лякало цуцика; знайте, що на подолання перешкод був лише тиждень часу. Треба знати всі умови задачі, щоб зрозуміти труднощі її розв'язання. Ну!

Я. Ну, мушу признатись, що в цій галузі і найлегші речі мені сутужні.

Він. Слухайте (каже він, плескаючи мене злегка по плечі, бо він фамільярний), слухайте й дивуйтеся. Він зробив собі машкару — під хранителя печаті, позичив у камердинера широчезну мантию, надів машкару й мантию. Кличе свою собаку, гладить її, дає їй тістечко; потім зненацька міняє декорацію — це вже не хранитель печаті, а Буре кличе собаку й батожить. Менш як за два три дні цієї вправи, що тривала з ранку до вечора, собака почала тікати від Буре-фінансиста й бігати до Буре — хранителя печаті; але я надто добрий; ви — профан, який не годен знати про дива, що діються навколо.

Я. А ще, прошу вас, що то за книга й смолоскипи?

Він. Ні, ні. Про такі речі вам перший-ліпший з вулиці розкаже, а ви скористуйтеся з обставин, які звели нас, щоб довідатись про таке, чого ніхто, крім мене, не знає.

Я. Маєте рацію.

Він. Позичити вбрання й перуку — от про перуку міністрову й забув! Зробити собі підхожу машкару — машкара найбільш мене захоплює. Тому цю людину так

і шанують, і тому й має вона мільйони. Є кавалери орденна Людовіка Святого, що хліба не мають,— навіщо ж тоді вганяти за орденами, ризкуючи скрутити собі в'язи, а не звернутись до безпечного діла, що його ніколи не минає нагорода? Ось що зву я — грати по великій. Такі приклади хоч кого знеохотять — жаль бере до себе, нудно стає! Машкара! Машкара! Пальця дав би собі втяти, тільки б придумати машкару.

Я. Та хіба ви, з вашою любов'ю до прекрасного і з легкістю вашого хисту, так-таки й не винайшли нічого?

Він. Вибачте; наприклад, чудовий вигин спини, що я допіру казав вам, я вважаю за свій винахід, хоч завидники, може, й заперечуватимуть. Певно, його вживали й раніше, але хто зрозумів, який він зручний, щоб глузувати потай з того, з кого захоплюєшся? Я маю понад сотню способів спокушати молоду дівчину при матері так, що ця мати не помічає нічогоісінько, і навіть зробити її співучасницею. Вже на самому початку своєї кар'єри я відкинув усі вульгарні способи передавати любовну записку; я маю десять способів робити так, щоб її в мене виривали, і серед цих способів, тишу себе думкою, є і нові. Надто ж володію я талантом підбадьорювати боязкого хлопця. Коли б це списати, за мною, гадаю, визнали б деякий хист.

Я. І честь велику.

Він. Напевно.

Я. На вашім місці, я поклав би все це на папір. Шкода буде, якщо воно загине.

Він. То правда, але ви не уявляєте, як мало дорожу я методою і взагалі правилами. Кому потрібен протокол, той не піде далеко; генії мало читають, багато діють і самі себе створюють. Подивіться на Цезаря, Тюрена, Вобана, маркізу де Тансен, її брата кардинала³⁴ і його секретаря абата Трюбле. А Буре? Хто вчив Буре? Ніхто. Цих рідкісних людей творить сама природа. Може, гадаєте, що історія з собакою та машкарою десь написана?

Я. Але ж на дозвіллі, коли ви не можете заснути з голоду чи, навпаки, з переїду...

Він. Подумаю про це. Краще писати про велике, ніж робити дрібне. Тоді душа підноситься, уява займається, розпалюється і ширяє, а натомість вона звужується, коли дивиєшся при маленькій Юс, чому це дурна публіка

вперто аплодує маніжниці Данжвіль, що так плоско грає, що по сцені ходить, майже зігнувшись навпіл, що своє кривляння за тонкість уважає, а своє дріботіння — за грацію; і тій бундючній Клерон — такій худющій, вимушеній, робленій і штучній, що й сказати не можна. Безглуздий партер ляскає їм, як не лусне, а того й не помічає, яка з нас розкішна ягідка (щоправда, ягідка потроху повніє, але що з того?), не бачить, що в нас — найкраща шкіра, найкращі очі, найгарніший ротик, щоправда — душі не дуже, хода важенька, але ж не така незграбна, як люди славлять. Зате почуттям ми хоч кого заломим!

Я. Як це ви кажете — жартома чи навсправжки?

Він. Шкода от тільки, що бісове почуття — усередині все, зокола його не побачиш; але, кажу вам я — знаю, і знаю добре, що вона його має. Якщо не зовсім почуття, то щось приблизно. Треба бачити, коли лихий у нас настрої, як ми з лакеями поводимось, яких лящів одважуємо покоївкам, якими копняками спроваджуємо свого любчика, скоро тільки він переступить у будь-чим належну нам пошану. Це — чортеня, кажу вам, повне гідності й почуття... Та ви не знаєте, що думати, адже так?

Я. Так, не можу розібрати, широко чи зозла ви говорите. Я — простак; будь ласка, кажіть мені без обрізків, облиште ваше красномовство.

Він. Вас бентежать дурниці, що ми торочимо маленькій Юс про Данжвіль та Клерон? Я згоден, щоб ви за пройдисвіта мене мали, але ж не за дурня, а тільки дурень або безтямно закоханий міг би серйозно плести таку нісенітницю.

Я. Та як можна зважитись таке казати?

Він. Це не відразу робиться, помалу доходиш. *Ingenii largitor ventis* *.

Я. Мабуть, дуже-таки голод мусить дошкуляти.

Він. Можливо; проте хоч яким несвітським здається вам це зухвальство, повірте, що ті, до кого з ним звертаєшся, ще більше звикли його чути, ніж ми — висловлювати.

Я. Хіба хоч комусь стане сміливості бути вашої думки?

Він. Що ви називаєте — комусь? У нас усі так думають і говорять.

* Голод учить розуму (лат.).

Я. Ті з вас, хто не великі пройдисвіти, мусять бути великими дурнями.

Він. Дурнями? Присягаюсь вам, що дурень є тільки один — той, хто любить нас за наші лестощі.

Я. Але як можна ошукатися так грубо? Бо, зрештою, вищість талантів Данжвіль і Клерон — незаперечна.

Він. Облесливу брехню п'ють повними ковтками, а гірку правду цідять по краплині. Крім того, у нас такий переконаний, такий щирий вигляд.

Я. Та, мабуть, ви таки згрішили разок проти принципів вашого мистецтва й прохопились необачно якоюсь образливою гіркою правдою, бо, всупереч нікчемній, нищій, підлій, огидній ролі, що її ви граєте, мені здається, що насправді ви — чула душа.

Він. Я — аж ніяк. Чорти б мене взяли, коли я знаю, який я насправді. Взагалі думка в мене кругла, як м'яч, а вдача — на всі боки гнуча. Ніколи не брешу, якщо маю інтерес казати правду, ніколи не кажу правди, якщо маю інтерес брехати. Кажу те, що в голову спадає: розумне — тим краще, зухвале — на це не зважають. Я широко користуюся із свого щиромовства. За життя я ніколи не думав, ні кажучи, ні перед чи після того, як сказав; тому нікого й не ображаю.

Я. І все ж таки ви образили добрих людей, в яких ви жили і які були до вас такі прихильні.

Він. Що ж зробиш! Це — нещастя, лихий випадок, як то буває в житті. Постійного щастя немає; мені було надто добре, це не могло довго тривати. Там, як ви знаєте, буває товариство найчисленніше й найвиборніше. Це просто якась школа людяності, віднова античної гостинності; ми підбираємо всіх поетів, що зазнали невдачі; ми прихистили Паліссо після «Зареса», Бре після «Фальшивих добродіїв», усіх зганьбованих музик, усіх обсвистаних актрис, усіх затюканих акторів, силу-силенну соромливих бідаків, нищих паразитів, що на чолі їх я маю честь стояти, — хоробрий ватажок полохливого війська. Я вмовляю їх їсти перший раз, як вони приходять, я й пити їм випрошую — це ж така дрібнота! Кілька обдертих юнаків, що не знають, де голову прихилити, а з обличчя гарні; інші — мерзотники, що влещують і присипляють хазяїна, щоб після нього в хазяйки пожитись. Видаємо ми на веселих, а всередині — тільки злоба й жадова. Вовки не такі голодні, тигри не такі

люті. Ми пожираємо, як вовки в довгу зиму, ми шма-туємо, як тигри, все і вся, що тільки має успіх. Іноді збираються до купи зграї Бертена, Мезанжа, Вільмор'єна — отоді ревище стоїть у звіринці! Понуріших, бурчливіших, лихіших і лютіших звірів ніде не побачиш. Тільки й чути, що імена Бюффона, Дюкло, Монтеск'є, Руссо, Вольтера, Д'Аламбера та Дідро. І бозна-яких тільки епітетів до них не прикладають! Розум ми визнаємо лише в таких дурнях, як ми самі. Там зародився план комедії «Філософи», а сцену з розносником придумав я особисто, наслідуючи «Бабську теологію»³⁵. Вас теж там не помилено, як і інших.

Я. Тим краще! Мабуть, мені зробили більшу честь, ніж я вартий. То була б ганьба для мене, якби ті, що стільки поганого говорять про талановитих і чесних людей, наважились говорити про мене добре.

Він. Нас багато, і кожен повинен оплатити свою частину складки; принісши в жертву великих тварин, ми заколюємо дрібніших.

Я. Ображати науку й чесноту, аби жити, — не легкий це хліб!

Він. Я ж казав уже вам, що шкоди з насніжкою; ми всіх ображаємо і нікому не завгорюємо. Іноді буває в нас тяжкотілий абат д'Оліве, гладкий абат Леблан, лицемір Батте³⁶; гладкий абат лихий тільки перед обідом. А напившись кави, поринає в крісло, кладе ноги на лавочку при каміні й засинає, як старий папуга на своїй жердині. Коли починають вже надто галасувати, він позіхає, потягається, протирає очі й каже: «Ну, що там, що там?»

— Мова про те, чи дотепніший Пірон³⁷ від Вольтера.

— У вас про дотепність мова? Не про смак? Бо смаку ваш Пірон і не нюхав.

— Не нюхав?

— Ні...

І от пускаємось ми в суперечку про смак. Тоді хазяїн дає знак рукою, щоб його вислухали, бо якраз смаком він найбільш пишається. «Смак, — каже він, — це така річ...» Йй-богу, не знаю, що то за річ, та й він сам не більше.

Буває в нас іноді й приятель Роббе³⁸ — він частує нас двозначними оповіданнячками, чудесами фанатиків, що їх сам на власні очі бачив, уривками з своєї поеми на

тому, в якій він знається досконало. Його вірші я ненавиджу, але люблю слухати, як він читає,— стає тоді мов причинний. Всі навколо кричать: «Оце справді поет!..» Між нами, ця поезія — шаламатня всіляких невизначних шелестів, дика цвенькотнява мешканців Вавілонської башти.

Ходить до нас і один телепень, що виглядає тупим і придуркуватим, а розумніший від чорта й хитріший за стару мавпу. Це — одне з тих облич, що викликають жарти й глум і що бог створив їх на науку людям, які судять по фізіономії і яких їхнє свічадо мусило б навчити, що бути розумним і виглядати дурнем так само легко, як і ховати дурість під розумним обличчям. Паплюжити наївну людину на втіху іншим — підлота дуже поширена; тому на нашого простачка й накидаються звичайно; це — пастка, яку ми ставимо на новоприбулих, і я майже не пригадую такого, хто б у неї не піймався...

Мене не раз дивували вірні зауваження цього божевільця про людей та характери, і я йому б про це сказав.

Він. Бо з лихого товариства, як і з розпусти, є пожиток,— відповів він.— Втрату незайманості надолужуєш утратою забобонів; у лихому товаристві, де порок показується без машкари, навчаєшся його пізнавати; крім того, я читав трохи.

Я. Що ж ви читали?

Він. Я читав, читаю і перечитую раз у раз Теофраста, Лабрюєра³⁹ та Мольєра.

Я. Прекрасні книжки.

Він. Їм просто ціни нема; але хто вміє їх читати?

Я. Всі — відповідно до свого розуму.

Він. Майже ніхто. От скажіть мені — чого в них шукають?

Я. Розваги й науки.

Він. Але якої науки? В цьому вся річ.

Я. Знання своїх обов'язків, любові до чесноти, ненависті до пороку.

Він. А я визбирую в них усе, що треба робити, і все, чого не треба казати. Отож, коли читаю «Скупого», гадаю собі: «Будь скупець, коли хочеш, але остерігайся говорити по-скупецьки». Коли читаю «Тартюфа», гадаю собі: «Будь лицемір, коли хочеш, але не говори по-лицемірськи. Плекай пороки, корисні тобі, але не май ні їхньої

мови, ні їхньої подоби, а то смішний будеш». Щоб убезпечити себе від цієї мови й подоби, треба їх знати, а ці письменники дали чудові малюнки їх. Я — це я і лишаюся тим, що я є, але дію і говорю, як годиться. Я не з тих, що зневажають моралістів; у них багато чого можна повчитись, а надто в тих, що запроваджували мораль у дію. Порок дошкуляє людям тільки вряди-годи, зовнішні його прояви — з ранку до ночі. Мабуть, краще бути нахабою, ніж мати нахабну фізіюномію; нахабність характеру ображає лише десь-колись, а нахабність обличчя — весь час. Не думайте, зрештою, що я — єдиний читач такого гатунку; моя заслуга в гому лише, що я систематично, розважливо й обмірковано роблю те, що інші роблять інстинктивно. Через те читання не робить їх кращими від мене, але наперекір йому вони все-таки лишаються смішними; натомість я буваю смішним тільки тоді, як хочу, і тут уже лишаю їх далеко позад себе; бо те саме лицемірство, яке вчить мене уникати смішності в одних обставинах, вчить мене й наражатись на неї влучно в інших. Я згадую тоді все, що інші казали, все, що читав, і додаю ще не мало і свого — в цьому напрямі я на диво винахідливий.

Я. Добре зробили, що викрили мені ці таємниці, а то я гадав би, що ви самі собі суперечите.

Він. Ніколи, бо на один раз, коли треба уникнути смішності, буває, на щастя, сто разів, коли треба її набігти. Найкраща роль при вельможях — блазенська. При королівському дворі довгий час існувала посада блазня, а посади мудреця не було ніколи. Я — блазень Бертена ⁴⁰ й багатьох інших, може, й ваш зараз, а може, ви мій. Мудрий блазня не держатиме: отже, хто має блазня, той не мудрець; коли ж він не мудрець, то блазень і, може, хоч би й король, блазень свого блазня. Пригадайте, зрештою, що в такій мінливій справі, як звичай, немає нічого абсолютно, суто й загально правдивого чи хибного, крім того, що треба бути таким, яким вигідно бути, — добрим чи лихим, мудрецем чи блазнем, пристойним чи смішним, чесним чи порочним. Якби чеснота випадком провадила до багатства, я або був би доброчесним, або вдавав би чесноту, як інші; але мене хотіли бачити смішним, я й став таким; що ж до порочності, то за це подбала сама природа. Коли кажу «порочність», то вашою мовою висловлююсь, бо якби ми поро-

зумілись, то могло б статися, що по-вашому порок те, що по-моєму чеснота, а чеснота те, що по-моєму порок.

Бувають у нас також автори з «Комічної Опери», їхні актори й акторки, а частіше їхні антрепренери Корбі та Мет, усе люди заможні й високодостойні. Забув ще великих критиків, усю тую зграю писак із «Провісника», «Всякої всячини», «Літературного річника», «Літературного спостерігача» та «Тижневого цензора»⁴¹.

Я. З «Річника» і «Спостерігача»? Це ж неможливо, вони ж один одного ненавидять.

Він. То правда, але коло миски всі жебраки мяться. Щоб його біс ухопив, того проклятого «Спостерігача» з його писаниною вкупі! Цей собака, скнарий, смердючий і зажерливий попик* і спричинився до моєї недолі. Він учора тільки вперше з'явився на нашому обрії, прийшов саме тої години, коли ми збігаємось із своїх лігов, в обід. Коли негода, щасливий той із нас, у кого в кишені є двадцять чотири су на візника! Той глузує з свого товариша, що вдень прибув, заболочений по пояс і мокрий як хлющ, і ввечері вертається додому в такому самому стані. Один з таких, не знаю вже, хто саме, мав кілька місяців тому скажену суперечку з савояром, що засів коло наших дверей: у них рахунок був, позичальник жадав, щоб боржник сплатився, а в нього в кишені дюдя свистіла; так той і пришпарив його на проході.

Накривають на стіл, абатові шану дають, на почесному місці садовлять. Заходжу я, бачу його. «О, та ви головуєте, панотче? — кажу йому. — Сьогодні воно то добре, а от завтра ви зсунетесь, прошу вас, на одне місце нижче, позавтра — ще на одне, і так, з місця на місце, сунутиметесь праворуч чи ліворуч, аж поки після сидіння, яке я мав один раз перед вами, Фрерон — один раз після мене, Дора⁴² — один раз після Фрерона, Паліссо — один раз після Дора, ви не осядетеся міцно коло мене, такого, як і ви, сердеги безталанного, що *siede sempre come un maestoso cazzo fra duoi coglionì*»**.

Абат, добрий чоловік, не злий до слова, засміявся: господиня, вражена моєю спостережливістю і вірністю

---

* Абат Лапорт (*прим. до франц. вид.*).

** Сидить, як великий проноза, між двома плутягами (*итал.*).

мого порівняння, засміялась: усі, хто сидів праворуч та ліворуч від абата й кого він зсунув на один ступінь,— засміялись; усі сміються, крім пана, що гнівається і каже мені слова, які нічого не важили б, коли б ми були на самоті: «Рамо, ви — нахаба!» — «Гаразд, не знаю, з цією умовою ви й прийняли мене». — «Пройдисвіт». — «Як і інші». — «Шарпак». — «Хіба я був би тут інакше?» — «Я прожену вас». — «Після обіду я й сам піду». — «Раджу вам». Пообідали: мого рота ніщо не минуло. Добре попоївши і досхочу попивши,— бо, зрештою, від їжі я з досади не відмовляюся ніколи,— лаштуюся йти, адже дав слово прилюдно, і треба було його додержати. Чимало часу блукав по господі, шукаючи ціпка й капелюха там, де їх не клав, і все надіючись, що хазяїн вибухне новою зливою образ, що хтось втрутиться, і кінець кінцем після сварки настане замирення. Я крутивсь, крутивсь, бо на серці в мене не було нічого, але хазяїн — похмуріший і чорніший від Гомерового Аполлона, коли той пускав стріли в грецьке військо,— насунувши ще глибше, ніж звичайно, ковпака, поглядав сюди й туди, підперши підборіддя кулаком. Підходить до мене господиня. «Та що це таке сталося, пані? Хіба сьогодні я не такий, як завжди?» — «Він хоче, щоб ви пішли». — «Я піду... Але я його не зневажив». — «Вибачте: пана абата запросили, а ви...» — «То він сам себе зневажив, запросивши абата, приймаючи мене й ще купу таких нікчем, як я». — «Ну ж бо, любий Рамо, треба попросити пробачення в пана абата». — «Нема за що». — «Ну, ну, все владнається...» Беруть мене за руку, тягнуть до абатового крісла; я простягаю руку, дивлюсь на абата з якимось захопленням, бо хто ж таки просив коли-небудь у абата пробачення? «Панотче,— кажу йому,— панотче, адже це все дуже смішно, правда?» Та в сміх, а абат і собі. Отож з цього боку вже пробачено, але треба приступитись до другого, тут мова зовсім інша. Не тямлю вже, як я там перепрошував. «Ось, пане, цей безумець...» — «Він давно вже допікає мені, не хочу й слухати про нього». — «Йому прикро...» — «І мені дуже прикро». — «Цього більше не трапиться». — Не знаю, чи в нього був один з тих днів поганого настрою, коли господиня боїться підступитись до нього й годить йому як болячці, чи він кепсько зрозумів мої слова, чи я сам кепсько говорив — але було ще гірш, як перед тим. Що

за чорт! Та хіба він мене не знає? Хіба не знає, що я — мов дитина, і що в певних обставинах зо мною можна робити, що хочеш? До того ж, прости господи, треба ж і мені перепочити! Навіть сталевий паяц зіпсується, коли смикати його за нитку з рання до вечора й з вечора до рання. Я мушу тішити їх, така умова, але мушу ж і я іноді розважитись. Серед цього шарварку мені в голову вдарила згубна думка, думка, що пихи додала мені, навіяла гонору й зухвальства — це що без мене не обійдуться, що я — людина незамінна.

Я. Так; по-моєму, ви їм дуже корисні, але вони вам — ще більше. Такі добрі господи на дорозі не валяються, а от вони замість одного сотню блазнів знайдуть.

Він. Сотню таких, як я! Пане філософ, таких, як я, не густо. Нездарних блазнів — так. Адже дурощі дорожчі від таланту й чесноти. Я — рідкий у своєму роді, так, дуже рідкий. Щоб вони роблять тепер, коли мене немає? Як собаки, нудяться. Я — невичерпна торба зухвальства. Щомить я стружу такі штуки, аж вони до сліз регочуться; я був для них цілою божевільнею.

Я. За те мали стіл, ліжку, одержу — камзол і штани, черевики й десять ліврів грошей на місяць.

Він. Куди ж пак, чи не зиск! А обов'язки — про них ви нічирк. Передусім, тільки-но піде поголоска про нову п'єсу, яка б не була погода, треба облазити всі паризькі горища, аж поки не знайду автора, поки не залучу того твору на прочиток, поки не закину спритно, що є в ньому роль, яку чудово зіграла б одна моя знайома. — «А хто саме, прошу вас?» — «Хто? Що за питання! Це — сама грація, люб'язність і вишуканість». — «Ви про панну Данжвіль? Може, знаєте її випадком?» — «Так, трохи, тільки ж не вона». — «А хто ж?» Називаю пошепки. «Вона!» — «Атож, вона», — проказую трохи ніяково, бо й мені соромно буває, і треба бачити, як витягається від цього обличчя у поета або як він регочеться мені в вічі іншим разом. А втім, по волі чи не по неволі, я мушу привести його на обід, — а він боїться зобов'язатися, губу копилить, дякує. Треба бачити, як мене трактують, коли моя місія не вдається: я й дурбас, і йолоп, і тютій, і нікчема, склянки води мені дати не варто. А ще гірше, коли п'єсу ставлять, і я повинен серед тюкання публіки, що судить добре, хоч що казати, хоробро аплодувати, привертати до себе погляди, іноді й викли-

кати посвисти на акторку та чути коло себе шушукання: «Це перевдягнений лакей її полюбовника. Та чи замовкне ця паскуда?» Нікому невтямки, щоб саме до цього приневолює; гадають — недоумство, а тут причина, яка все виправдує.

Я. Навіть порушення громадських законів?

Він. Мене кінець кінцем почали пізнавати, казали: «О, та це Рамо!» Я міг тоді хіба що кинути кілька іронічних слів, які хоч трохи виправдували б моє самотнє й криво тлумачене плескання. Погодьтеся, що неабиякий треба мати інтерес, щоб отак зневажати громадянство, і що така панщина більшого варта, ніж якесь там поганеньке екю.

Я. А чому ви не попросите підмоги?

Він. Таке бувало, та тоді мало що мені перепало. Ідучи на тортури, треба було убгати собі в голову всі блискучі місця, де важливо задати тон. Якщо траплялось забути їх або переплутати, тоді мене аж трясло, коли вертався: то така була буча, що ви не можете собі навіть уявити. Крім того, в домі ціла зграя псів, яких треба доглядати, — щоправда, нерозумно взяв я на себе це завдання, — і коти, що при них я був за головного дозорця. То вже величезне було мені щастя, коли Міку зволить так шкрябонуть мене пазурами, аж манжет і руку роздере. Крикетту за живіт узяло — я чухаю їй черево. Вчора в панни млості, сьогодні — нерви. Не згадую вже про легкі нездужання, що з ними передо мною не соромились. Та це нехай, я ніколи й не хотів будь-кому сорому завдавати; десь я читав, що якийсь князь, прозваний Великим, стояв іноді, схилившись на спинку стільчака своєї любки. З близькими друзями поводяться просто, а я ж був тоді з усіх найближчий. Я — апостол простоти й незмушеності; я проповідував їх власним прикладом, і ніхто на це не ображався; а мені тільки й треба цього. Я змалював вам хазяїна. Тепер ваги набирає метреса, тож треба розказати, які побрехеньки про неї ходять.

Я. І ви їх поширюєте?

Він. А чом би й ні?

Я. Бо це щонайменш непристойно — висміювати своїх добродійників.

Він. А хіба не гірше — на підставі добродійства при-
нижувати свого піклованця?

Я. Та коли б піклованець не був сам із себе нищий, він не дав би заступникові такого права.

Він. Та коли б ті люди не були самі з себе смішні, про них не ходило б побрехеньок. Та й хіба ж я винен, що вони з наволоччю водяться? Хіба я винен, що їх ганьблять, зраджують, беруть на глузи? Коли ти сповна розуму зважуєшся жити з такими, як я, то вже й не сказати, якої бридоти мусиш начуватися. Коли беруть нас, то хіба не знають, хто ми такі, які ми корисливі, підлі й віроломні душі? А як знають, то все гаразд. Є мовчазна угода, що нам робитимуть добро і що рано чи пізно ми віддамо злом за добро, нам зроблене. Хіба не така угода між людиною і її мавпою чи папугою? Лебрен⁴³ репетує, що Паліссо, його друг і нахлібник, куплети склав на нього. Паліссо мусив скласти куплети, у цьому винен сам Лебрен. Пуансіне репетує, що Паліссо звернув на нього куплети, які склав на Лебрена. Паліссо мусив звернути на Пуансіне куплети, які він склав на Лебрена, у цьому винен сам Пуансіне. Панотчик Рей репетує, що його приятель Паліссо переманив у нього коханку, з якою він сам того Паліссо познайомив. От не треба було знайомити Паліссо з своєю коханкою або наперед зважитися втратити її. Паліссо виконав свій обов'язок, винен сам панотець Рей. Видавець Давід репетує, що його спільник Паліссо ночував чи хотів переночувати з його дружиною; Давідова дружина репетує, що Паліссо пускає поголоску, ніби він з нею ночував; важко встановити, ночував чи не ночував Паліссо з Давідовою дружиною, бо дружина мусить заперечувати те, що було, а Паліссо може пустити поголоску про те, чого не було; у всякому разі, Паліссо виконує свою роль, а винні тут Давід та його дружина. Он Гельвецій⁴⁴ репетує, що Паліссо вивів його на сцені як нечесну людину, — його, кому Паліссо й досі винен гроші, які він позичив на лікування, харчі та одержу; а чи мусив він сподіватись іншого поводження від людини, заплямованої якою тільки є ганьбою, яка знічев'я примушує свого приятеля зректись релігії, яка захоплює майно своїх компаньйонів, для якої немає ні віри, ні закону, ні переконань, яка збиває собі достаток *fas et nefas**, яка свої дні лічить за своїми підлотами й сама себе вивела на

---

* Правдою і неправдою (лат.).

сцені як одного з найнебезпечніших шахраїв,— гадаю, що другого прикладу такого зухвальства не було в минулому й не буде в майбутньому? Ні, виходить, винен тут не Паліссо, а сам Гельвецій. Якщо молодого провінціала повели до версальського звіринця і він з дурного розуму просунув руку в клітку до тигра чи пантери, то коли рука юнакова залишилась у пашеці лютого звіра, чия це провина? Все це записано в мовчазній угоді; тим гірше для того, хто її не знає або забуває. Цією всеосяжною і священною угодою я виправдую людей, яких винуватять у злостивості, замість самих себе винуватити в дурості. Так, гладка графине, то ваша провина, коли ви збираєте коло себе тих, кого серед людей вашого штибу називають нікчемами, і коли ці нікчеми роблять вам гидоти, вас призводять робити їх і накликають на вас злобу чесних людей. Чесні люди роблять те, що мусять робити, нікчеми — теж, і то ваша провина, що ви приймаєте їх. Коли б Бертен жив тихо й лагідно із своєю коханкою, коли б, маючи чесні характери, вони завели б чесні знайомства, зібрали б коло себе людей талановитих, людей, відомих у суспільстві своїми чеснотами, й приділили б невеличкому, освіченому й виборному товариству години розваги, відриваючи їх від своєї солодкої самотності, від свого кохання й розмов про нього в тиші, на відлюдді,— то хіба, по-вашому, точилися б плітки про них? Що ж їм сталося? Те, чого вони варті. Їх покарано за їхню необачність, і якраз нам споконвіку призначило провидіння карати теперішніх Бартенів, а нашим подобам серед нащадків наших призначило воно карати Мезанжів та Бертенів майбутніх. А тим часом, як ми виконуємо його справедливі вироки над дурістю, ви, що змальовуєте нас такими, які ми є, виконуєте його справедливі вироки над нами. Що ви подумали б про нас, якби ми з нашими ганебними звичаями твердили, що користуємось з громадської пошани? Що ми божевільні. А чи мудрі ж ті, хто сподівається чесного поводження від людей, що народились від підлих і нищих характерів? Кожному на землі — справедлива відплата. Генеральних прокурорів два є — один той, що за вашими дверима карає провини проти суспільства, а другий — природа. Цьому прокуророві відомі всі пороки, що уникають законів. Ви розпутничаєте з жінками — на водянку заслабнете; пиячите — сухот добудете; пускаєте до себе шалапутів, водитеся

з ними — будете зражені, осміяні, зневажені; найпростіше — це скоритись справедливості цих вироків і сказати собі самому: «Так і треба», схаменутись і виправитись або лишитись таким, як є, але на вищезазначених умовах.

Я. Ваша правда.

Він. А втім, я особисто цих пліток не вигадую, продаю за те, що купив. Подейкують, що тому днів кілька годині о п'ятій уранці зчинився страшенний галас; всі дзвінки задзеленькотили, залунали уривчасті й глухі крики, мов душили когось: «Рятуйте... Рятуйте.. Задихаюсь... Помираю...» Крики йшли з хазяїнового покою. Прибігли туди, взялись рятувати його. Наша товстуля в екстазі, себе не тямлячи й світу не бачачи, зводилась на руках як тільки могла вище й гепала на грішне тіло п'яти- чи шестипудовою вагою з усією швидкістю, якої надає шаленство насолоди. Насилу витягли його. Якого біса заманулось молоточкові забратись під важке ковадло?

Я. Ви соромітник. Поговорімо про інше. Відколи ми розмовляємо, в мене крутиться на язиці одне запитання.

Він. Чого ж ви так довго держали його?

Я. Боявся, що воно нескромне.

Він. Після всього, що я розказав вам, не знаю вже, який там може бути в мене від вас секрет.

Я. Ви розумієте, якої я думки про ваш характер?

Він. Звичайно; для вас я мерзотник і поганець, та й собі самому теж таким здаюся іноді, але рідко; з своїх пороків я радію частіше, ніж ганю себе за них. Ваша зневага, здається, більш стала.

Я. То правда; але навіщо ви викрили мені всю свою мерзотність?

Він. Передусім тому, що ви й так добру її частину знаєте, а признаючись у решті, я, по-моєму, виграю, а не програю.

Я. Як це, прошу вас?

Він. Коли де в чому варто бути величним, то в злі найбільше. На дрібного злодія плюють, але великому злочинцеві не можуть відмовити певної пошани: вас дивує його сміливість, вас страшить його жорстокість. У всьому цінують цільність характеру.

Я. Але цієї шановної цільності характеру ви ще не маєте: я бачу, що ви вагаєтесь часом у своїх принци-

пах — не знати, чи ви зроду лихий, чи з науки, і чи до кінця довели вашу науку.

Він. Згоден, але я зробив, що тільки міг. Хіба не стало мені скромності визнати довершеніші від мене істоти? Хіба не говорив я вам про Буре з найглибшою пошаною? Буре, на мою думку, найперша людина в світі.

Я. А зразу після Буре — ви?

Він. Ні.

Я. Виходить — Паліссо?

Він. Паліссо, тільки не сам.

Я. А хто ж годен поділити з ним друге місце?

Він. Авіньйонський недовірок.

Я. Ніколи не чув про авіньйонського недовірка, але то, певно, людина гідна подиву.

Він. Так воно і є.

Я. Історія великих людей мене завжди цікавила.

Він. Охоче вірю. Так от, мій недовірок жив в одного з добрих і чесних нащадків Авраамових, що їх було пообіцяно патріархові стільки, як зір на небі.

Я. У єврея?

Він. У єврея. Він здобув спочатку співчуття, потім прихильність, нарешті й цілковиту довіру; бо так воно завжди буває: на свої добродійства ми так розраховуємо, що рідко коли таємось із своїм секретом від того, кого вщедряємо своїми добротою; як же не буде невдячних, коли ми самі спокушаємо людей бути невдячними безкарно? Цього вірного міркування наш єврей не збагнув. Отож і признався чоловікові, що совість не дозволяє йому їсти свинини. Зараз побачите, яку користь зумів добути вигадливий розум з цього признання. Минуло кілька місяців, протягом яких наш недовірок подвоїв свою уважність, аж поки побачив, що своїм дбанням зворушив, заповонив і переконав єврея, що в нього серед усіх колін ізраїлевих кращого приятеля немає... Полюбуйтеся з його обачності! Він не поспішає, дає досягнути груші перед тим, як потрусити гілку; зайва запальність могла зруйнувати весь намір. Велич характеру впливає звичайно з природної рівноваги багатьох протилежних якостей.

Я. Ет, обличте міркування, розповідайте далі вашу історію.

Він. Не можна; бувають дні, коли я мушу помірку-

вати; це — хвороба, яка сама проходить. На чому пак я спинився?

Я. На міцній приязні між євреєм та недовірком.

Він. І от груша достигла... Але ви не слухаете... Про що це ви замислились?

Я. Про те, що у вас голос нерівний — то високий, то низький.

Він. А хіба в порочної людини може бути рівний голос? Приходить недовірок одного вечора до свого приятеля — переляканий, голосу не зведе, з обличчя блідий як смерть, труситься всім тілом. «Що це вам?» — «Ми пропали». — «Як це пропали?» — «Пропали, кажу вам, навіки». — «Поясніть». — «Хвилиночку, дайте отямитись від жаху». — «Отямтесь», — каже йому єврей замість того, щоб сказати: «Ти шахрай неприторенний; не знаю, що ти хочеш мені сказати, але ти неприторенний шахрай, ти прикидаєшся зляканим».

Я. А чому він мусив так сказати?

Він. Бо той брехав і перебрав міри, це ясно для мене, і не перепиняйте мене більше. «Ми пропали... пропали... навіки!» Хіба не чуваєте фальші цих повторних «пропали»?.. «Один зрадник виказав нас святій інквізиції, вас як єврея, мене як недовірка, підлого ренегата...» Чи чуєте — зрадник не соромиться вживати найогидніших висловів. Щоб назвати себе своїм ім'ям, треба більше сміливості, ніж воно здається; ви не знаєте, що коштує дійти до цього.

Я. Ні, певна річ. Але підлий недовірок?..

Він. Він удавав, але удавав спритно. Єврей у відчаї, рве на собі бороду, качається по землі, бачить сбірив на порозі, бачить себе закутаним у санбеніто, бачить своє автодафе вже приготованим. «Друже мій милий, друже мій єдиний, що ж нам робити?» — «Що робити? Бувати на людях, удавати цілковиту безпеку, поводитись так, як звичайно. Справи в цьому трибуналі розбирають таємно, але повільно; треба скористуватися з його проволочок, щоб усе спродати. Я зараз найму сам або через третю особу — так, через третю особу, це буде краще, — корабель, ми складемо на нього ваш достаток, бо якраз на ваш достаток вони, головно, важать, — і поїдемо вдвох шукати під іншим небом волі служити богові нашому й додержувати безпечно закону Авраама й нашого сумління. Найважливіша річ у згубних обставинах, у які ми потра-

пили, це — дотримуватись якнайбільшої обережності». Сказано—зроблено. Корабель найнято, забезпечено харчем і матросами, достаток євреїв навантажено; завтра вдосвіта вони рушають, можуть весело повечеряти й безпечно заснути; завтра вони вислизнуть від переслідників. Вночі недовірок устає, викрадає у єврея документи, гаманця та коштовності, простує на корабель і — поїхав... І ви гадаєте, що це все? От і не так! Коли мені розповідали цю історію, я здогадався про те, чого не сказав вам, щоб випробувати вашу проникливість. Добре зробили ви, що чесним лишилися, з вас був би лише дрібний шахрай. Такий досі й наш недовірок — це підлий крутій, на якого ніхто не схотів би скидатися. Величне в його облудності те, що він сам виказав свого доброго приятеля єврея, якого вранці схопила свята інквізиція, а за кілька день і спалила. Отак недовірок став спокійним власником достатку проклятого нащадка тих, хто розп'яв господа бога нашого.

Я. Не знаю, що мені гідкіше: мерзотність вашого недовірка чи тон, яким ви про нього розповідаєте.

Він. Казав же вам: жорстокість учинку заслуговує не зневаги, а чогось більшого; оце й причина моєї ширості. Я хотів показати вам міру своєї досконалості в своєму мистецтві, хотів вирвати у вас признання, що я принаймні оригінальний у своєму знікчемленні, посісти у вашій голові місце серед великих негідників і скрикнути потім: «*Vivat Mascarillus, furbum imperator!*» * Ану, веселіш, пане філософ, хором: «*Vivat Mascarillus, furbum imperator!*»

І по тому почав співати щось вельми дивне: мелодія була то поважна й урочиста, то легка і грайлива; то він брав баса, то враз шугав тенором, показував мені рукою та головою місце витримок і сам виконував, сам компонував пісню перемоги, з якої знати було, що на добрій музиці він розуміється краще, ніж на добрих звичаях.

Я ж не знав, лишатись мені чи тікати, сміятись чи обурюватись: я залишився з наміром звернути розмову на якусь тему, що розвіяла б у мене в душі огиду, якою вона перейнялася. Мене почала обтяжувати присутність людини, що говорила про жахливий вчинок, про мерзенний злочин так, як розглядає знавець малярства й пое-

---

* Хай живе Маскаріль, владар шахраїв! (*Лат.*) Мольєр.

зії красоти видатного твору, або як виявляє і висвітлює мораліст чи історик обставини героїчної звитяги. Мимоволі я спохмурнів: він постеріг це і спитав:

— Що це вам? Вам недобре?

Я. Трохи, але це минеться.

Він. Вигляд у вас заклопотаний, мов у людини, що її мучить якась похмура думка.

Я. Так воно і є...

Хвилинку ми обидва мовчали; він походжав, насвистуючи та наспівуючи, і, щоб знову розворушити його хист, я запитав:

Я. Що ви тепер поробляєте?

Він. Нічого.

Я. Це дуже втомно.

Він. Я й так дурнуватий був, а наслухавсь музики Дуні⁴⁵ та інших наших молодих майстрів, то й зовсім стерявся.

Я. Так ви схвалюєте цей жанр?

Він. Безперечно.

Я. І знаходите красу в цих нових співах?

Він. Не питайте! Яка дикція, яка правдивість, яка експресія!

Я. Всяке наслідувальне мистецтво має собі зразок у природі. Який зразок у композитора, коли він складає пісню?

Він. Чому не глянути на справу глибше? Що таке спів?

Я. Признаюсь вам, що це питання понад мої сили. Отакі ми всі — в пам'яті в нас лише слова, які ми нібито розуміємо через те, що часто вживаємо їх і навіть вірно застосовуємо; а в розумі — лише невиразні поняття. Коли я вимовляю слово «спів», у мене поняття не ясніші, ніж у вас і більшості інших людей, коли вони кажуть: репутація, ганьба, честь, порок, чеснота, цнотливість, пристойність, сором, посміховище.

Він. Спів є наслідування звуками — за шкалою, ви-найденною мистецтвом чи нав'язною від природи, як собі хочете, голосом чи інструментом — матеріальних шумів або голосів пристрастей. Ви бачите, що коли змінити в цьому визначенні те, що треба змінити, воно точно придасться до малярства, красномовства, скульптури й поезії. Тепер, вертаючись до вашого запитання, — який зразок у композитора й співця? Мова, коли зразок живий і мислячий; шум, коли зразок неживий. Мову треба

вважати за лінію, а спів.— за другу лінію, яка в'ється по першій. Чим сильніша й правдивіша ця мова, прообраз співу, тим у більшому числі точок перетинатиме її спів, тим правдивіший, тим кращий він буде, і це дуже добре зрозуміли наші молоді композитори. Коли чуеш: «Ой бідний, бідний я»,— то ніби пізнаєш скаргу скупця; якщо він і не співав, то якраз такими тонами говорив до землі, звіряючи їй своє золото: «О земле, прийми скарби мої!» А чи інакше висловлювалась би дівчинка, що почуває трепет у серці, що червоніє, тремтить і благає пана не займати її? У цих творах є всі гатунки характерів, безконечна різноманітність мови; це велично, кажу я вам! Ось підіть послухайте арію, де юнак, умираючи, скрикує: «Гасне серце моє!» Послухайте спів, послухайте оркестр, і ви скажете мені потім, чи є різниця між справжнім голосом умираючого і мелодією цього співу; ви побачите, чи цілком збігається лінія співу з лінією мови. Я не кажу вам про ритм, який теж становить одну з умов співу, говорю тільки про експресію, і немає нічого очевиднішого, як оце місце, що я десь вичитав: «*Musicae semina gium ascentus*»,— мова — джерело мелодії. Зміркуйте з цього, як важко і як важливо вміти добре скласти речитатив. Немає такої гарної арії, з якої не можна було б зробити гарного речитативу, і такого гарного речитативу, з якого вправна людина не могла б зробити гарної арії. Я не хочу твердити, що той, хто добре декламує, добре співатиме, але був би задоволений, коли б той, хто добре співає, не вмів би добре декламувати. І всьому, що я кажу, вірте, бо це — правда.

Я. Охоче вірив би вам, коли б мене не спиняла одна маленька перешкода.

Він. Яка перешкода?

Я. Бо коли ця музика велична, то музика божественного Люлли, Кампра, Детуша, Муре⁴⁶ і навіть, між нами кажучи, вашого любого дядька мусить бути трохи плоскою.

Він, нахиляючись мені до вуха, відповідає: — Мені не хотілося б, щоб мене почули, бо тут багато хто знає мене: воно так і є. Не тому, що я турбуюсь про любого дядька — це бездушний камінь, він склянки води мені не дав би, хоч би я конав від спраги; але хай собі витворює з диявольським шарварком у октаві, в септимі: гон, гон, гін, гін, т у-т у-т у-т у-т у-т у — ті, що починають у цьому розумітись і не вважають шаламатню за

музику, ніколи з цим не помиряться. Співати «Stabat mater» Перголезі⁴⁷ треба було б заборонити поліційним наказом усім, незалежно від стану й становища. Цю молитву треба було спалити катовою рукою. Йй-богу, ці клятві блазні з своєю «Панею-служницею», з своїм «Тракалло» добре залили нам за шкуру сала. Колись «Танкред», «Ісса», «Любосна Європа», «Індія», «Кастор», «Ліричні таланти» йшли по чотири, п'ять, шість місяців, виставам «Арміди» кінця-краю не видно було, а тепер усе це сиплеться перед вами, як горох. Тому Ребель і Франкер⁴⁸ аж гопки скачуть — кажуть, що все пропало, що вони зруйновані й що, коли далі терпітимуть цю ярмаркову гидоту, національна музика к бісу піде і нашої загумінковій Академії* лишиться тільки зачинити свою крамничку. В цьому є трохи правди. Старі вперті меломани, що ходять туди вже тридцять-сорок років щоп'ятниці, замість розважатись, як було колись, тепер нудяться й позіхають, самі добре не знаючи чому, питають самі себе й не можуть відповісти. Спитали б вони у мене! Пророцтво Дуні справдиться, і з того, як воно йдеться, я голову даю собі на відруб, коли за тричотири роки з часу появи «Маляра, закоханого в свою модель» на славетному задвірку хоч облупленого kota перестрінеш. Люди добрі! Вони зrekliся своїх симфоній, щоб грати італійські симфонії. Вони гадали, що привчать свої вуха до цих симфоній без шкоди для своєї вокальної музики, так ніби симфонія супроти співу не є те саме — за винятком хіба бурхливості, спричиненої діапазоном інструменту й рухливістю пальців, — що спів супроти нормальної мови! Так ніби скрипка не наслідує співака, який сам почне згодом, коли трудність заступить місце краси, наслідувати скрипку! Перший, хто заграє Локателлі, став апостолом нової музики. Розкажіть ви кому іншому! Нас при звичають до наслідування мови пристрастей та природних явищ співом і голосом, інструментом, — бо до цього ж зводиться весь предмет музики, — і щоб ми зберегли наш смак до ширяння, співів, слав, тріумфів, перемог? Дідька лисого! Вони уявляли собі, що плакатимуть і сміятимуться із сцен музичних трагедій та комедій, слухатимуть мову шаленства,

---

* Тобто опері, яка до 1763 р. містилась у глухому провулку Пале-Роялю.

ненависті, ревнощів, справжні скарги кохання, іронію і жарти італійського чи французького театру — і лишаться прихильниками «Рагунди» та «Платеї»! Чорта з два! Що вони відчуватимуть раз у раз, як легко, гнучко, м'яко надається гармонія, просодія, еліпси і інверсії італійської мови до мистецтва, руху, експресії, наспівності й варіаційності звучання, але й далі не помічатимуть, яка туга, глуха, важка, застрягла, педантична й одноманітна їхня власна мова! А так, так, вони переконували себе, що після того, як плакали разом з матір'ю, що горює за смертю синоюю, після того, як тремтіли від наказу тирана, що велить забити людину, — їм не нудні будуть їхні феєрії, їхня нудна міфологія й солодкаві мадригальчики, що виявляють кейський смак поетів не менш, як і вбогість мистецтва, яке їх терпить. Люди добрі! Цього немає і бути не може; правдиве, добре, прекрасне мають свої права, їх заперечують, але кінець кінцем схиляються перед ними; тим, що не позначено їх печаттю, захоплюються лише тимчасово, а потім починають позіхати. Позіхайте ж, панове, позіхайте досхочу, не соромтесь. Царство природи й моєї трійці, якої не здоліють врата пекельні (правда — то отець, добро — син, а краса — дух святий), поволі встановлюється. Чужоземний бог смиренно сідає на олтарі поруч тубільного ідола, поволі зміцняється і одного чудового дня штовхає ліктем свого сусіда — тарарах! — шурхне ідол додолу. Отак само, як єзуїти, кажуть, християнство в Китаї та Індії насаджували: що там не кажуть янсеністи, а той метод у політиці, що прямує до своєї мети без галасу, без пролиття крові, без мучеників, без жмутів вискубаного волосся, здається мені найкращим.

Я. Маєте рацію майже у всьому, що оце сказали.

Він. Ну нехай і так. Але хай чорт мене вхопить, коли це навмисне. Само собою виходить. Я схожий на наших горе-музикантів в час появи мого дядька. Угадав — і то добре. Бо вуглярчук завжди скаже про своє ремесло краще, ніж уся академія і всі Дюамелі⁴⁹ в світі...

А потім узявся походжати, курникаючи собі під ніс арії з «Острова божевільних», «Маляра, закоханого в свою модель», «Коваля», «Позовниці» і вряди-годи скрикував, зводячи руки й очі до неба:

— Яка краса, бісової віри, яка краса! Та як можна, маючи пару вух на голові, ще й запитувати!

Він починав розпалятися й співати тихенько, підносив голос, дедалі більше розпалювався, потім з'явилися рухи, гримаси на обличчі й корчі в тілі, і я подумав: «Знову хлопець шаліє, нова якась сцена готується...» Справді розітнувся голос: «Ох бідний я, нещасний я...», «Пустіть мене, мій паночку...», «О земле, прийми мое золото, прийми скарби мої, мою душу, мою душу, життя моє! О земле!..», «І де мій милий, дорогий?..», «Aspettasi non venire», «A Zerbina pensarete...», «Sempre in contrasti con te si sta...» * Він нагромаджував і плував до купи десятків зо три італійських і французьких арій — трагічних, комічних, яких тільки хочете. То спускався басом у пекло, то розтинав небеса ляскучим фальцетом, наслідував ходу, пози, рухи різних оперних героїв, по черзі був шаленим, сумирним, владним, глузливим. Ось — дівчина плаче, і він віддає всю її маніжність; он він — жрець, он він — король, тиран, він загрожує, наказує, лютує; он він — раб, він покорується, він нишкне, горює, скаржиться, сміється і ніколи не випадає з тону, розміру й сенсу слів та характеру арії.

Всі гравці облишили свої «бурульки» й зібралися круг нього; до вікон кафе знадвору поналипало перехожих, приваблених тим гуканням. Регіт стояв такий, аж стеля розсідалася. Але він не помічав нічого, він провадив далі, охоплений навіженством і надпоривом, таким близьким до божевілля, що й не знати було, чи стямиться він, чи не доведеться кинути його в карету й спровадити простісінько до божевільні, поки він співатиме уривок із «Плачів» Йомеллі⁵⁰. Він з надзвичайною точністю й запалом повторював найкращі місця кожної арії; чудовий речитатив, де пророк змальовує сплюндрування Єрусалима, він зросив потоками сліз, від яких очі у всіх зволожилися. Тут було все: і ніжність співу, і сила експресії, і страждання. Він відтворював здебільшого ті місця, де композитор показав себе особливо великим майстром. Покидав вокальну партію, беручись до оркестрової, потім раптом облишав її і знову починав співати, переплутуючи те й те так, щоб зберегти зв'язки і єдність цілого, спановуючи наші душі й тримаючи їх у найдивнішому стані, якого я будь-коли дізнавав. Чи захоплювався я? Так, захоплювався. Чи зворушував мене

* «Чекати й не приходити...», «Подумайте про Цербіну...», «Вічно з тобою доводиться сперечатись...» (Італ.)

жаль? Так, зворушував, але домішка чогось смішного була в цих почуттях і спотворювала їх.

Але ви мимоволі зареготали б, коли б побачили, як він удавав різні інструменти; надувши й напнувши щоким, хрипким, похмурим звуком він удавав валторни та фуготи; для гобоїв прибирав звуку різкого і гугнявого; для струнних інструментів пускав свій голос неймовірно швидко, шукаючи найпідхожішого до них звуку; висвистував флейтами, туркотів кларнетами, кричав, співав, метушився, як причинний, сам один удаючи танцюристів, танцюристок, співаків, співачок, увесь оркестр, весь оперний театр, розриваючись на два десятки різних ролей, бігаючи, спиняючись, як біснுவатий, з блиском в очах, з піною коло рота.

Спека стояла нестерпна, і піт, збігаючи по зморшках його чола вздовж щік, мішався з пудрою його волосся, розходився патьоками по його вбранні. Чого тільки він не робив! Плакав, сміявся, зітхав, дивився — зворушено, спокійно, несамовито; був жінкою, що непритомніе від горя, безталанцем у безпросвітному розпачі, високим храмом, пташками, що притихають навзаході сонця, водами, що дзюркочуть у свіжій та відлюдній місцині або ринуть потоком з гірської височини; грозою, бурею, передсмертною скаргою, перемішаною із свистом вітрів, із гуркотом грому. Був темною ніччю, був присмерком і тишею, бо навіть тиша змальовується звуками. Він геть зовсім стерявся. Украй знесилений, мов той, що з глибокого сну або довгої замрії прокидається, він спинивсь нерухомий, приголомшений, зачудований; поглядав навкруги себе, мов заблуканець, що хоче пізнати місце, де оце потрапив; чекав, поки повернуться йому сили й дух, машинально втирав обличчя. Неначе той, що побачив зо сну коло свого ліжка силу людей, забувши або не знаючи того, що він був робив, він скрикнув найперше: «А що тут, панове?.. Чому ви смієтесь та дивуетесь? Що сталося?..» Потім додав: «Ось що таке музика й музиканти! Проте, панове, деяких арій Люллі не треба зневажати. Хай-но спробують зробити краще сцену «Чекаю світанку», не змінюючи слів! Не треба зневажати й деяких місць Кампра, скрипкових п'єс мого дядька, його гавотів, хорів солдатів, жреців, офірників. «Бліді свічки, і світло страшніше від темряви...», «Бог тартару, бог забуття...» (Тут він пустив свій голос на повну потуж-

ність; хто був поблизу, оступився до вікон, ми затулили пальцями вуха).— Тут потрібні сильні легені, могутній голос, запас повітря... Та це ще не те. Не к різдву йде, а к великодню. Вони ще не знають, що треба вкладати в музику, отже, й того, що підходить музикантові. Лірична поезія ще тільки має народитись, але вони дійдуть цього, слухаючи Перголезі, Саксонця, Терраделья, Траетту й інших, мусять цього дійти, читаючи Метастазіо⁵¹.

Я. Як то! Хіба Кіно, Ламотт⁵², Фонтанель нічого в поезії не розуміли?

Він. Ні, щодо нового стилю. В усіх їхніх чарівних поезіях і шести рядків підряд не знайдеться, які можна було б покласти на музику. Це — вибагливі сентенції, легкі, ніжні й делікатні мадригали. А щоб побачити, яке воно непридатне до нашого мистецтва, найбурхливішого з усіх, не виключаючи й Демосфенового, попросіть когось продекламувати ці уривки — вони видадуться вам холодними, млявими, одноманітними. Бо в них немає нічого, що могло б стати за зразок для співу; краще вже не класти на музику «Афоризми» Ларошфуко або Паскалеві⁵³ «Думки». Тільки тваринний крик пристрасті може дати те, що нам треба; вислови мусять громадитись один на один, фраза мусить бути коротка, її сенс — ясний і напружений, щоб композитор міг орудувати нею цілою і кожною її частиною, випускати слово або повторювати, додавати слово, якого бракує, крутити й повертати її на всі боки, не руйнуючи її; через те й багато важча французька лірична поезія від поезії тих мов, які самі з себе мають усі ці переваги, бо порядок слів у них не такий суворий... «Жорстокий нелюде, бий кинджалом мені в груди, я готова прийняти фатальний удар; бий же, коли смієш!..», «Ох, я млію, помираю... Таємним вогнем займаються мої почуття... Жорстоке кохання, що хочеш від мене?.. Дай мені щасливий спокій, яким тишилась я... Верни мені розум...» Пристрасті мусять бути сильні; композитор і ліричний поет мусять бути ніжні до крайньої міри... Арія майже завжди буває завершеним сцени. Нам потрібні викрики, вигуки, зупинки, уривання, твердження, заперечення; ми кличемо, гукаємо, кричимо, стогнемо, плачемо, щиро сміємось. Не треба ніяких дотепів, ніяких епіграм, ніяких гарних думок — усе це надто далеке від простої природи. І не думайте, що за зразок нам може правити гра театральних акторів

та їхня декламація. Нічого подібного! Нам потрібен зразок енергійніший, не такий манірний, правдивіший; прості слова, звичайні голоси пристрасті нам тим потрібніші, чим монотонніша мова, чим безвиразніша вона; виразності ж надає їй крик тварини або пристрасної людини...

Поки він казав мені це, юрба, що оточувала нас, розійшлася, чи то не розуміючи нічого, чи то не цікавлячись тим, що говорено, бо ж дитина, як і дорослий, і дорослий, як дитина, взагалі більш люблять розважатись, ніж учитися; кожен узявся до своєї гри, і ми в нашій кутку лишилися самі. Сівши на лаву, прихилившись головою до стіни, звисивши руки, приплющивши очі, він сказав мені:

Він. Не знаю, що зо мною; коли прийшов сюди, був свіжий і моторний, а ось тепер виснажений і розбитий, немов десять льє відмажав. І так зненацька воно сталося.

Я. Хочете відсвіжитись?

Він. Залюбки. Я захрип, знесилів зовсім, у грудях трохи болить. Отак мені трапляється майже щодня, сам не знаю чому.

Я. Що ви хочете?

Він. Що ви самі знаєте. Я невимогливий: бідування привчило мене з усім миритись.

Нам подали пива, лимонаду; він налив собі велику склянку й спорожнив її двічі чи тричі; потім, пожвавивши, відкашлявся голосно, знову запалився й повів далі:

Він. А як, по-вашому, пане філософ, хіба це не диво дивне, що чужинець, італієць, такий собі Дуні ось учить нас надавати вимовності нашій музиці й підпорядковувати наш спів усім порухам душевним, усім ритмам, усім модуляціям та інтонаціям, не порушуючи просодії? А втім, не така вже це й складна річ. Хто чув жебрака, що просить на вулиці милостиню, хто чув ревниву й розлючену жінку, зневіреного коханця, лестуна, так, так, лестуна, що зм'якшує свій тон, розтягаючи склади медовим голосом, одне слово, хто чув пристрасть, байдуже яку, аби тільки вона своєю силою варта була правити за зразок для композитора, той мусив би помітити дві речі: по-перше, що довгі й короткі склади не мають ніякої сталої тривалості, навіть визначеного відношення

між своєю тривалістю; що пристрасть розпоряджається просодією майже по своїй власній уподобі, що вона встановлює величезні інтервали і що той, хто кричить у відчай: «Ой нещасний я!» — підносить вигуківий склад до найвищого і найрізкішого тону, а інші склади спускає до тону найнижчого, роблячи октаву, навіть ще більший інтервал, і надаючи кожному звукові довготи, яка пасує до характеру мелодії, але ж не вражає цим вуха й не зберігає ні в довгих, ні в коротких складах довготи чи короткості спокійної мови. Як далеко сягнули ми з того часу, коли наводили вставну арію з «Арміди» — «Переможець Рено (якщо хтось може перемогти його)...» або «Скорімось без ваганья...» з «Любосної Індії», — як дива музичної декламації! Тепер на ці дива я лише плечима знизую від жалю. Дивлячись, як прогресує мистецтво, я вже не знаю, яких вершин воно дійде. А тим часом випиймо ще по одній. — Він випив ще раз і ще, не тямлячи, що робить. Він ладен був пити хтозна-скільки, знемагаючи на спрагу, коли б я не відсунув пляшки, яку він машинально шукав рукою. Тоді сказав йому:

Я. Як це може бути, щоб ви, так тонко розуміючи й так глибоко відчуваючи красоти музичного мистецтва, були такий сліпий на прекрасне в моралі й такий нечутливий до чару чесноти?

Він. Мабуть, для сприйняття цих речей існує якийсь орган, що я не маю, якась струна, що її не дано мені, слабка струна, що не бринить, скільки не торкай її; а може, тому це, що жив я завжди з добрими музикантами й лихими людьми, отож і сталося, що моє вухо стало дуже тонким, а серце стало глухим. До того ж, є дещо й спадкове. Мого батька й мого дядька кров — це та сама кров; моя кров — та сама, що й у батька; батьківська молекула була тверда й тупа, і ця проклята перша молекула асимілювала всю решту.

Я. Ви свою дитину любите?

Вій. Чи люблю це дикунятко! До нестями.

Я. То чому б вам не подбати серйозно про те, щоб нейтралізувати в ній вплив проклятої батьківської молекули?

Він. Марна то буде, гадаю, праця. Якщо хлопцеві призначено стати доброю людиною, я цьому не пошкодую; а коли молекула хоче, щоб він був негідником, як і його батько, то мої заходи, щоб зробити з нього чесну

людину, будуть йому на велику шкоду. Виховання раз у раз вступатиме в конфлікт із нахилом молекули, дитину мов тягтимуть дві протилежні сили, і вона пройде всі кривини на життєвому шляху, як безліч тих, що я бачив, однаково незугарних у добрі і в злі. Це ті, що ми зємо «нікчемами», найстрашнішими з усіх епітетів, бо він означає пересічність і останній ступінь зневаги. Великий негідник — це великий негідник, але ж не нікчема. Поки батьківська молекула взяла б гору й довела б хлопця до довершеної підлості, якої я дійшов, йому потрібен був би величезний час, він змарнував би свої найкращі роки; тож я не роблю зараз нічого, полишивши хлопця на нього самого. Я спостерігаю його — він уже ласолюбний, облудний, хитруватий, брехливий, боюсь, що й він у свій рід пішов.

Я. І зробіте з нього музиканта, щоб цілковита вже була подібність?

Він. Музиканта! Музиканта! Іноді дивлюсь на нього, зціпивши зуби, й думаю собі: «Якби ти мусив коли-небудь знати хоч одну ноту, я, мабуть, тобі в'язи скрутив би».

Я. А чому, прошу вас?

Він. Це нічого не дасть.

Я. Це дасть усе.

Він. Так, коли ти видатний; а хто може поручитися за свою дитину, що вона буде видатна? Тисячу проти одного можна закладатись, що з неї буде таке саме нікчемне цигикало, як і я. Чи знаєте, що легше, мабуть, знайти дитину, здатну керувати королівством, бути великим королем, ніж великим скрипалем!

Я. Мені здається, що з приемними талантами, хоч би й пересічними, людина швидко може посунутись дорогою достатку в народі, що не має звичаю, що гибіє в розпусті й розкоші. Якось чув я розмову між двома чоловіками, один із яких сподівався скористатися з протекції другого: «Що ж ви знаєте, пане?» — «Порядно знаю математику». — «Гаразд, викладайте її — десять, дванадцять років бігатимете паризькими вулицями й матимете за те триста-чотириста ліврів ренти». — «Я вивчав закони, знаюсь на праві». — «Якби Пуффендорф і Гроцій воскресли, то подошли б із голоду під парканом». — «Дуже добре знаю історію і географію». — «Якби були батьки, що хотіли б добре виховати своїх дітей, ваша

доля була б забезпечена, але таких батьків немає». — «Я — непоганий музикант». — «О, та чого ж ви зразу не сказали? Щоб показати вам, який зиск можна мати з цього таланту, у мене є дочка: приходьте щодня ввечері від сьомої з половиною до дев'ятої, даватимете їй уроки, і я платитиму вам двадцять п'ять луїдорів на рік; ви з нами снідатимете, обідатимете, полуднуватимете, вечерятимете; решта дня належатиме вам, ви розпоряджатиметесь нею по своїй уподобі».

Він. І що з ним сталося?

Я. Якщо він був розважливий, то, певно, забагатів — це ви, здається, тільки й маєте на увазі.

Він. Атож — золота, золота; золото — все, а решта — без золота ніщо. Отож, замість напихати дитині голову чудовими правилами, які вона муситиме забути, щоб не стати жебраком, я, коли маю луїдор, хоч і рідко це трапляється, стаю перед хлопцем, добуваю ту монету з кишені, захоплено показую йому, зводжу очі до неба, цілую її, і, щоб ще краще дати йому на розум вагу цих святощів, белькочу язиком і пальцем показую все те, що можна за неї придбати — гарне вбраннячко, гарну шапочку, смачний пиріжечок; потім ховаю того луїдора, походжаю гордовито, заковую полу своєї куртки, б'ю рукою по кишені й отак даю йому на здогад, що саме від монети походить та певність, яку він бачить у мені.

Я. Нічого кращого й не вигадаеться; але коли трапляється так, що, глибоко усвідомивши цінність луїдора, хлопець одного дня...

Він. Розумію вас. На це треба заплющити очі; кожен моральний принцип має свою незручність. У найгіршому разі, це неприємна чверть години, та й по всьому.

Я. Навіть зважаючи на такі сміливі й мудрі наміри, я не кидаю думки, що добре все-таки було б зробити з хлопця музиканта. Я не знаю іншого способу так швидко наблизитись до вельмож, краще служити їхнім порокам і задовольняти свої власні.

Він. То правда, але в мене є плани швидшого й певнішого успіху. Ох, коли б то була дівчина! Але ж зробити те, що хочеш, не можна; мусиш брати те, що тобі випадає, й використати його якнайкраще, а для цього я вирішив не давати по-дурному дитині, якій судилося жити в Парижі, спартанського виховання, як роблять здебільшого батьки, хоч вони нічого гіршого не могли б

зробити, коли б навіть свідомо бажали лиха своїм дітям. Якщо виховання виявиться поганим, то це провина звичаїв моєї нації, а не моя. Хай відповідає за це хто хоче; я ж хочу, щоб син мій був щасливий або — це те саме — шанований, багатий і могутній. Мені трохи відомі найлегші шляхи до цієї мети, і я вкажу їх хлопцеві завчасу. Якщо ви, мудреці, мене ганитимете, то люди й успіх виправдають мене. Він матиме золото, ручуся вам. Якщо матиме багато золота, йому нічого не бракуватиме, навіть вашої пошани й поваги.

Я. А ви не помиляєтесь?

Він. Ну, то він обійдеться без неї, як і багато інших.

У цих його міркуваннях було багато такого, про що думають, що роблять, але не говорять. Оце, справді, найпомітніша різниця між моїм співрозмовником і більшістю тих, що оточують нас. Він визнавав свої й чужі пороки, але не був лицеміром. Він був не менш і не більш гідкий, як вони, тільки щиріший, послідовніший і часом більш глибокий у своєму збоченні. Мене страх брав, щоб то буде з його дитини при такому вчителі. Певна річ, з вихованням, так точно пристосованим до наших звичаїв, вона мусить далеко піти, якщо тільки її передчасно не переймуть по дорозі.

Він. О, не турбуйтеся: найважливіша і найважча річ, про яку добрий батько найбільш мусить дбати, полягає не в тому, щоб прищепити дитині пороки, що збагатять її, і навчити штукарства, що до смаку припаде вельможам (це всі роблять, коли й не за системою, як я, то хоч з прикладу й наслідування), а в тому, щоб виховати в ній почуття міри, уміння уникати ганьби, неслави й законів. Це немов дисонанси в суспільній гармонії — їх треба вміти вставляти, готувати й покривати. Нема нічого простішого, як послідовність довершених акордів; треба чогось різкого, такого, що розщепило б світляний пучок і розפורшило б його промені.

Я. От і добре — цим порівнянням ви знову приводите мене від моралі до музики, від якої я мимоволі відхилився: дуже вам за це вдячний, бо не питаю від вас, що ви більш подобається мені як музикант, а не як мораліст.

Він. А проте в музиці я дуже посередній, а в моралі — дуже вправний.

Я. Сумніваюсь, та коли й так, я людина порядна, і ваші принципи — не мої.

Він. Тим гірш для вас. Ох, коли б мені ваші таланти!

Я. Облишмо мої таланти й повернімось до ваших.

Він. Коли б я вмів так, як ви, висловлюватись!
А то ж у мене з біса безглузда мішанина — напів від світської людини й письменника, напів з базару.

Я. Говорю я погано; вмію казати лише правду, а це не завжди доходить, самі знаєте.

Він. Не за те ж я заздрю на ваш хист, щоб казати правду, а щоб, навпаки, добре казати брехню. Якби то я вмів писати, збити книжечку, закрутити послання-присвяту, запаморочити дурня його заслугами, прошитись до жінок.

Я. Все це ви вмієте далеко краще від мене; я вам і в учні не годжуся.

Він. Пропадають такі таланти, ви їм ціни не знаєте!

Я. Я збираю все, що сію.

Він. Коли б так, не ходили б ви в дешевому сурдугі, в міткалевому камзолі, вовняних панчохах, цупких черевиках і старомодній перуці.

Я. Згоден; виходить, дуже ти невправний, коли небагатий, хоч усе ладен віддати, щоб забагатіти; але ж є люди, такі, як я, що не вважають багатство за найціннішу в світі річ,— чудні люди.

Він. Чуднющі; адже з таким складом розуму не родяться, його виховують у собі, бо він — не від природи.

Я. Від людини?

Він. Від людини. Все живе, не виключаючи й людини, шукає собі добробуту коштом того, кому він належить, і я певен, що коли привести молодого дикуна, ні слова йому не сказавши, він захотів би розкішної одежі, царської їжі, поваги від чоловіків, кохання від жінок, захотів би зазнати всього життєвого щастя.

Я. Коли б полишити того дикуна на самого себе, коли б він зберіг усю свою дурість і з малим розумом немовляти поєднав пал пристрастей тридцятилітнього чоловіка, він скрутив би в'язи батькові і спав би з ма-тір'ю.

Він. Це доводить необхідність доброго виховання, та й хто ж це заперечує? І що таке добре виховання, як не те, що провадить до всіх насолод без небезпеки й незручності?

Я. Я думаю майже так само, але остережімось говорити про це.

Він. Чому?

Я. Бо я боюсь, що ми тільки зовні погодимось, а коли почнемо розбиратись, яких саме небезпек і незручностей треба уникати, то не порозуміємось.

Він. А що з того?

Я. Облишмо це, кажу вам; того, що я знаю, я вас не навчу, а вам легше буде навчити мене того, чого я не знаю, а ви знаєте в музиці. Говорімо про музику, любий Рамо, і скажіть мені, як воно сталося, що ви з вашою здібністю відчувати, запам'ятовувати й відтворювати найкращі місця великих майстрів, з тим запалом, який вони вам навіюють і який ви передаєте іншим, самі не створили нічого вартного?..

Замість відповіді, він похитав головою і скрикнув, підвівши палець до неба:

— А доля! Доля! Коли природа створила Лео, Вінчі⁵⁴, Перголезі, Дуні, вона посміхнулась; вона прибрала статечного й поважного вигляду, коли породила мого любого дядька Рамо, якого десяток років називатимуть великим Рамо, а згодом забудуть. А коли втяла його небожа — скривилась, знову скривилась і ще раз скривилась. (Кажучи це, він усяко кривив обличчя: на зневагу, на презирство, на іронію, і немовби місив руками шматок глини та посміхавсь з чудних форм, що надавав йому; потім відкинув недоладну мацапуру й промовив): Отак створила вона мене й кинула до купи інших мацапур, до товстунів з обвислими черевами, до гамаликуватих, вирлооких апоплектиків, до кривошиїх, до кошавих з блискучими очима й карлючкуватими носами, і всі вони реготом зайшлися, побачивши мене, а я в боки взявся та й собі зареготав, їх побачивши, бо дурні й божевільні одне одного потішають, одне одного шукають, одне до одного горнутья.

Коли б, потрапивши до них, я не навчився приказки «Дурний дає, розумний бере»,— я сам би вигадав її. Я зрозумів, що природа поклала мою власність у кишеню мацапур, і вигадав тисячу способів, щоб вирвати її звідти назад.

Я. Ці способи я знаю, ви говорили мені про них, але чому серед стількох способів не спробувати ще одного—дати гарний твір?

Він. Це те саме, що одна світська людина казала абатові Леблану. Абат каже: «Маркіза Помпадур⁵⁵ узяла

мене за руку, привела мене на поріг Академії, а там пустила мою руку, я впав і зломив собі ноги». Світська людина йому відповідає: «Треба було б вам, панотче, підвестися й виважити двері головою». А абат йому: «Пробував я, і знаєте, що сталося? Гулю на лобі набив...»

Після цієї історійки мій співрозмовник почав ходити, похиливши голову, замислено й пригнічено; він зітхав, плакав, тужив, зводив д'горі руки та очі, стукав себе кулаком по голові, мало не розбиваючи собі чола або пальців, і приказував: «Мені здається, що там усе-таки щось є, але скільки не б'ю, скільки не трушу, звідти нічого не вилазить...» — Потім знову починав трусити головою й бити себе по чолі щосили й казав: «Або там нічого немає, або воно не хоче озиватися».

А за хвилину прибирав гордовитого виразу, підводив голову, клав руку на серце, ходив і казав: «Я почуваю, так, почуваю...» Він удавав розгніваного, обуреного, зворушеного, владарного, вслідженого і відповідно імпровізував слова гніву, співчуття, ненависті, любові, з дивною тонкістю і правдивістю відтворював зовнішні прояви пристрастей, потім казав: «Адже так, правда? Ось тепер виходить, ось що воно — знайти акушера, що вміє збудити, прискорити болі й примусити дитину вийти. А сам я беру перо, хочу писати; кусаю нігті, морщу чоло — де там, добраніч, біг дасть; ось переконав себе, що маю хист, а в кінці свого рядка читаю, що я дурень, дурень, дурень. Та й як відчути, підвестися, мислити й сильно малювати, коли водишся з такими людьми, як ті, що з ними бачишся задля прожитку, коли в них і в тебе — тільки й розмови: «Сьогодні на бульварі було чудово.— Чи чули ви маленьку Мармотку? Воїна грає прегарно.— Якими чудовими кіньми їхав пан ім'ярек — сірими в яблука, краших і уявити годі! — Прекрасна пані така-то починає здавати; хіба ж носять у сорок п'ять років таку зачіску? — Панна така-то вся в брильяхтах, які їй не коштують нічого.— Ви хочете сказати, що коштують д е ч о г о? — Та ні.— Де ви її бачили?— На «Арлекіновій дитині». Сцену розпачу зіграно, як ще ніколи.— Ярмарковий Полішинель має горлянку, але ні тонкості, ні душі.— Пані така-то привела двох дітей разом: кожному батькові по одній». То як, по-вашому, коли це кажеш, переказуєш і чуєш щодня, можна нахтнутись і підвестись до великого?

Я. Ні, краще вже зачинитись на своєму горищі, пити воду, їсти сухий хліб і шукати себе самого.

Він. Може бути, але мені не вистачає на це сміливості. І потім, жертвувати своїм щастям задля непевного успіху! А ще й прізвище... Рамо!.. Зватися Рамо — аж незручно. Таланти — не те, що шляхетність, яка передається і зростає в славі, переходячи від діда до батька, від батька до сина, від сина до внука, хоч предок і не вимагає якоїсь заслуги від нащадка; старий пень пускає рясне пагіння дурнів, але то байдуже! Інша річ — талант! Щоб здобути лише славу свого батька, треба бути вправнішим за нього, треба успадкувати його здібності... Здібностей мені бракує, але руку я набив, смичок ходить, казанок кипить: нема слави, то є хоч юшка.

Я. Бувши вами, я б не здавався, робив би все нові й нові спроби.

Він. А ви думаєте, я не пробував? Мені й п'ятнадцяти років не було, коли я подумав уперше: «Що це тобі, Рамо? Ти мрієш? Про що? Тобі хотілося б зробити щось таке, що здивувало б всевіт... То що ж, варт тільки пальцем кивнути, варт тільки оком моргнути — воно й уродиться». І пізніш я проказував ці слова дитинства свого, ще й тепер проказую, а лишуюсь коло Мемнонової⁵⁶ статуї.

Я. До чого тут Мемнонова статуя?

Він. Це зрозуміло, гадаю. Коло Мемнонової статуї було безліч інших статуй, на які так само падало сонячне проміння, але тільки вона одна звучала. Поет — це Вольтер, а ще хто? Вольтер. А третій? Вольтер. А четвертий? Вольтер. Музикант — це Гассе, це Рінальдо да Капуа, це Перголезі, це Альберті, це Тартіні⁵⁷, це Локателлі, це Терраделья, це мій дядько, це маленький Дуні, що з себе миршавий, але в нього є чуття, чорт би його взяв, в нього є мелодійність і експресія. Решта поза цим невеличким числом Мемнонів — пара вух, настромлених на кінець палиці: тому ми жебраки, такі жебраки, що хоч викинь. Ох, пане філософ, страшна річ — злидні. Я бачу їх — сидять навпочіпки з роззявленим ротом, ловлячи краплі льодової води, що просочуються з бочки Данаїд. Не знаю, чи загострюють ці краплі розум філософа, але з біса охолоджують голову поета; під цією бочкою добре не заспіваєш. Та й то вже щастя, як захопиш коло неї місце! Я був протиснувся, але не міг

утриматись. Робив уже раз цю дурницю. Іздив скрізь— у Богемію, в Німеччину, в Швейцарію, Голландію, Фландрію, до чорта, до біса...

Я. Під бочкою з проточиною?

Він. Під бочкою з проточиною. То був єврей, багач і марнотратець, що любив музику й мое штукарство. Грав я, як трапиться, штукарював і горя не знав. Мій єврей свого закону держався і виконував його неухильно навіть при приятелеві часом, а вже при чужинці завжди. Вплутався він у одну кепську справу, яку мушу вам розповісти, бо вона втішна. В Утрехті була чарівна куртизанка. Йому заманулось християнки, і він послав до неї одного чоловічка з чималим векселем. Дивачка його пропозицію відхилила. Єврея розпач узяв. Чоловічок і каже йому: «І чого б ото так побиватись? Нема нічого легшого, як переспати з гарною жінкою, ще навіть кращою від тої, що ви оком накинули; та я вам свою жінку відступлю за цю ціну». Сказано — зроблено. Чоловічок узяв собі векселя, а єврей — його жінку. Виходить векселеві термін, єврей доводить його до протесту й оголошує за фальшивий. Суд. Єврей гадав: «Він ніколи не зважиться сказати, за що дістав від мене векселя, і я його не сплачу». На судовому засіданні він питає чоловічка:

— Від кого ви дістали цього векселя?

— Від вас.

— За позичені гроші?

— Ні.

— За постачу краму?

— Ні.

— За якусь послугу?

— Ні, але ж не про те мова, я посідач векселя, ви його підписали й мусите сплатити.

— Я його не підписував.

— То я, виходить, фальшівник?

— Ви або інший, хто вас підіслав.

— Я негідник, але ви шахрай; повірте мені, не доводьте мене до крайності, я все скажу, себе ослаблю, але й вас занашу...

Єврей на погрозу не зважає, і чоловічок викрив усю справу на наступному засіданні. Обоє їх зганьбовано, євреєві присуджено сплатити векселя, а гроші повернуто на допомогу бідним. Тоді я розлучився з ним, вер-

нувсь додому. Що ж робити? Бо треба або з голоду подохнути, або робити щось. Всякі снував я плани. Раз збирався вступити до провінціальної трупи — байдуже, за актора чи оркестранта. А через день гадав замовити собі такий малюнок, як ото на розі вулиць ставлять на жердині, і щоб я там кричав на все горло: «Ось місто, де він народився, і ось він прощається з своїм батьком аптекарем, ось він прибуває до столиці, шукаючи домівки свого дядька. Ось він навколішках перед своїм дядьком, що вигонить його... Ось він з євреєм — і так далі, і так далі». Другого дня я прокинувся з наміром пристати до вуличних співаків. І то не така вже й кепська була б справа — ми давали б концерти під вікнами в мого дядька, він сказився б від люті. Але я на іншу ступив стежку...

Тут він спинився, змінив позу людини, що тримає скрипку, щосили натискуючи на струни, на позу виснаженого, геть знесилоного бідака, якому ноги підсікаються, який помре ось, коли не кинуть йому шмат хліба; на знак крайньої потреби показував пальцем на піврозкритий рот; потім сказав:

— Це зрозуміло. Мені кидали огризок; нас трое-четверо голодних змагалися за нього... От і мисліть велично, от і творить прекрасне серед такої злидоти!

Я. Воно важко.

Він. Бачите, до чого докотився... І було мені там царство й панство. Але минулось. Знову треба підтягати пасок і показувати пальцем на роззявлений рот. Нічого сталого немає в цьому світі: сьогодні на вершині, а завтра в болоті. Нами керують прокляті обставини й керують дуже кепсько...

Потім, випивши те, що лишалось на дні пляшки, звернувся до свого сусіди: «Пане, з ласки вашої, дайте разок нюхнути. У вас он там прегарна табатирка. Ви не музикант?» — «Ні». — «Тим краще для вас, бо то все гольтіпаки... Аж жаль бере за них. Доля прирекла мені бути музикантом, тим часом як десь на Монмартрі є млин, а в млині мельник і мельничук, що чутиме довіку лише гуркіт жорен і зможе скласти прекрасні пісні. До млина, Рамо, до млина, там твоє місце!»

Я. До чого б не пристановлено людину, то все призначення природи.

Він. У неї бувають дивні недогляди. Та я й сам недобачаю, дивлячись з тої височини, звідки все зливається, — людина, що підстригає ножицями дерево, гусінь, що точить на ньому лист, і звідки видко лише двох комах, кожну при своєму ділі. Злізьте на епіцикл Меркурія і класифікуйте звідти, якщо вам подобається, за прикладом Реомюра, він — мушину породу на швачок, землемірок, косарок, а ви — людське кодрло на столярів, теслярів, дахарів, танцівників, співаків, — то ваша справа, мене це не обходить. Я — на цім світі й лишаюсь на ньому. Та коли в природі є голод, бо я завжди до голоду вертаюсь, до відчуття, яке завжди живе в мені, то я вважаю, що то недобрий лад, коли не завжди маєш що їсти. Що це в біса за лад — одні аж давляться, а другим, у кого шлунок такий самий вимогливий і голод такий самий невідступний, як і в тамтих, нема чого кусати! А найгірше — це змушена постава, що в ній тримає нас потреба. Злидар не ходить, як хто інший, він скаче, плазує, вигинається, лазить, усе життя своє тільки стає в позиції.

Я. Що то за позиції?

Він. Спитайте в Новера⁵⁸. В житті їх багато більше, ніж може вдати його мистецтво.

Я. От і ви теж, за вашими (чи, може, за Монтеневими) словами, вилізли на епіцикл Меркурія і споглядаєте на різні пантоміми людської породи.

Він. Ні, ні, кажу вам, я надто важкий, щоб так високо забратись. Хай собі дурні у хмарах витають, я землі держуся. Дивлюсь круг себе, стаю в свої позиції або тішуся з позицій, що в них інші стають, з мене пантомім чудовий, ось побачите зараз.

Потім почав сміятися, вдавати людину, що запобігає, просить, догодити хоче; праву ногу вперед виставив, ліву — назад, спину зігнув, голову підвів, погляд утопив у чужі очі, рота роззявив, руки до чогось простягнув; він чекає наказу, дістає його, мчить стрілою, вертається — він виконав, складає звіт; він усього пильнує, підіймає, що впало, підкладає подушку чи лавочку підставляє під ноги, тримає тацю, присуває стільця, відчиняє двері, зачиняє вікно, спускає завісу, пантрує господаря й господині, завмирає, спустивши руки й випроставшись, слухає, силкується читати на обличчі і каже: «Ось моя пантоміма, вона дуже схожа на пантоміму лестунів,

царедворців, лакеїв і жебраків». Штукарства цієї людини, оповідання абата Галіані⁵⁹, навіженства Рабле нагонять на мене часом глибоку задуму. Це — три склади, що з них я добув смішні маски, які надіваю на обличчя найповажніших осіб, і бачу в прелатові — Панталоне⁶⁰, в судді — сатира, в пустельникові — кабана, в міністрові — барана, а в його секретареві — гусака.

Я. То по-вашому виходить, що на світі повно жебраків, бо я не знаю нікого, хто не вмів би кількох па вашого танцю.

Він. Ваша рація. У всьому царстві тільки одна людина ходить — державець; вся решта стає в позиції.

Я. Державець? Це ще, знаєте, питання. А хіба ви думаєте, що коло нього не об'являється вряди-годи ніжка, кучерик, носик, який примушує його трохи грати пантоміму? Хто потребує іншого, той убогий і стає в позицію. Король стає в позицію перед своєю коханкою і грає свою пантоміму перед богом. Міністр гнеться лестуном, лакеєм і жебраком перед королем. Юрба честолюбців танцює ваші позиції, одну від одної підлішу, перед міністром. А превелебний абат у брижах і сутані — щонайменш раз на тиждень перед монастирським скарбничим. Йй-богу, те, що ви звете пантомімою жебраків, це — великий танок землі; у кожного є своя маленька Юс і свій Бертен.

Він. Це мене тішить.

Поки я говорив, він пресмішно вдавав позиції осіб, яких я називав. Наприклад, абат у нього тримав капелюха під пахвою і молитовника в лівій руці, а правою підіймав поли своєї сутани, витягав голову, трохи схиливши її на плече, очі опустив — і так він добре наслідував лицеміра, що мені, мов живий, уявлявся автор «Спростовань» перед єпископом Орлеанським⁶¹. Зображуючи лестунів і честолюбців, він гадом вигинався; то був Буре перед генеральним ревізором.

Я. Виконано досконало, а проте є істота, звільнена від пантоміми. Це — філософ, що нічого не має і нічого не просить.

Він. Де ж такий звір водиться? Якщо в нього нічого немає, він страждає; якщо він нічого не просить, то нічого й не одержить... і вічно страждатиме.

Я. Ні. Діоген не визнавав потреб.

Він. Але ж треба одягатись.

Я. Ні, він ходив голий.

Він. В Афінах тоді було холодненько.

Я. Менше, ніж тут.

Він. І їли ж там.

Я. Певно.

Він. Чім коштом?

Я. Коштом природи. Хто годував дикуна? Земля, тварини, риби, дерева, трави, коріння, струмки.

Він. Не вельми гарний стіл.

Я. Зате великий.

Він. Але кепсько накритий.

Я. Проте з того столу беруть і на наш кладуть.

Він. Але погодьтесь, що наші кухарі, пірижники, корчмарі, шинкарі, цукерники трохи й свого вміння докладають. Мабуть, у вашого Діогена з його суворою дієтою не дуже-то вибагливий був шлунок.

Я. Помиляєтесь, циніки були колись те, що наші ценці, з такою самою чеснотою. То були афінські кармеліти й кордельєри.

Він. Ловлю вас на слові. Так Діоген теж танцював пантоміму, коли не перед Періклом⁶², то хоч перед Лаїдою і Фріною?

Я. Знову помиляєтесь; йому задля втіхи віддавалась куртизанка, за яку інші дорого платили.

Він. А коли траплялось так, що куртизанка зайнята, а цинікові ніколи...

Я. Він вертався в бочку й обходився без неї.

Він. І ви радите мені теж отак робити?

Я. Голову даю відтяти, що це було б краще, ніж плазувати, принижуватись і продавати себе.

Він. Але ж я потребую ліжка, доброго столу, зимового й літнього одягу, спочинку, грошей і ще багато всяких речей, яких я волюю краще дістати з чужої ласки, ніж здобувати працею.

Я. Бо ви нероба, ласолюб, негідник, брудна душа.

Він. По-моєму, я сам вам так казав.

Я. Життєві вигоди, певна річ, мають свою ціну, але ви не відаєте ціни жертви, якою їх здобуваєте. Ви танцюєте, танцювали й танцюватимете свою безцілну пантоміму.

Він. То правда, але мені це не було й не буде важко; тим-то погано я зробив би, коли б пішов іншим шляхом — тільки надвердився б без пуття; але з того, що

ви кажете, я бачу, що моя бідна жіночка була теж ніби філософом; хоробра вона була, як лев: іноді ми без хліба й без грошей сиділи, всю свою мізерію поспродавши. Я падав на ліжко й голову собі сушив, у кого б його позичити екую на вічне оддання. А вона весела, як горобчик, сідала до клавесина, співала й пригравала; голос у неї був як у солов'я, — дуже шкода, що ви її не чули. Коли я десь на концерт ішов, то брав її з собою; по дорозі казав їй: «Ну, пані, покажіть себе, проявіть свій талант і чари, захоплюйте, перемагайте...» Приходили ми; вона співала, захоплювала, перемагала. Лишенько, я втратив її, бідолашненьку! Крім таланту, в неї рот такий був, що мізинець не пройде, зуби — перлів разок, а очі, ноги, шкіра, щоки, груди! Ноги як у оленя, стан і стегна — хоч ліпи. Рано чи пізно вона мала б щонайменш генерального відкупника. Ото була хода, ото були стегна, ох боже, які стегна!

Тут він почав удавати ходу своєї дружини. Дріботів ногами, гнув кирпич, грав віялом, вихляв задом — страх як вдало і смішно передражнявав він наших жокеток.

Потім повів далі свою мову:

— Я водив її скрізь — у Тюільрі, Пале-Рояль, на бульвари. Неможливо було зберегти її для себе. Коли вона вранці йшла через вулицю без капелюха, в накидці, ви спинилися б, щоб побачити її, і чотирма пальцями могли б її обійняти, не здушивши. Ті, хто йшов за нею, хто дивився, як ступають її ноженята, хто виміряв її широкі стегна, що їх форму окреслювали легенькі спіднички, — ті додавали кроку; вона підпускала їх, потім раптом обертала до них свої великі, чорні, блискучі очі, що спиняли їх на місці, бо лице медалі не поступалося її зворотові. Але, на жаль, я втратив її, і всі мої надії на достаток розвіялися димом. Задля цього тільки я й узяв її, звірив їй свої плани, і вона була надто прониклива, щоб не зрозуміти їх певності, і надто розсудлива, щоб їх не схвалити.

Тут він зарідав, приказуючи:

— Ні, ні, не буде мені розради довіку. З того часу я ченцюю.

Я. З горя?

Він. Коли хочете. А по правді, щоб спокій мати... Та гляньте-но, котра година, бо мені до опери треба.

Я. Що там іде?

Він. Опера Доверня. В його музиці є багато гарних речей, шкода тільки, що не він перший їх сказав. Серед мертвих завжди знаходяться такі, що завдають розпачу живим. Що ж поробиш? *Quisque suos patimur manes* *. Але вже пів на шосту, до вечерні дзвонять — абатові де Канне й мені. Прощайте, пане філософ. Правда ж, я завжди однаковий?

Я. На жаль, це так.

Він. Хай би мені цього жалю ще років на сорок: сміється той, хто сміється останній.

---

* Хто не терпить через своїх предків? (*Лат.*)

ДВА ПРОСВІТИТЕЛЬСЬКИХ ТВОРИ ДІДРО

У травні 1773 р. через Голландію до російської столиці прямував скромний, уже літній гість з далекої Франції. Французький учений, філософ та письменник Дені Дідро їхав дякувати «Північній Семіраміді» — імператриці Катерині II за велику ласку, — за те, що вона купила єдине його багатство, єдиний скарб — зібрану протягом усього життя бібліотеку. Своєрідна ласка. Але вона мала для Дідро величезне значення. Французькому філософу були потрібні гроші, багато грошей... Не на марнотратство чи розкоші — у приватному житті Дідро був найскромнішою і найневибагливішою людиною — гроші були потрібні для завершення великої справи його життя — видання славнозвісної французької «Енциклопедії».

Так російська імператриця, сама, мабуть, того не усвідомлюючи, фінансувала виготовлення тієї зброї, що була спрямована проти оплоту феодалізму в цілій Європі — французької абсолютної монархії. Адже першою характерною рисою просвітителів була, за визначенням В. І. Леніна, «...палка ворожість до кріпосного права і до *всіх його* породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері»¹. І вся друга половина XVIII ст. у Франції стала періодом безпосередньої підготовки того могутнього вибуху, що збурих усю феодальну Європу, вибуху, наслідки якого визначили шляхи соціального і політичного розвитку майже всіх її народів на багато десятиліть наперед.

Ідеологічна підготовка Великої Французької буржуазної революції 1789—1792 рр. і була історичною місією французьких просвітителів, на чолі яких стояв у цей час Дені Дідро — головний редактор «Енциклопедії», цього величезного підсумку передових на-

---

¹ В. І. Ленін. Від якої спадщини ми відмовляємось? Твори, т. 2, К., 1948, стор. 453.

укових знань своєї доби, «облогової машини», що мала розбити ідеологічні підвалини старого ладу.

Просвітительство XVIII століття було могутнім рухом, що сколихнув широкі соціальні кола країни. Ідеологи прогресивної на той час французької буржуазії «просвіщали голови для революції, що наближалась»¹. Вони робили велику переоцінку цінностей. Виходячи з принципів розуму (XVIII століття по праву зветь добою раціоналізму) та найновіших досягнень науки, просвітелі переглядали всі принципи, на яких базувалась феодальна система: «Ніяких зовнішніх авторитетів якого б то не було роду вони не визнавали. Релігія, розуміння природи, суспільство, державний лад — все було піддане найнещаднішій критиці; все повинно було стати перед судом розуму і або виправдати своє існування, або відмовитись від нього... Всі попередні форми суспільства і держави, всі традиційні уявлення були визнані нерозумними і відкинуті, як старий мотлох»², — пише Енгельс. І робився цей кардинальний перегляд миттєвим в ім'я людини, оскільки питання про людину, про її право на щастя, — питання, порушене ще гуманістами Відродження, — знову було піднято на кін. Лозунг «свобода, рівність, братерство», що буде написаний на знаменах революції 1789 р., було висунуто саме тепер, і люди, які його висували, а потім боролись за нього, не могли ще тоді передбачати, у що виродиться він у руках переможної буржуазії. В. І. Ленін підкреслює, що «...ніякої корисливості тоді в ідеологах буржуазії не проявлялось; навпаки... вони цілком щиро вірили в загальне благоденство і щиро бажали його, щиро не бачили (почасти не могли ще бачити) суперечностей у тому ладі, який виростав з кріпосного»³. Вони вірили, що борються за інтереси всього людства, і всі свої сили віддавали цій боротьбі. Яскравим прикладом такої боротьби є діяльність Дені Дідро.

Син заможного ремісника-ножаря, Дені Дідро народився в 1713 році у місті Лангрі. Батько призначив його для духовної кар'єри. З цією метою він учився спочатку в єзуїтській школі, а потім у Парижі в колежі д'Аркур. Але тут він захопився наукою, захопився так, що ні вимоги та гнів батьків, ні злидні не могли спинити його. Дідро стає інтелігентом (тип досить характерний для того часу), що живе з випадкових заробітків (уроки математики, переклади), віддаючи весь свій час і всі сили науковій та літературній праці. Про спрямованість її свідчить уже той факт, що перший

¹ Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг. К., 1949, стор. 17.

² Там же, стор. 17—18.

³ В. І. Ленін. Від якої спадщини ми відмовляємось? Твори, т. 2, К., 1948, стор. 455.

Його твір «Філософські думки» (1746 р.) був спалений рукою ката (настав гуманніший час, палили книжки, а людей лише колесували та вішали), а за наступний — «Лист про сліпих на науку видющим» (1749 р.) — Дідро потрапив у тюремну башту Венсенського замка.

Дідро виступає в цих творах з гострою критикою релігійного світогляду, що поступово приводить його до відвертого атеїзму і, далі, до створення чіткої матеріалістичної концепції («Розмова Д'Аламбера з Дідро», 1769 р.). Представник демократичного крила французьких просвітителів, він, за визначенням В. І. Леніна, належить разом з Марксом, Енгельсом та Фейербахом, до числа «великих матеріалістів»¹.

Рішуче відкинувши релігійні забобони та ідеалістичні концепції світобудови, Дідро вважає матерію основою всього існуючого, доходячи до думки, що однією з основних властивостей її є рух та здатність відчувати і що навіть людське мислення є також однією з властивостей високоорганізованої матерії. Правда, матеріалізм Дідро був до певної міри обмеженим. По-перше, він носив механістичний характер, по-друге, у сфері історії французькі просвітителі стояли на ідеалістичних позиціях, вважаючи, що для перетворення політичного та соціального буття досить перетворити свідомість людини. Звідси така велика увага до науки й освіти, звідси і підкреслено пропагандистський характер їх творчості. Проте саме розробка філософського матеріалізму була головною заслугою Дідро. І на цих-таки матеріалістичних засадах була побудована естетична теорія, що лягла в основу його творчості і призвела до обґрунтування просвітительського реалізму.

Для Дідро основним принципом мистецтва є відтворення природи і правди життя. «Правдиве в природі є основа правдоподібного у мистецтві», — твердить він («Розрізнені думки»). Та Дідро стоїть не за сліпе, механічне копіювання природи, а за відтворення дійсності в її найістотніших рисах, тобто вимагає типізації явищ. До того ж, він прагне мистецтва, натхненого високими моральними ідеалами добра і людяності. Адже мета мистецтва, на його думку, виховувати «чесноти», бути проводирем моральної перебудови суспільства.

Ці ідеали Дідро викладає у своїх «Алеях» та «Дослідах про малярство».

Матеріалістичні та демократичні принципи він переносить і в теорію драми, де виступає як справжній новатор. Французький

---

¹ В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Твори, т. 14, К., 1949, стор. 34.

театр XVIII ст. до Дідро рабські підкорявся законам класичної естетики, яка допускала лише два драматичні жанри — трагедію та комедію. «Нещасні королі і смішні простблюдини», — так характеризує театр цього часу сучасник Дідро, відомий комедіограф Бомарше.

Дідро вводить проміжні жанри — «серйозної комедії» та «міщанської трагедії», — тобто буржуазної драми. Вони і створили той «середній рід», що, на його думку, є найцікавішим для глядача, бо відтворює життя і переживання звичайної людини.

Слід ще підкреслити безкомпромісний, рішучий характер праць та виступів Дідро, до якої б сфери вони не належали. Цією гостротою і войовничістю позначається і доробок Дідро-письменника, Дідро-романіста. Матеріалізм, реалізм і гостра соціально-політична спрямованість характерні передусім для кращих його художніх творів — роману «Черниця» і сатиричного діалога «Небіж Рамо».

* * *

Ідеологічна основа і санкція феодального ладу — релігія — була одним з центральних об'єктів критики французьких просвітителів. Лозунг «розчавте гадину!», так настирливо повторюваний ще Вольтером, знаходить відгук і в творчості Дідро. Боротьбу з католицькою церквою, розпочату в філософських працях, він блискуче завершує у художній творчості. Роман «Черниця» — один з кращих творів світової літератури, присвячених цій проблемі. З властивою Дідро силою, пристрасною переконливістю і реалізмом розкриває він тут страшні безодні фанатизму та бузувірства, сховані за монастирськими мурами, безодні мук та відчаю людських істот, заживо похованих у склепі. До викриття чернецтва Дідро підходить з різних точок зору — соціальної, морально-філософської та з точки зору природи. Крім того, відповідно до своїх реалістичних настанов, він виходить у цій критиці з реальних явищ життя.

Сюжет «Черниці», написаної у 1760 р., побудовано на основі справжнього факту¹. Сучасному французькому досліднику Жану Ме пощастило знайти архівний матеріал судового процесу, який відбувався у Паризькому парламенті в 1752—1758 рр. Ішлося про скасування обітниць черниці лоншанського монастиря Маргарити Деламар. Як і слід було чекати, процес було програно.

---

¹ Цікаві матеріали та відомості з цього питання наводяться у роботах Л. Я. Потьомкіної.

Дідро, звичайно, був у курсі цієї справи, навколо якої зчинився великий шум; можливо, він ознайомився з судовими протоколами процесу, який в основних рисах збігається з трагічною історією героїні його повісті. Цікаво, що в архівах дочки Дідро нещодавно було знайдено чорновий автограф «Черниці», з якого видно, що героїня спочатку носила своє справжнє ім'я; воно закреслене рукою Дідро і замінене ім'ям Сюзанни Сімонен.

Історія сестри Маргарити така: у 1721 р. Маргарита Деламарр, дівчинка з заможної родини (батьки займались торгівлею коштовностями), була віддана до лоншанського монастиря, з якого потрапила до монастиря св. Марії, спочатку як вихованка. 1732 року, після упертого опору (6 місяців домашнього ув'язнення), її змусили взяти постриг. Але Маргарита Деламарр, що була, очевидно, дівчиною сильною вдачі, не скорилась. Після смерті пана Деламарра (1750 р.) вона розпочинає судовий процес, вимагаючи скасування своєї недобровільної обітниць, а також права на спадщину. У протоколах зустрічаються туманні згадки про те, що монастирська адміністрація чинила їй перешкоди: не дозволяла обирати собі сповідника, забороняла виходити з монастиря в справах її процесу. Правда, про знущання і катування непокірної черниці там нічого не згадується. Можливо, що цього і не було, але не менш можливо, що ці факти навмисно замовчені.

Та, зрештою, це і не має значення, оскільки героїня Дідро, звичайно, не рабська копія Маргарити Деламарр, а щось безмежно більше і цікавіше — це синтезований, типовий образ, що ввібрав безліч рис живої сучасності, перерісши межі рабського копіювання натури. Хай Маргариту не катували, не штовхали її до колодязя у монастирському саду — та у такий колодязь кинулась, збожеволівши від монастирських знущань, нещасна дочка Сірвена; хай Маргарита не тікала з монастиря — з нього втекла мадемуазель Леспінасс, подруга приятеля Дідро Д'Аламбера, і вмерла у монастирі, збожеволівши, рідна його сестра Катеріна. Та хіба мало можна було знайти подібних фактів у 1083 монастирях, що існували в той час на території Франції! У всякому разі, подробиці катувань, що їх зазнає героїня «Черниці», мають під собою реальну основу в побуті багатьох монастирів. «Черниць змушували брати руками розпечені щипці, замикали на ніч у холодних льохах, підлогу яких посипали битим склом, клали в труну і т. ін.» — пише сучасний дослідник Льопельман. Отже, образ та доля Сюзанни Сімонен — це глибоке узагальнення реальної дійсності, що під пером Дідро перетворилось в надзвичайної сили соціальний роман, сповнений глибокого політичного та філософського змісту.

Написаний у 60-х рр. XVIII ст., в епоху поглиблення феодаль-

но-католицької реакції, що підсилювалась перед лицем революційної небезпеки, він мав величезне суспільне значення. Дідро спрямував цей удар проти католицької церкви — оплоту феодального ладу. Це був його внесок у велику справу, розпочату Вольтером.

«Монастир — це та помийна яма, куди суспільство скидає усіх знедолених», — каже Сюзанна Сімонен, з граничною чіткістю визначаючи соціальну суть цієї установи. Більше того, Дідро-реаліст показує, що в основі цього явища лежить матеріальний інтерес, гроші.

У своїх свідченнях на суді мати Маргарити Деламарр пояснювала, що вони віддали дитину до монастиря, бо вона заважала їм займатися справами та заробляти гроші, а змусили взяти постриг, щоб не ділити майна і не зменшувати капіталу. Той самий матеріальний інтерес — причина всіх злигоднів Сюзанни. Адже вона — позашлюбна дитина, і батьки бояться, що частина грошей, призначених у посаг «законним» дочкам, може дістатися їй. Дідро іде ще далі, показуючи, яке духовне спустошення вносить у сімейні взаємини цей всесильний принцип матеріального інтересу. Досить згадати яскраву сцену, де реаліст Дідро прямо випереджає реаліста Бальзака, описану в передсмертному листі матері Сюзанни: законні доньки, в жертву яким принесено дівчину, нишпорять по кімнаті вмираючої матері, намагаються стягти її з постелі, запідозрівши, що під матрацом заховані гроші.

Засудивши монастирське життя з соціального погляду, автор дає йому гостру і вірну кваліфікацію з точки зору морально-етичної. Сюзанна наводить уривок з промови на суді свого адвоката пана Манурі (до речі, теж реальної особи, прогресивно настроєного юриста, що брав участь в одному з тих процесів, які вів Вольтер, намагаючись врятувати жертв релігійного фанатизму — Каласа, Сірвена, Делабарра). «Дати обітницю бідності — це значить зобов'язатися під присягою бути ледарем і злодієм, — каже він. — Дати обітницю цнотливості — значить пообіцяти богові постійно порушувати наймудріший і найважливіший з його законів. Дати обітницю покори — значить зректися невід'ємного права людини — свободи. Той, хто додержує своїх обітниць, — злочинець; той, хто їх не додержує, — клятвopорушник. Монастирське життя — це життя фанатика або лицеміра».

Уже тут говориться про те, що монастирське життя вороже самим законам людської природи. Ця сторона питання подана у романі широким планом.

Ще перша — добра і розумна настоятелька Сюзанни, мати де Моні, твердить, що серед усіх її черниць — таких тихих, добрих і лагідних на вигляд, немає жодної, яку, якби схотіла, вона не змогла б перетворити на лютого звіра. І страшні картини катувань Сюзанни —

наслідок її спроби вирватись з монастиря — є чудовою художньою ілюстрацією цього твердження. Жалюгідне лахміття замість одягу, посипані попелом покидьки замість їжі, розпечені щипці, бите скло на підлозі, моральна ізоляція, ноги черниць, що топчуть розпростерте тіло Сюзанни, канчуки, «виганання біса», зашморг на шиї... та чи могли б нормальні людські істоти — жінки до того ж — чинити щось подібне над живим створінням, своєю товаришкою! І робиться все це в ім'я бога — бога правди і добра... Дідро показує, як монастирське життя спотворює людську природу, призводить до збочення всіх природних людських почуттів.

Найяскравіший щодо цього — епізод перебування Сюзанни в арпажонському монастирі, настоятелька якого закоується у Сюзанну і переслідує її своїм хворобливим протиприродним почуттям (Сюзанна, звичайно, далеко не перша жертва її збочених статевих інстинктів), а діставши відсіч, — божеволіє. Письменник показує, як в міру погіршення психічного стану настоятельки зростає її релігійний екстаз. Так викривається патологічний характер релігійного почуття.

Роман написано у формі листів, що їх героїня, вирвавшись на-решті з монастиря, пише своєму благодійнику. Ця форма (характерна для літератури просвітництва) надзвичайно зручна для показу психологічних переживань та станів людини. «Черниця», безумовно, один з кращих психологічних романів XVIII ст., простий, правдивий і страшний завдяки цій правді і простоті. Цінність його збільшує ще й те, що героїня його — жінка. Дідро з великою переконливістю показує, як міцнішає і загартовується її характер, як протест звичайної тихої дівчини переростає в бунт проти суспільних і релігійних законів, що нівечать життя людини. В цьому бунті Сюзанну підтримує пристрасна любов до свободи та свідомість своїх людських прав.

Дідро не раз закидали раціоналістичність образу героїні. Звичайно, часто устами Сюзанни Сімонен він висловлює свої власні думки. Проте у Дідро-художника вистачило смаку і таланту, щоб надати образу Сюзанни живої принадності і жіночої м'якості.

Історія Сюзанни Сімонен не закінчена. Героїня «Черниці» не скорилась, подібно до свого прототипу — сестри Маргарити. Вона тікає з монастиря, і автор залишає її на порозі нового життя. Як складеться воно — невідомо, становище втікачки трагічне. Але справжню людяність і братерську підтримку Сюзанна вперше знаходить не у служниць та служителів божих, а у простих людей, що дають їй, хворій і гнійній, притулок і шматок хліба.

«Незрівнянний твір»,— так назвав Маркс «Небожа Рамо» у листі до Енгельса від 15 квітня 1869 р., навівши при цьому характеристику Гегеля, в якій підкреслено блискучу діалектику, властиву цьому твору.

Подібно до «Черниці», «Небіж Рамо» побудований на реальній основі. Герой його — людина, що існувала насправді, небіж відомого у свій час композитора Жана-Філіппа Рамо, Жак-Франсуа Рамо, який, до того ж, дійсно був досить обдарований, брався за безліч професій, домагався посади королівського блазня та пенсії і доживав віку у божевільні. Проте, як і в «Черниці», конкретний життєвий факт і запозичений з реальності образ тут піднесено до глибокого філософського узагальнення та справжньої реалістичної типізації.

Написаний твір у формі діалога героя з самим автором. Ця гнучка публіцистична форма дозволяє невимушено переходити від однієї теми до другої, торкаючись всіх явищ сучасної дійсності. В той же час вона дає можливість чітко протиставити світогляди співрозмовників — гуманістичні принципи просвітителів (автор) і хижацьку, побудовану на грошових інтересах і позбавлену всякої сентиментальності мораль власницького суспільства, репрезентовану Рамо.

Небіж Рамо вперше привертає увагу автора частими і дивовижними змінами свого зовнішнього вигляду — він то опасистий і гладкий, добре взутий і вдягнений, то худий, обшарпаний, з соломою у волоссі. Рамо наочно демонструє швидкі зміни своєї долі. Адже він лише паразит, що живе милостями своїх багатих покровителів. Людина, що зазнала найбільшого приниження, яке може випасти комусь на долю, Рамо грає роль блазня при багатому відкупщику Бертені (до речі, теж реальна особа) і мусить забезпечувати сценічні успіхи його коханки — бездарної актриски Юс.

Проте своє ремесло Рамо обрав цілком свідомо, чудово розуміючи всю його мерзенність. Але розуміє він і інше — мерзенність та хижацтво суспільства, в якому живе, суспільства, де всі поділені на гнобителів і гноблених («від полюса до полюса я бачу самих тиранів та рабів»), де все побудовано на багатстві («Золото — все, а решта без золота — ніщо»), де іде нещадна боротьба за існування («В природі всі види одне одного жеруть, а в суспільстві одне одного жеруть усі стани»). Рамо має нещастя належати до бідних. Що ж залишається йому? Боротись? Пристосуватись? Рамо обирає другий шлях і, сприйнявши існуючі закони, намагається урвати і собі шматок ситого пирога — «красти у злодія», бути щасливим злодієм серед багатих грабіжників.

Таке життєве кредо Рамо, вироблене на підставі життєвого до-

свіду і чітко сформульоване у діалогах. І в тому й полягає геніальність Дідро-реаліста, що в образі його потворного героя показано не індивідуальну філософію Рамо, а робиться узагальнення певного суспільного явища, що тоді ще перебувало у процесі становлення — узагальнення основних законів буржуазного суспільства.

Цьому хижацькому кредо власницького світу Дідро протиставляє свої ідеали просвітника-гуманіста — ідеали добра, моральної чистоти, служіння суспільству, душевної величі. Але правдивість та сила діалектики письменника змушують його показати, що всі ці ідеали безсилі перед залізною логікою фактів, наведених його співрозмовником.

Небіж Рамо — людина розумна і досить освічена. Він і сам чудово знає про існування таких морально-етичних категорій, як порядність, чеснота, добрий смак. Але життєвий досвід змушує його зробити висновок, що всі ці прекрасні речі доступні лише для багатіїв і абсолютно не придатні для бідака. З геніальною переконливістю показує Дідро за допомогою цього образу повне виродження моралі та всіх високих почувань в класовому суспільстві: немає вже батьківщини — є лише тирані та раби; нема громадських обов'язків — вони використовуються лише для того, щоб досягти високого становища; нема дружби — це почуття обтяжливе; немає людської гідності — вона скоцюрблюється, лежачи на соломі під драною ковдрою, а голос совісті й честі звучить дуже тихо, коли кричать кишки...

Отже, у цьому світі варте уваги лише багатство — і Рамо навчає свого маленького сина любити золото, наочно показуючи йому, що всі якості людини залежать від кількості грошей, якими вона володіє. Страшна, хижацька мораль — і найстрашніше те, що не єдиному Рамо вона властива. «У всьому цьому було багато такого, що думають, що роблять, але не говорять», — каже Дідро, приходячи до висновку, що лише в цьому і полягає різниця між пройдисвітом Рамо і «більшістю тих, що оточують нас». «Він визнавав свої й чужі пороки, але не був лицемір. Він був не менш і не більш гидкий, як вони, тільки щиріший, послідовніший...»

В цьому нещадному викритті власницького суспільства Дідро досягає вершин правдивості й проникливості, критикуючи не тільки і не стільки феодально-аристократичне суспільство, скільки те, засноване на владі грошей царство буржуазії, що мало через три десятиліття народитись у бурях Французької революції і основні тенденції якого передбачали кращі люди XVIII ст. — просвітителі-гуманісти. Саме в цьому творі Дідро подолав просвітительські ілюзії про буржуазне суспільство як царство гармонії, справедливості і чеснот.

Хай викриває це суспільство пройдисвіт Рамо — типовий його витвір, квінтесенція його найгірших якостей, але велика сила Дідро-художника саме в тому й полягає, що він зумів показати, що навіть ця спотворена безпринципна людина вища за тих бертенів, яким вона служить і догоджає. Рамо принаймні розуміє мерзенність своєї поведінки і дає їй достойну кваліфікацію. Він здатний на «бунт». «Мабуть, людській природі властива певна гідність, яку ніщо не може подолати»,— каже Рамо, в образі якого цинізм і приниження прихливо переплелись з рештками спотворених людських почуттів і задушених, понівечених талантів неабиякого актора і музиканта, здатного дати таке цікаве визначення мистецтва і спібу, так тонко і глибоко розуміти і відчувати красу. Постає Рамо не тільки страшна і огидна — вона трагічна. Адже він не лише хижак, але і жертва власницького суспільства, що розчавило його людську гідність, розбестило душу. В усіх блюзнірствах Рамо крізь сміх та цинізм проривається нотка гіркоти. Характерно, що співрозмовники уперто уникають оцінки моралі та поведінки Рамо з точки зору релігійно-етичної. Тим самим вони мовчки визнають її взагалі не вартою уваги.

У суперечці гуманіста-автора з його потворним героєм перемога лишається за останнім, і Дідро підводить читача до логічного висновку, що не має права на існування той лад, за якого «одні аж давлються, а другим, у кого шунок такий самий вимогливий і голлод такий самий невідступний, як і в тамтих, нема чого кусати...»

Кращі зразки прози Дідро—«Черниця» та «Небіж Рамо»—являють вершину його творчості як письменника-реаліста. Це гострі викривні твори, спрямовані рукою митця проти головних ворогів третього стану — церкви та старого ладу, і в цьому відношенні вони є, по суті, творами політичними. Не дивно, що за життя автора світу вони не побачили.

Написана у 1700 р., «Черниця» вперше була надрукована лише в 1796 р., після революції, що відкрила брами перед 5394 черницями, які конали за ґратами французьких жіночих монастирів. Що ж до «Небожа Рамо», то після смерті Дідро він, разом з усією бібліотекою письменника, був перевезений до Петербурга. Звідси копію цього твору один з друзів Шіллера надіслав йому в Німеччину. Шіллер передав рукопис Гете, і «Небіж Рамо» вперше був надрукований в 1805 р. у німецькому перекладі. У 1821 р. з'являється французький переклад з німецького тексту; оригінал було знайдено і видано лише в 1823 р.

Н. О. МОДЕСТОВА

ПРИМІТКИ

ЧЕРНИЦЯ

¹ *Марсель* — відомий за часів Дідро паризький учитель танців.

² *Лоншанський монастир* — монастир коло Парижа (в Булонському лісі), який приваблював парижан гарним церковним співом. Відправи страсного тижня перетворювалися тут на справжні концерти, в яких можна було почути хори Паризької опери.

³ Арія з опери Рамо «Кастор і Поллукс», в якій за часів Дідро великим успіхом користувалася співачка Паризької опери Софі Арну, особливо відома як виконавиця творів Рамо і Глюка.

⁴ *Сульпіціанці* — католицький чернечий орден, що виник у XVII ст.; вважав своїм завданням засновувати духовні семінарії та керувати ними.

⁵ *Янсеністи і моліністи* — послідовники двох ворожих релігійних течій у французькій церкві XVII—XVIII ст.ст. Янсеністи (від імені голландського богослова Корнелія Янсенія (1585—1623)—ідеологи буржуазної релігійної опозиції в рамках католицизму, які не мирилися з феодальною ідеологією католицької церкви і особливо критично ставилися до єзуїтів. Моліністи (від імені іспанського єзуїта Луїса Моліни (1535—1600) — представники найлютішого католицького мракобісся.

⁶ *Конституція* — назва, під якою була відома знаменита для XVIII ст. булла «Unigenitus» (називана ще й так — за початковим словом її тексту, як звичайно називалися папські булли), видана 1713 року папою Климентієм XI. Ця булла проголошувала верховенство церковної влади над світською. Підтримуючи єзуїтів, вона засуджувала янсенізм як еретичну течію і розколола французьке суспільство XVIII ст. на два ворожих табори.

⁷ *Папська булла* — тут ідеться про ту ж таки буллу «Unigenitus».

⁸ *Червоні каблучки* — так прозивали у Франції XVIII ст. двірських франтів, які носили черевички з червоними каблучками.

⁹ *Манурі* — реальна особа, тодішній адвокат.

НЕБІЖ РАМО

¹ *Пале-Рояль* — палац у Парижі, недалеко від Лувра; колом нього — публічний сад.

² *Кафе «Регентство»* містилося на площі Пале-Рояль. Його завсідними відвідувачами були, між іншим, Мармонтель, Руссо і Лафайет.

³ *Філідор Франсуа-Андре* (1726—1795) — французький композитор, автор численних комічних опер і перший шахіст свого часу (йому ж належить трактат «Аналіз шахової гри»).

⁴ *Трапісти* — чернечий орден суворого статуту; в їхньому монастирі піст тривав від 14 вересня до великодня. А в *бернадинців*, навпаки, життя було сите й привільне.

⁵ *Кур-ля-Рен і Єлісейські Поля* — паризькі парки.

⁶ *Рамо Жан-Філіпп* (1683—1764) — французький композитор, творець низки опер та балетів, в тому числі неодноразово згадуваної тут «Любосної Індії» (1735), автор численних праць з теорії музики.

⁷ *Люлі Жан-Батіст* (1633—1687) — придворний композитор Людовіка XIV, творець французької опери і нових форм оркестрової музики; італієць з походження (тому далі в тексті «він названий «флорентинцем»).

⁸ *Діоген* (404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ, представник школи кініків; за легендою, жив у бочці, бідно одягався, харчувався грубою їжею. *Лаїда і Фріна* — відомі грецькі гетери, одна з Корінфа, друга з Афін. З Фріни Праксітель виліпив статую Афродіти Кнідської.

⁹ *Сілен* — в античній міфології син Гермеса або Пана, вихователь і постійний супутник Вакха, веселий, вічно п'яний, гладкий кирпатий дідусь.

¹⁰ «*Андромаха*», «*Британнік*», «*Іфігенія*», «*Федра*», «*Аталія*» — трагедії Расіна.

¹¹ *Дюкло Шарль-Піно* (1704—1772) — французький письменник і мораліст, автор «Міркувань про звичаї нашого віку». *Абат Трюбле Нікола-Шарль-Жозеф* (1697—1770) — французький літератор; як критик ратував за прозу і був противником поезії. *Абат д'Олівє П'єр-Жозеф* (1682—1768) — французький граматик, один із авторів «Історії Академії».

¹² *Грвот Жан-Батіст* (1725—1805) — французький художник, автор жанрових картин із життя міщан та численних портретів.

¹³ *Меропа* — героїня однойменної трагедії Вольтера (1743), вдова мікенського царя Кресфонта, що згоджується одружитися з убивцею чоловіка заради порятунку сина.

¹⁴ «*Магомет*», або «*Фанатизм*» — трагедія Вольтера (1741).

¹⁵ *Мопу Рене-Нікола* (1714—1792) — реакційний канцлер Людовіка XV, який в 1771 р. знищив паризький парламент. Цей реакційний державний переворот викликав хвилю обурення у Франції; проте Вольтер вітав у своїх віршах та листах знищення парламентів, яким він не міг простити боротьби проти просвітителів, страти Каласа та Лабарра.

¹⁶ *Паліссо Шарль* (1730—1814) — французький письменник, автор комедії «Гурток», де висміюється Руссо, та комедії «Філософи», скерованої проти Дідро і його соратників. *Пуансіне Луї* (1733—1804), *Фрерон Елі-Катрін* (1718—1776) та його син *Фрерон Луї-Марі-Станіслав* (1754—1802), *Лапорт Жозеф* (1713—1779) — другорядні письменники, вороги енциклопедистів.

¹⁷ «*Три століття французької літератури*» — твір Сабатьє-де-Кастра (1742—1817).

¹⁸ *Кармонтель Луї* (1717—1806) — французький літератор і художник.

¹⁹ *Локателлі П'єтро* (1693—1764) — італійський скрипаль і композитор.

²⁰ *Альберті Доменіко* (1710—1740) — італійський композитор, співак і клавесиніст. *Галуппі Балдассаре* (1706—1785) — італійський композитор, автор численних опер. 1765—1768 рр. працював у Петербурзі. Вчитель українського композитора Д. Бортнянського.

²¹ *Д'Аламбер Жан* (1717—1783) — визначний французький письменник, математик і філософ-матеріаліст, соратник Дідро.

²² *Фонтенель Бернар* (1657—1757) — французький письменник, попередник просвітителів.

²³ *Дешан і Гімар* — тодішні актриси.

²⁴ *Вільмор'єн* — тодішній генеральний відкупщик.

²⁵ *Бюффон Жорж-Луї-Леклерк* (1707—1788) — видатний французький природознавець і філософ, автор 36-томної «Природничої історії». *Монтеск'є Шарль-Луї* (1689—1755) — видатний французький мислитель, історик, юрист і письменник.

²⁶ *Калас Жан* (1698—1762) — купець-протестант, звинувачений у вбивстві свого сина, що нібито хотів перейти в католицизм, і колеваний за вироком тулузького суду. Посмертно реабілітований завдяки втручанням Вольтера.

²⁷ *Ламорлієр Жак* (1719—1785) — другорядний французький письменник, що прославився свого часу більше своїми інтригами, ніж творами.

²⁸ *Аретіно П'єтро* (1492—1556) — італійський письменник-сатирик. У XVII—XVIII ст.ст. у Франції під його ім'ям випускались часто порнографічні твори з ілюстраціями.

²⁹ *Катон Старший* (234—195 до н. е.) — римський державний діяч, суворий мораліст.

³⁰ *Пані Бувільйон* — дійова особа «Комічного роману» Скаррона (1651), дама дивовижної гладизни.

³¹ *Бакюлар* (Франсуа Арно) (1718—1805) — другорядний французький поет і драматург.

³² *Стентор* — грецький окличник у Троянській війні; голос його був нібито рівний силою голосові п'ятдесяти чоловік.

³³ *Буре* (1710—1777) — генеральний відкупщик за часів Людовіка XV, відомий своїм багатством і марнотратством. Якось король приїхав до нього в гості і побачив велику книгу під назвою «Справжнє щастя». Розгорнувши її, він побачив, що на кожній сторінці була фраза: «До Буре приїхав король». Іншим разом Буре поставив на шляху; по якому мав їхати король, людей із смолоскипами — що двадцять кроків.

³⁴ *Тюренн Анрі де ла Тур* (1611—1675) — маршал Франції, переможний полководець часів Тридцятилітньої війни. *Вобан Себастьян* (1633—1707) — маршал Франції, полководець і військовий теоретик. *Маркіза де Тансен Клодіна-Александріна* (1685—1749) — письменниця, відома своїми інтригами та любовними походеньками. *Тансен П'єр* (1679—1758) — її брат, кардинал, архієпископ ліонський, що зробив блискучу кар'єру завдяки сестриним інтригам.

³⁵ «*Бабська теологія*» — п'єса проти янсеністів, що подала Паліссо ідею його комедії «Філософи».

³⁶ *Леблан Антуан* (1730—1799) — літератор, автор кількох трагедій і комедій. *Батте Шарль* (1713—1780) — член Французької Академії, критик і літературознавець.

³⁷ *Пірон Алексіс* (1689—1773) — французький поет, автор дотепних, але неглибоких віршів.

³⁸ *Роббе П'єр-Оноре* (1714—1792) — поет-сатирик.

³⁹ *Теофраст* (372—287 до н. е.) — грецький учений-природознавець, «батько ботаніки» і водночас автор моралістичних «Характерів». *Лабрюйєр Жан* (1645—1696) — французький письменник, автор книги «Характери, або звичаї нашого віку» (1688).

⁴⁰ *Бертен Анрі-Леонар* (1719—1792) — генеральний контролер фінансів.

⁴¹ «*Провісник*», «*Всяка всячина*», «*Літературний річник*», «*Літературний спостерігач*», «*Тижневий цензор*» — назви тогочасних паризьких літературних газет та журналів. Редактором «Літературного спостерігача» був абат Лапорт (див. прим. 16).

⁴² *Дорá Клод-Жозеф* (1734—1780) — французький поет, невтомний версифікатор, автор багатьох галантних дрібничок.

⁴³ *Лебрен Понс-Дені* (1729—1807) — поет, автор популярних свого часу епіграм.

⁴⁴ *Гельвецій Клод-Андрієн* (1715—1771) — видатний французький філософ, енциклопедист, автор книг «Про розум» і «Про людину».

⁴⁵ *Дуні Еджідіо-Ромуальдо* (1709—1775) — італійський композитор, довгий час жив і творив у Парижі, де був одним із засновників «Комічної Опери».

⁴⁶ *Кампра Андре* (1660—1774) — французький композитор, автор ряду опер. *Детуш Андре* (1672—1749) — французький композитор, автор опери «Ісса». *Муєр Жан-Жозеф* (1682—1738) — композитор, автор опери-балету «Кохання Рагунді».

⁴⁷ *Перголезі Джованні-Баттіста* (1710—1736) — італійський композитор, автор опери-буф «Пані-служниця» і ряду церковних хорів (зокрема відома його «Stabat Mater»).

⁴⁸ *Ребель і Франкер* — тодішні оперові диригенти.

⁴⁹ *Дюамель Жан-Батіст* (1624—1706) — французький учений, неодмінний секретар Академії наук.

⁵⁰ *Йомеллі Ніколо* (1714—1774) — композитор, «італійський Глюк».

⁵¹ *Метастазіо П'єтро-Бонавентура* (1698—1782) — італійський ліричний поет і драматург, на тексти якого писали опери майже всі тодішні композитори, в тому числі український композитор М. Березовський (опера «Демофонт»).

⁵² *Кіно Філіпп* (1635—1688) — французький поет і драматург. *Ламотт Антуан* (1672—1731) — поет і драматург, перекладач «Іліади» на французьку мову.

⁵³ *Ларошфуко Франсуа* (1613—1680) — письменник-мораліст, автор славетних «Максим» (афоризмів). *Паскаль Блез* (1623—1662) — видатний французький математик, фізик і філософ.

⁵⁴ *Лео Леонардо* (1694—1745) — італійський композитор, автор багатьох «серйозних» опер і ораторій. *Вінчі Леонардо* (1690—1732) — італійський композитор, автор опер «Семіраміда» та «Іфігенія в Тавриді».

⁵⁵ *Маркіза Помпадур* (1721—1764) — фаворитка короля Людовіка XV, що мала тоді чималий вплив на громадське й політичне життя.

⁵⁶ *Мемнон* — легендарний цар Ефіопії, що в часи Троянської війни нібито допомагав троянцям проти греків.

⁵⁷ *Гассе Йоган-Адольф* («Саксонець») (1699—1783) — німецький композитор. *Рінальдо да Капуа* (1715—1771) — італійський композитор. *Тартіні Джузеппе* (1692—1770) — італійський скрипаль і музикознавець.

⁵⁸ *Новер Жан-Жорж* (1727—1810) — відомий французький танцівник і балетмейстер.

⁵⁹ *Галіані Фердінанд*, абат (1728—1787) — італійський економіст і просвітитель, приятель Дідро.

⁶⁰ *Панталоне* — один з традиційних персонажів італійської комедії масок (comedia dell'arte), тип ласолюбного старого скнари.

⁶¹ *Автор «Спростовань»* — ідеться про абата Габрієля Гоша, видавця реакційного листка «Аналіз і спростовання різних творів проти релігій» (1755—1763).

⁶² *Перікл* (500—429 до н. е.) — видатний державний діяч стародавніх Афін, вождь демократичної партії. За часів його правління Афіни стали політичним, господарським і культурним осередком Греції.

ЗМІСТ

Черниця	5
Небіж Рамо	171
Два просвітительських твори Дідро. <i>Н. О. Модестова</i>	245
Примітки	258

Дени Дидро

МОНАХІНЯ. ПЛЕМ'ЯННИК РАМО

(На українском языке)

•
Редактор *О. В. Хатунцева*
Художник *К. В. Бобровников*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Н. С. Глембоцька*
Коректор *О. Т. Супруненко*
•

Здано на виробництво 19/XI 1962 р. Підписано до друку 27/XII 1962 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 8,125.
Умовн. друк. арк. 13,325, Обліково-видавн. арк. 14,280.
Ціна 51 коп. Замовлення 2-1421. Тираж 30.000.
•

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.
•

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головополіграфвидаву
Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

ДЕНІ ДІДРО | ЧЕРНИЦЯ | НЕБІЖЖАМО

Дені
Дідро

ЧЕРНИЦЯ

НЕБІЖЖАМО
РАМО

1700

Апрѣльскіе
Успеніи